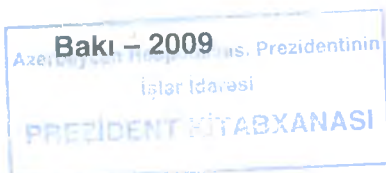


AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

İSRAFİL MƏMMƏDOV

İRƏVAN DƏFTƏRİ III

Teatr
tariximizdən
səhifələr



*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.*

*«Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» Respublika
Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli
fərmanı əsasında İnstitutun Azərbaycanlıların
deportasiyası və soyqırımı tarixi şəbəkəsində hazırlanıb.*

Elmi məsləhətçi:
Yaqub Mahmudov

Tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar
elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü

Elmi redaktor:
Elmar Məhərrəmov

Tarix elmləri namizədi

M-52 Məmmədov İsmayil Süleyman oğlu, **İrəvan dəftəri III. Teatr tariximizdən
səhifələr. Deportasiya, qaçqınlıq, mənəvi soyqırımı tarixindən.**
Bakı, Qismət, 2009, 160 səh.

*Azərbaycanın qürbətə qalan qütblərindən birində – indiki Ermənistan
Respublikası ərazisində İrəvan teatrının son iki əsrdə altı dəfə qaçqın
düşməsi, deportasiya və mənəvi soyqırımına məruz qoyulması səbəb və
nəticələrinin etno-tarixi, tədqiq və təhlili, elmi tənqidi şərhə yolunda kövrək
addımdır.*

M 0301040100
M-085-69-09

© İ.Məmmədov, 2009
© Qismət, 2009



C.CABBARLI ADINA
İRƏVAN DÖVLƏT
AZƏRBAYCAN DRAM
TEATRI

DÜNƏNİN TARİXİ BU GÜNÜN GERÇƏYİ



Deportasiya, qaçqınlıq,
Mənəvi soyqırımı

I FƏSİL



TEATR TARİXİMİZ VƏ BİZ

1. Səhnə sənətimizin ilkin dövrü

Mədəniyyətin ecazkar sahəsi, incəsənətin cazibədar və nisbətən daha demokratik vəsiləsidir teatr. Xalqın yaşadığı məkanda, yaratmağa qadir və qabil olduğu anda həyat səhnəsinə gəlir. Xalqla birlikdə boy atır, birlikdə addımlayır, müəyyən mənada onun mədəniyyət və incəsənətinin şah damarlarından birinə, kamil insan həyatının davamına çevrilir. İnsanın həyat tərzini, yaşam fəlsəfəsi isə adətən, tarixi inkişafın ayrı-ayrı mərhələsində cərəyan edir, cilalanır, formalaşır, yetkinləşərək yeni dövrlə həmahəngləşir. Məhz elə bu mərhələnin gedişində teatr sözünü deyir, təsir gücünü göstərir. Bu baxımdan bəlkə də onu insanlara bəxş edilmiş mübarək bir möcüzə hesab etmək olar. Teatrın Avropada «zühr» etdiyini, başlanğıc tarixinin mütləq Qərblə bağlı olduğunu ehtiva edən fikir hələ də hökmranlıq etməkdədir.

Amma qloballaşma və milli özünütecridin tüğyan etməyə başladığı indiki zamanda ona yeni gözlə baxmağa daha ciddi ehtiyac duyulmaqdadı. Qərb və şərq təfəkkür tərzindəki üstün və naqis məqamları az qala min il bundan əvvəl araşdıran Nizami Gəncəvi bu qənaətə gəlmişdi ki, mənşəyi eyni olduğu kimi məqsədi də eynidir bəşəriyyətin:

*Hər nə verər sübh-səhər şərqililər,
Axsam onu tezəcə alar qərblilər.*

Bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, teatr, səhnə sənəti tarixini də araşdırarkən üstün və naqis cəhətlərini nəzərə almadan Qərb və ya Şərq, Avropa və ya Asiya təfəkkür tərzinə korkoranə, ifrat dərəcədə məftun olmaq əslində mənasız və məntiqsiz əyləncədən başqa bir şey deyil. 16-cı əsrdə Florensiyada (İtaliya), 18-ci əsrin ikinci yarısında Rusiyada “zühr” etmiş **Opera** sözün bəsit mənasında **əsər, səhnə əsəri**, 16-17-ci əsrlərdə yaranan və yunanların **thatron** adlandırdıqları indiki anlamda **teatr** isə - **əyləncə yeri, əyləncə** deməkdir. Belə rəngarəng əsərlər, səhnələr, əyləncələr, əyləncə yerləri, sözsüz, təkcə Qərbdə, Avropada deyil Qədim Şərq ölkələrində çox ibtidai zamanlardan mövcud olmuşdur (Sovetskiy eniklopediçeskiy slovar, Moskva, 1982, s. 1322).

Şəksiz, Qərb və yaxud Şərqdə, Avropa və yaxud Asiyada pərvəriş tapmasından asılı olmayaraq öz teatrının pərəstişkarı olan xalq onun tarixini hər incəliyinədək öyrənməyə, arayıb-axtarmağa, keçdiyi yolun hər mərhələsi, hər pilləsini elmi-fəlsəfi, milli özünüdərk və bəşəri inkişaf baxımından təhlil və tədqiq etməyə borcudur. Bu borcu yetərincə ödəyə bilmək üçün teatr tarixinin təkcə üzde olan incilərini deyil, üzde olmayanlarını da diqqət və qayğı ilə göyərdib cücartmək gərəkdir ki, daha dürüst, daha dəqiq qənaətə gəlmək mümkün olsun. Şəksiz, teatrın irəliləyiş yolunun, səhnə sənətinin ən incə məqamları və çalarlarının araşdırılıb nəsillərə çatdırılması missiyası ilk növbədə sənətsünasların üzərinə düşür. Son zamanlar elmi dövriyyəyə daxil edilən iki tədqiqat: istedadlı şair və dramaturq, tanınmış dövlət xadimi Hidayət Orucovun 2004-cü ildə çapdan çıxan «Buradan min atlı keçidi» kitabının 270-331-ci səhifələri və sənətsünaslıq doktoru, professor İlham Rəhimlinin «İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı» kitabı, zənimcə, məhz bu məqsədlə yazılmışdır. Əlbəttə, burada etno-tarixi tədqiq və təhlil, elmi tənqidi şərh baxımından tarixçi sözünə də ehtiyac duyulmaqdadır.

İbtidai-ilkın anlamda Azərbaycanda teatrın tarixi, ehtimal ki, erkən və orta aşel, Qurucay mədəniyyəti dövründən, hərəketlərin bədahətən səhnələşdirildiyi çağlardan başlanıb. Azıxantropların bədahətən qurduqları ocaq qalamaq səhnəsindən! Qobustanda və Gəmiqayada əcdadlarımız bədahətən əl-ələ verib eyni ritimlə rəqs edib, eyni taktla dövrə qurub ov tutublar. Makedoniyalı İsgəndər atəşgaha girəndən əvvəl ibadət qaydalarımızı öyrənilib. Dədə Qorqud dağ başında tonqal çatıb tamaşasına bütün el-obanı ayağa qaldırıb. Qızıl Arslan Nizamini dinləmək üçün Gəncə yaxınlığında çadır vurub məclis düzəldib. Nizami «Xəmsə»sində sehrli, ovsunlu min bir səhnə yaradıb. Koroğlu dəliləri hər gün deyışmə və döyüşmə məclisində olublar. Nəhayət, ibadət, şəbih, dəfn və toy

mərəsimlərimiz, dastan söyləmək, aşıq deyişməsi, pəhləvanların gülüşməsi, pay bölmək, püşk atmaq, kosa və kəndirbaz oyunları... bütün bunlar cilalanıb, formalaşılıb, boy atıb bərkiyərek çağdaş anlamda rejissorlu, aktyorlu, bəzən hətta «sponsorlu» Azərbaycan teatrının möhtəşəm səltənəti və əzəmətli imarətinin sütunları olub.

Azərbaycan xalqının təxəyyül və təfəkkürünün, zəka və düha qüdrətinin axarından şölələnən səhnə sənəti imarətinin diqqəti cəzb və cəlb edən sütunlarından biri də İrəvan teatridir. Zaman-zaman ona «Fars teatri», «Türk teatri», «Söyyar teatri», «Azərbaycan teatri», son qaçqınlıq dövrünədək isə Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram teatri deyiblər. Onun tarixi əslində qaçqınlıq, deportasiya, mənəvi soyqırımı tarixidir. Qürur və təəssüf hissi doğuran tarix! İftixar hissini boğmağa qalxan dramatik gərginliklər, dəhşət doğuran faciələr tarixi! Bir mənada onu od-ələv içindən, mərd və fədakar yaşamlı mənə dolmuş bir ömrün hələ də soyumaq bilməyən közərməmiş isti külündən qanad çalaraq çırpına-çırpına ayağa qalxan, dönə-dönə ölüb-dirilən səmərəyə bən-zətmək olar.

Fərqləndirici, daha önəmli bir məqam da diqqəti cəlb edir. İrəvan teatrının tarixi yalnız səhnə sənətinin deyil, eyni zamanda əsrlər boyu indiki Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayıb yaratmış azərbaycanlılara qarşı son iki yüz ildə ardıcılıq və aramsızlıqla həyata keçirilən fiziki və mənəvi soyqırımların, deportasiya və represiyaların, hədsiz həqarət və rəzilətlərin tarixidir. Məlum zaman və məkan çərçivəsində burada bir millətin dili və dinini, səsi-sözü və sənətini, ağılı və könlünün tacı sayılan kultur genini yox etmək, ana yurdunun adını da xəritədən, tarixdən silmək istəmişlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci il martın 29-da 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində deyildiyi kimi: “1905 və 1918-ci illərdə azərbaycanlı əhalinin kütləvi qırğınları, 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövlətinin yaradılması və Azərbaycanın ön mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərini paytaxt kimi Ermənistana güzəştə gedilməsi, 1920-ci illərdə Sovet hökuməti tərəfindən Zəngəzurun ermənilərə verilməsi, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli torpaqlarından deportasiyası və sair faktlar soyqırımı tarixinin faciəli və qanlı səhifələridir”.

İndi yadlaşmış o yurdda, o mühitdə azərbaycanlılar dəhşətli sıxıntılar mənəğənəsində, hər an ləyaqət və qürurlarını, əl-ayaqlarını qarsalayan gür

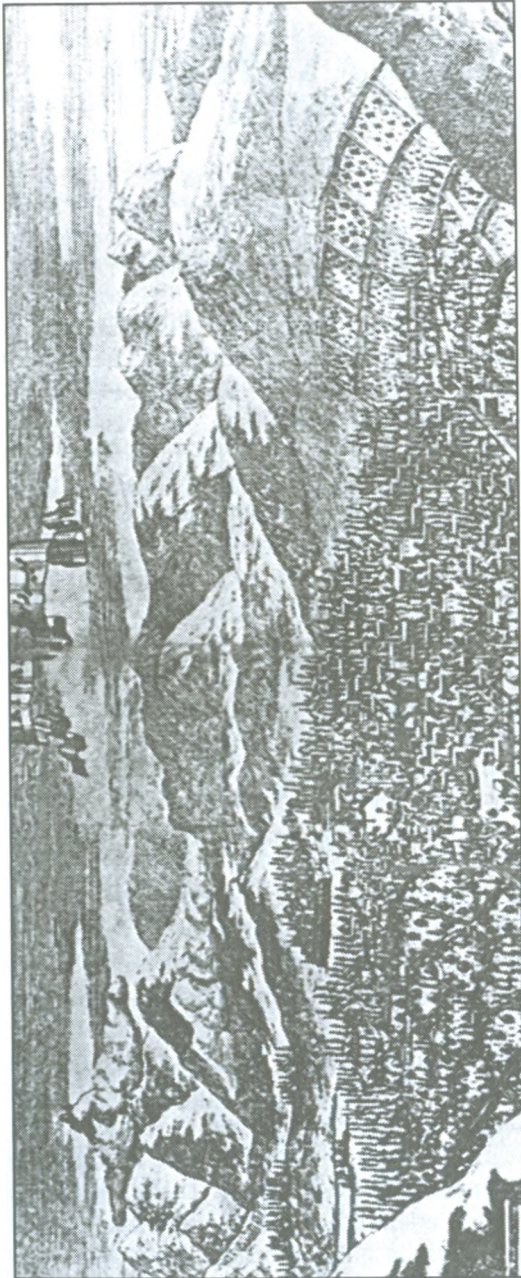
bir tonqalın od-alovları girdabında öz içdən gələn səsi, könül istəyi əsasında yaratmış və yaşatmışlar bu teatrı. Onların mənəvi-intellektual inkişaf səviyyəsi, təfəkkür tərzı, təfəkkür mədəniyyəti, daxili mənəvi potensialı, könül tərbiyyəsi, könül qavramı imkan verməşəydi, şəksiz, bu teatr yaranmaz və yaşaya bilməzdi. Tarix dönə-dönə sübut etmişdir ki, könül tərbiyyəsi, könül qavramı, könül genindən məhrum olanlar heç vaxt belə bir mübarək və son dərəcə faydalı işə girişməz və qol qoymazlar. Pak vicdan və qəlbin səsi, zəngin daxili aləm və yüksək mənəviyyətin tacı sayılan könlün hökmü-fərmanına məhəl qoymayan ən böyük zəka sahibləri belə ancaq insanı pərişan edən fitnə-fəsadlar, faciə və fəlakətlər törədir, insanları kütləvi qaydada məhv edən dəhşətli qırğın silahları icad və istehsal etməyə qadir olurlar. Deməli, Azərbaycanın qərb qütblərindən birində müəyyən zaman və məkan çərçivəsində İrəvan teatrının yaranması orada yaşayan səlflərimizin könlündən qopan səsin, iç dünyasında olanı ifadə etmək, maddiləşdirmək, xeyirxahlıqla xalqın istifadəsinə, xidmətinə vermək səyləri və cəhdlərinin nəticəsi, bəhrəsidir. Bu baxımdan İrəvan teatrının tarixi həm də milli-mədəni varlığın əvvəzsiz qoruyucusu olan mənəvi-mədəni mühitin, türk kultur genlərinin qalıcı olması uğrunda səlflərimizin apardıqları mənəvi yükü çox ağır olan qeyri-adi bir mübarizənin tarixidir. Bu teatrın tarixi eyni zamanda səlflərimizin mənəviyyət evinin açarını əldən verməmək əzminin, təkçə özü üçün deyil, başqaları üçün yaratmaq iradəsinə, daxili mənəvi yüksəliş yolunun uca zirvələrindən birini fəth etmək məharətinin təzahürüdür.

Əlbəttə, Çuxursəd bəylərbəyliyində, İrəvan xanlığında, İrəvan quberniyasında və İrəvan şəhərində azərbaycanlılar yaşamasaydı, orada Azərbaycan teatrı da olmazdı. Bu inkar olunmaz, təkzib edilməz həqiqət bir daha təsdiq və sübut edir ki, Azərbaycan milli mədəniyyəti, ictimai fikir, səhnə sənəti tarixinin tərkib hissəsi olan İrəvan Azərbaycan teatrının tarixi və taleyi eyni zamanda çox qədimdən indiki Ermənistan Respublikası ərazisinin avtohton sakini və sahibi olmuş azərbaycanlıların acı taleyinin tarixidir. O arealın azərbaycanlıları səhnə sənətinin əvsunlayıcı səhrinə lap əzəldən bələd olmuşlar. Bu barədə üç yazılı mənbə diqqəti cəlb edir. Erməni dramaturqu Emin Ter-Qriqoryanın «Teatr i iskusstvo» jurnalında dərc olunmuş «İrəvan teatrı haqqında xatirələrim» məqaləsində və Rəhim Xəlilovun 1899-cu ildə çap olunmuş «İrəvan quberniyası şiə müsəlmanlarının arasında məhərrəmlik təziyədarlığı» kitabında atəş-pərəstlik dövrünə toxunmasalar da, müəlliflər İslamın qəbul olunduğu zamanlardan 1920-ci illərədək azərbaycanlıların qurduqları səhnələrin, sözlün əsl mənasında tamaşaların bu arealda geniş yayıldığına etiraf edirlər.

Səhnənin quruluşu, salondan, tamaşaçıdan aralı, daha çox gözə çarpan yerdə olması, aktyorların suflyorsuz, rejissorsuz öz rollarını müstəsna məharətlə ifa etməsi, səhnələşdirilmiş hərəkətlərin musiqi-mahnı ilə həmahəng səslənməsi, kişi və qadın rollarının fərqlənməsi, məzmunu uyğun formanın seçilməsi kimi mühüm məqamların qabarıq təsvirini verməklə müəlliflər indiki Ermənistan respublikası ərazisində azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşadıklarını və o dövrün inkişaf səviyyəsinə xas teatra, səhnə sənətinə malik olduqlarını etiraf etmişlər.

Üçüncü yazılı mənbənin müəllifi qədim Şərqi və orta əsr Avropa səhnə sənətinə yaxından bələd olan fransız səyyahı Jan Şardendir. O da 400 yüz il bundan əvvəl konkret faktlar əsasında yerli-yataqlı, öz gözü ilə gördüklərini bir növ canıyanımlıqla, olduğu kimi, yəni saxta don geydirmədən qələmə almaqla açıq-aşkar etiraf və bəyan etmişdir ki, Çuxursəəd bəylərbəyliyi, İrəvan xanının malikanəsində azərbaycanlılar istədikləri fikri çətinlik çəkmədən, çox məharətlə səhnələşdirilmiş hərəkətlər vasitəsi ilə tamaşaçıya çatdırıla bilərlər. Əslində teatr da elə fikrin səhnələşdirilmiş hərəkətlər vasitəsi ilə ifadə edilməsidir. Şarden bunu nəzərə alaraq İrəvan səhnəsində gördüyü tamaşaları avropalıların operasına bənzətməkdən belə çəkinməyib. Bu bərdə bir qədər sonra – səh 26-27-də daha ətraflı söhbət açılacaq. Təfərrüata varmadan, oxucunu yormadan, qısaca deyək ki, indiki Ermənistan Respublikası ərazisində səhnə sənətimizin ilkin-ibtidai dövrü XIX yüzilliyin ikinci yarısında başa çatır. İrəvan teatrının tarixində yeni dövr də məhz elə bu vaxtdan başlanır.





İrəvan Fransadan gəlmiş səyyah Jan Şardenin gözü ilə 1673-cü il.

ÇAĞDAŞ ANLAMLI İRƏVAN TEATRI TARİXİNDƏ YENİ DÖVR

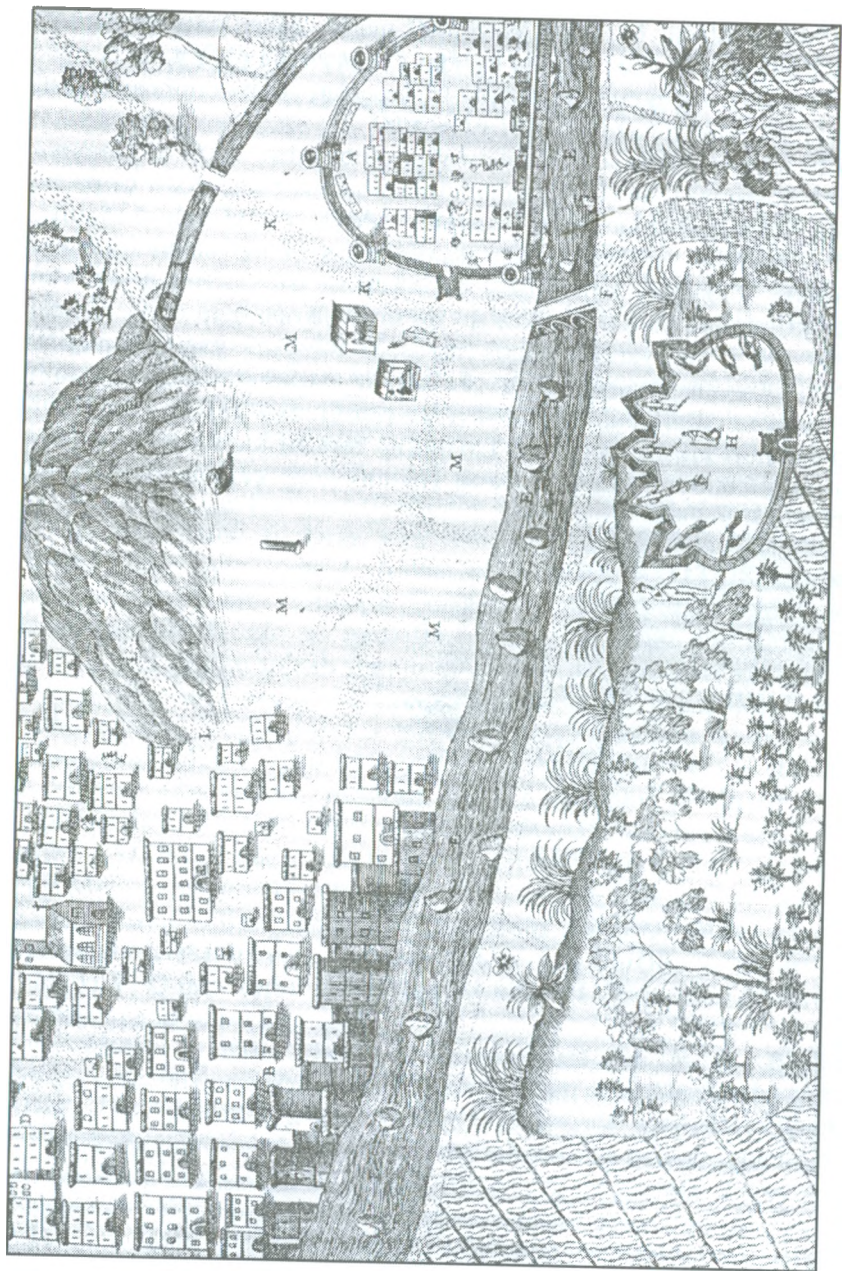
XIX yüzilliyin ikinci yarısı İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlılar üçün həqiqətən də təəssüf və qürur hissi doğuran bir dövr olub. Məkan dəyişməz qalsa da, zaman dəyişib, həyatın məcrası, yaşam fəlsəfəsi, ictimai fikrin inkişaf meyli yeniləşib. Bir yanda etnik təmizləmə, ruslaşdırma, erməniləşdirmə, türksüz qalmaq, deportasiya, repressiya siyasəti qəddarlıqla davam etdirilib, o biri yanda azərbaycanlıların dözmək, müqavimət göstərmək, mənalı yaşamaq və yaratmaq əzmi güclənib. Sözsüz, təzadlar, təqiblər, təzyiqlər, etnik təmizləmə şəraitində quberniyada azərbaycanlıların sayı azalır, ermənilərin sayı sürətlə artırıldı. İrəvan xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra imkanlı və kübar azərbaycanlı ailələrin çoxu yeni yaradılan «İrməni vilayəti»ni tərk etmişdi. Yüzilliyin sonunda İrəvan quberniyasında 313178 azərbaycanlı qalmışdı. Belə bir müəkkəb, təzadlarla dolu, gərgin tarixi şəraitdə azərbaycanlılarda elmin, maarifin, səhnə sənətinin intibahına meylin artması yeni yaşam fəlsəfəsinin o dövr üçün ən səciyyəvi yönü idi. 1880-1896-cı illərdə Uluxanlıda, İrəvanda, Zodda, Vedibasarda, Qəmərliyə, Qurduquluda, Yengicədə və bir sıra başqa yerlərdə elmin əsaslarını Azərbaycan dilində tədris edən yeni məktəblər açılır. 1881-ci il martın 31-də İrəvan gimnaziyası, noyabrın 8-də müəllimlər seminariyası tələbə qəbul etməyə başlayır. Azərbaycanlılardan 25 nəfəri 1885-ci ildə, 69 nəfəri 1890-cı ildə seminariyanı bitirərək müəllim diplomu ilə məktəblərdə işləməyə göndərilir. 1885-1895-ci illərdə F.Köçərli İrəvan gimnaziyasında dərs deyir. **F.Köçərlinin tərcüməsində «Törçü və balıq», İ.M.Əkbərovun tərcüməsində «Aşiq Qərib» kitabları 1892-ci ildə, M.V. Qəmərlinin «Atalar sözü» kitabı 1889-cu ildə İrəvanda ana dilimizdə çap olunur.**

1898-ci il martın 29-da Göy Məsciddə toplaşan İrəvan şəhər əhli ana dilində müsəlman uşaqlarına təhsil verən məktəb açmaq haqqında qərar qəbul edirlər. 14 nəfərdən ibarət məktəb komissiyası yaradılır. Əliqulu xan İrəvanski komissiyanın sədri seçilir. Ana dilində dərs demək üçün iki müəllim dəvət olunur. Onların hər birinə 800 manat maaş təyin edilir. Təsisçilər dövlət tərəfindən vəsait ayrılmadığını nəzərə alaraq, məktəbi öz hesablarına açmağı və hər il onun xərclərini ödəməyi öhdələrinə götürürlər. Abbasqulu xan

İrəvanski və Pənahxan Makinski hərəsi 50 manat, qalan təsisçilərdən 17 nəfərin hər biri 25 manat, 31 nəfərin hər biri 15 manat, 54 nəfərin də hər biri 10 manat verərək, elə həmin il şəhərdə öz hesablarına ana dilimizdə təhsil verən yeni məktəb açırlar (ERMDA, f.19, iş 508).

Milli mədəniyyətin aşkar, daha canlı, qəlbəyatan, daim düşünməyə səsləyən təcəssümü olan səhnə sənətinin intibahına meyl gözə çarpacaq dərəcədə güclənir, olduqca geniş dairələri əhatə edir. Ziyalılar, xanlar, tələbələr, şagirdlər, müxtəlif peşə sahibi olan şəhər sakinləri, teatr həvəskarları, fədailər kimi işə başlayırlar. İstək və diləklərini səhnələşdirilmiş hərəkətlər vasitəsi ilə öz soydaşlarına çatdırmaq, yoxsul tələbə və şagirdlərə yardım etmək məqsədi ilə pyes yazır, tamaşalar göstərirlər. İrəvan teatrının bu dövrünün tarixinə dair müxtəlif aspektlərdən, müxtəlif dillərdə yazılan və çap olunan kitablar, jurnal və qəzet məqalələri kifayət qədərdir. Lakin min təəssüf ki, elmi dövriyyəyə daxil edilmiş bu ədəbiyyatda qabarıq şəkildə gözə çarpan təhriflər də «yetərincədir».





İrevan Fransadan gəlmiş səyyah Jan Baptist Taverniyenin gözü ilə 1655-ci il.

FAKTLAR TƏHRİF OLUNANDA...

İrəvan Azərbaycan teatrının neçə yaşı var? Bu teatr inqilabdan əvvəl fəaliyyət göstərməmişdimi? Nə vaxt, necə yaranmışdır? İki kitabçada (H.Hovakimyan, «Yunis Nuri», Yerevan, 1962; S.Rizayev, «Ermənistanda Azərbaycan teatri», Bakı, 1963) bu suallara cavab verilmişdir. Mətbuat vaxtında birincisi ermənicə, ikincisi isə rusca çap olunmuş bu kitabçaların əhəmiyyətini qiymətləndirmişdir. Bəs elə isə bu barədə bir daha söhbət açmağa ehtiyac varmı? Bəli var! Ona görə ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların (təkcə İrəvan quberniyasında XIX əsrin sonunda 313, 178 nəfər idi) ictimai fikir, mədəniyyət tarixinə dair əsərlərin əksəriyyətində olduğu kimi, teatr tarixinə aid bu kitabçalarda da mühüm faktlar təhrif edilmişdir. Həmin təhriflər son zamanlar çapdan çıxan əsərlərdə, qəzet və jurnal məqalələrində (Qobustan, № 4, 1974; Ermənistanda Azərbaycan və kürd teatrları tarixindən. Yerevan, 1976; Bir teatrın üç aktyoru. Yerevan, 1977; Sovet Ermənistanı 29 noyabr, 1977; Yunis Nuri. Yerevan, 1980; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 5-ci cild; Ermənistan Sovet Ensiklopediyası 3-cü cild) eynən təkrarlanmaqla həqiqətə özgə don geyindirir.

Bu təhriflərin kökü haradan başlanır? Ermənistanda Azərbaycan teatri tarixinə aid bəzi faktları erməni oxucusuna təqdim edən sənətsünas H.Hovakimyan yuxarıda adı çəkilmiş kitabçasında yazmışdır: M.F.Axundovun «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah»ı ilk dəfə İrəvanda tamaşaya qoyulmuşdur; Ermənistanda Azərbaycan teatrının tarixi həmin tamaşadan (8 dekabr 1896-cı il) başlanır; F.Köçərli 1884-cü ildə İrəvan gimnaziyasının müəllimi idi; C.Məmmədquluzadə 1898-1903-cü illərdə İrəvanda yaşamışdır; Yunis Nuri bu teatrın banisidir və 1905-ci ildə İrəvanda «Şərqi-Rus» qəzeti və «Molla Nəsrəddin» jurnalını yaymaqla o, bolşevik təşkilatının tapşırıqlarını yerinə yetirirdi; H.Ərəblinski ilə Göyərçin xanım 1906-cı ildə İrəvana qastrola gəlmişlər və ...

Həqiqət kimi digər müəlliflər tərəfindən yekdilliklə təkrarlanan bu «dəlilləri» nəzərdən keçirək:

«Müsyö Jordan» ilk dəfə İrəvanda tamaşaya qoyulmuşdur? Yox! «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah»ın **1825-ci ildə** Peterburqda ev teatrlarından birində tamaşaya qoyulması, 1877-ci ildə İranda, 1883-cü ildə Naxçıvanda, 1885-ci ildə Tiflisdə oynanılması məlum faktdır. «Müsyö Jordan» İrəvanda ilk dəfə 1896-cı ildəmi tamaşaya qoyulmuşdur? Yəne də yox! Hələ 1890-cı il aprelin 20-də «Kəşkül»dəki «İrəvandan məktub» məqaləsində F.Köçərli yazırdı: «Bu aprelin 4-də darülmüəllimimdə elm və

kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rüsxətilə mərhum Mirzə Fətəli Axundovun «Məstəli şah ünvanında tərtib etdiyi komediyanı oynayıb, cümlənin diqqət və hörmətini çəlb etdilər...».

Həmin məktubunda F.Köçərli bildirirdi ki, İrəvanda «Məstəli şah»ı səhnəyə çıxarmağa qadir olan, tamaşaçıların ara verməyən alqışları ilə qarşılanan bir qüvvə vardır. Burada təkcə həvəskar artistlər deyil, «Könülsüz nigah» pyesinin müəllifi Rzayev kimi, səhnə əsəri yaratmağa qadir istedadlı gənclər də yetişmişdir. Sonra F.Köçərli yazırdı: «Məstəli şah»dan sonra «Könülsüz» ünvanında bir pərdədə tərtib olunmuş təfriqə (vodevil) oynandı. O, dəxi hamının xoşuna gəldi. Məlum ola ki, «Könülsüz nigah»ı yazan darülmüəllimin şagirdlərindən Rzayev familiyasında bir şagirdidir... Bir dərəcə... razı qaldılar ki, dübarə təkrarına qayıb və xahişmənd oldular. Amma vaxtın təng olması və bu vaxtlarda darülmüəllimin imtahanlarının başlanması mane olub, onların xahişi və iltimasına əməl oluna bilmədi və gələnlərdə 2-3 dəfə təsis və tərtib vəd olundu».

Təkcə elə bu məktub belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, «Müsyö Jordan» İrəvanda ilk dəfə 1896-cı ildə yox, xeyli əvvəllər oynanılmışdır. Bəs haqqında söhbət açılan kitabçanın müəllifi nə üçün məhz 1896-cı ili əsas götürmüşdür? Tədqiqatçının bu qənaətə gəlməsinə səbəb 1896-cı il dekabrın 19-da «Nor dar» («Yeni əsr») qəzetində dərc olunmuş məqalədir. İrəvanda erməni teatrının təşkilatçılarından biri, dramaturq Emin Ter-Qriqoryan həmin məqalədə yazmışdır: «Dekabrın 8-ni teatr tamaşası... baxımından İrəvan türklərinin (azərbaycanlılarının) həyatında dönüş nöqtəsi saymaq olar. Dünən birinci dəfə idi ki, türk teatr həvəskarlarının kiçik bir dəstəsi öz ilk tamaşasını göstərdi. Komediya, afişada elan edildiyi kimi, kapitan Mirzə Fətəli Axundovun «Müsyö Jordan» adlı əsəri...». Sonra Ter-Qriqoryan M.F.Axundovun beş komediyasını rus dilində oxuduğundan, bu komediyaların, habelə İrəvanda göstərilən tamaşanın məziyyətlərindən, qadın rollarının cavan oğlanlara tapşırılmasından, salonun ermənilər və azərbaycanlılarla dolu olmasından söhbət açır. Tamaşanı əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirməkdə E.Ter-Qriqoryan haqlıdır. Ancaq «Dünən birinci dəfə idi ki, türk teatr həvəskarlarının kiçik bir dəstəsi öz ilk tamaşasını göstərdi» deməklə o, indiyədək təkrarlanmaqda olan ciddi bir səhvə yol vermişdir. Bu səhvi də sənətsünas H.Hovakimyan, sonra isə yazılan kitabçaların, qəzet və jurnal məqalələrinin müəllifləri eynilə təkrarlamağa başlamışlar.

Tarixə, mədəni irsə aid hər hansı bir faktı, hadisəni şərh edərkən danılmayan bir həqiqət varsa, o da zaman və məkan həddi, anlayışıdır. H.Hovakimyan isə bu ciddi tələbə məhəl qoymadan yazır ki, F.Köçərli 1884-

cü ildə İrəvan gimnaziyasının müəllimi idi, C.Məmmədquluzadə 1897-1903-cü illərdə İrəvanda yaşamışdır.

Övvəla, Köçərlinin 1884-cü ildə İrəvanda işləyib-ışləməməsi haqqında. 1863-cü ildən 1905-ci ilədək onun həyatı və fəaliyyətinə dair hələ 1913-cü ildə tərtib olunmuş sənəddə (Gürcüstan SSR MDTA, fond 422, siyahı 1, iş 5639, səh. 24-28), İrəvan arxivlərində, tədqiqatlarda və dövrü mətbuatda heç bir qeyd yoxdur. Ola da bilməzdi. Ona görə ki, F.Köçərli İrəvana 1885-ci ilin yayında gəlmişdir.

C.Məmmədquluzadə haqqında faktlar isə belədir: 1887-ci ilin avqustunda Uluxanlı normal məktəbinə müəllim təyin olunub, həmin ilin sonunda Baş Nəraşen məktəbində işləməyə gedib, 1897-ci il avqustun 12-də İrəvan qəza milis idarəsində dəstərxana xidmətçisi və tərəcəməçi, sonra Naxçıvan şəhər pristavının köməkçisi təyin olunub. 1899-1900-cü illərdə Naxçıvanda yaşayıb, 1901-ci il yanvarın 27-də İrəvana qayıdıb. Deməli, C.Məmmədquluzadə ilk dəfə 1887-ci ildə Uluxanlıya gəlmiş, sonra isə 1897-ci ilin avqustundan 1898-ci ilin payızınadək, 1901-ci ilin övvəlindən 1903-cü ilin payızınadək İrəvanda yaşamışdır.

Ərnənistanda aktyor kimi yaxşı tanınmış Yunis Nurinin (1878-1950) əməyinə kölgə salmaq insafsızlıq olardı. Belə bir aktyorun fərdi yaradıcılıq keyfiyyətlərini səciyyələndirmək əvəzinə, heç bir ehtiyac duyulmadan, onun xidmətlərinə əlavə «sanbal» götürmək naminə tarixi faktları təhrif etmək daha böyük insafsızlıqdır.

İrəvanda azərbaycanlı teatr həvəskarları hələ 1881-1882-ci illərdə dövrü mətbuat tərəfindən yüksək rəy və xüsusi rəğbətlə qarşılanan tamaşalar verirdilər. Yunisin o vaxt cəmi üç-dörd yaşı var idi. Dörd yaşında uşağı teatrın banisi, təşkilatçısı kimi qələmə vermək nə deməkdir? Yaxud ilk nömrəsi 1906-cı ilin aprelində işıq üzü görən «Molla Nəsrəddin» jurnalını, nəşri hələ 1904-cü ilin sonunda dayandırılmış «Şərqi-Rus»u Yunis Nuri 1905-ci ildə İrəvanda necə sata bilərdi?!

İstər H.Hovakimyan və S.Rizayevin kitabçalarında, istərsə də sonrakı yazılarda müəlliflər israr etmişlər ki, Hüseyn Ərəblinski ilə Göyərçin xanım 1906-cı ildə İrəvanda qastrolda olmuş, birlikdə tamaşalar göstərmişlər və bundan qəzəblənmiş yerli «cəhalətperəst nadanlar, dindarlar» silahlanıb artistləri öldürmək istəmişlər. Bu israrın təəccüb doğuran qəribəliyi «dəlillərin» bir ehtimal kimi də əsassız olmasındadır. Məlum həqiqət budur ki, Ərəblinski İrəvana 1906-cı ildə deyil, 1909-cu ilin mayında, özü də Gövhər (Göyərçin) xanımınla yox, xanım Məlik-Şahnazaryanla, Cəlil Bağdadbəyov, Yusif Ağayev və Sidqi Ruhulla ilə birlikdə gəlmişdir. Həm də onları burada hədə qorxu, təhdid-təhqirlə yox, hörmətlə qarşılamış və alqışlamışlar. Mayın

4-də şəhər klubunda «Bəxtsiz cavan»ı oynadıqdan sonra tamaşaçıların xahişi ilə trupa «Nadir şah», «Yəhudilər» və «Zorən təbib» tamaşalarını verib, razılıq hissi ilə də İrəvandan getmişdir. «Bəxtsiz cavan» tamaşasının böyük müvəffəqiyyətlə keçdiyini oxucularına xəbər verən «Zaqafqaziya» qəzeti (4 iyun, 1909-cu il) yazmışdı: «...Salon... Yerevan müsəlman ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə dolu idi. Pyes layiqli parlaq müvəffəqiyyət qazandı». Teatr tarixçisi, mərhum Sabir Rizayevin «Kommunist», indiki «Sovet Ermənistanı» qəzetinin 1939-cu il 20 fevral nömrəsindəki bir xatirəyə əsaslanaraq «İrəvanlı Mir Abbas səhnədə qadın görüb özündən çıxdı... bəylərin və qadının biabır edilməsinə qarşı bir dəstə fanatiki silahlandırılıb artistlərə hücum etdi» deməsi daha böyük təəccüb doğurur. Mir Abbas Mir Bağırov İrəvanda mədəniyyətin tərəqqisinə, azərbaycanlı uşaqlar üçün yeni məktəblər açılmasına təşəbbüs göstərən maarif fədaisi, qonşu xalqları qardaşlığa səsləyən «Müraciəti» imzalayan beş nüfuzlu ziyalıdan biri idi. Öz sözləri ilə desək: «Ərəblinski cənablarının dram heyətini» İrəvanda alqışlar və hədiyyələrlə qarşılayan sənət vürğunları dəstəsinin başında duran da məhz Mir Abbas idi. «Tərəqqi»yə (26 may, 1909) göndərdiyi məktubunda «Bəxtsiz cavan» tamaşasını, Ərəblinski truppasının çıxışlarını «camaatımızın intibah və oyanışına bais olacaq» hadisə kimi qiymətləndirən də məhz Mir Abbas idi. Müəllifin cəhalətpərəst kimi qələmə verdiyi Mir Abbas, görün, həmin məktubunda nə yazır: «...Ərəblinski əvvəl dəfə ədib Ə.Haqqverdiyev cənablarının əsər-nəfisi olan «Bəxtsiz cavan» faciəsini şəhər klubu zalında mövqe-tamaşaya qoydu. İrəvan camaatı isə artıq bir həmiyyətlə teatr zalına öz təşrifləri ilə mal-mal etmişdilər ki, izdiham əlhəqq şayani-fərəh bir halda idi... Yaşasın bu kimi mühərrirlərimiz və ədiblərimiz ki, aramızda örtülü bir dərəcəyə qədər pərdəli qalıb da, lakin məzhəb, din, iman-millətimiz olan bu kimi xəbis halları, bu kimi qiymətli əsərləri ilə ayinəyə qoyub tamaşamıza verir.

Sağ olsun Ərəblinski kimi artistlərimiz də ki, səhneyi-tamaşaya qoyduqları əsərlər camaatımızın intibah və oyanışına bais olacaq bu kimi ibrətəməz və pürbəha əsərlər olur». Əsrin ilk onilliyində səhnədə görünməsilə dövrü mətbuatda geniş əks-səda doğuran Gövhər Əhməd qızı Qayıbova-Göyərçin xanımın 1906-cı ildə tək və ya hər hansı bir trupa ilə İrəvana gələ bilməsi ehtimalı da əsassızdır. Ona görə ki, 1906-cı ildə Göyərçin xanım Qafqazdan çox uzaqda olmuşdur. 1904-cü ildə o, Rusiyaya getmiş, bir müddət Moskvada, Nijni Novqorodda, Voronejdə (1906-cı ildə oğlu İsmayıl da elə burada doğulmuşdur) yaşamış, 1907-ci ilin lap sonunda Tiflisə – ata-anasının yanına qayıtmışdır. Tiflisə qayıdandan bir qədər sonra Göyərçin xanım yerli dram dəstələrinin, həmçinin buraya gələn teatr truppalarının tamaşalarında çıxışa başlamış, mələhətli səsi və ifaçılıq məharəti ilə peşəkar artist kimi

tanınmışdır. Həmin dövrdə də o, M.A.Əliyevlə tanış olmuş və onunla da evlənmişdir. Beləliklə, Göyərçin xanım İrəvana 1906-cı ildə yox, 1911-ci ildə, özü də H.Ərəblinski ilə deyil, M.A.Əliyevlə gəlmişdir. Truppa burada özünün son tamaşasını – «O olmasın, bu olsun» operettasını oktyabrın 4-də göstərmişdir. Həmin tamaşada M.A.Əliyev Məşədi İbad, Göyərçin xanım isə Gülnaz rolunda çıxış etmiş, İrəvanda uğurlu qastroldan sonra Naxçıvana getmişlər.

* * *

İlk tamaşa haqqındakı «hökmlər» daha əcayibdir. «Yunis Nuri» kitabçasının 9-cu səhifəsinin lap son cümləsində H.Hovakimyan bildirir ki, İrəvanda azərbaycanlı teatr həvəskarlarının ilk tamaşası 1884-cü ildə gimnaziyanın müəllimi F.Köçərlinin rəhbərliyi ilə göstərilmişdir. Lakin öz fikrini onuncu səhifənin birinci cümləsində təkzib edərək yazır: Azərbaycan teatrı 1873-cü ildə Azərbaycanda, 1896-cı ildə İrəvanda M.F.Axundovun dramaturgiyası əsasında yaranmışdır. Bir daha təkrar edək ki, F.Köçərli 1884-cü ildə İrəvanda olmamışdır. M.F.Axundovun komediyası isə burada ilk dəfə 1896-cı ildə deyil, xeyli əvvəl tamaşaya qyulmuşdur.

«Ermənistanda Azərbaycan teatrı» kitabının müəllifi S.Rizayev yazır: «İndiyədək belə hesab edilirdi ki, Yerevanda Azərbaycan teatrı 1896-cı ildə yaradılıb (səh.19), əslində isə gənc Köçərli hələ 1886-cı ildə burada Axundovun «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» komediyasının tamaşasını təşkil edib (səh.21). Teatrin tarixini də elə bu vaxtdan hesablamaq lazımdır». Bu cümlənin ardınca müəllif yenə özünü təkzib edərək yazır: «Təəssüf ki, yerevanlıların bu birinci tamaşası haqqında bir məlumat yoxdur» (səh.21).

Ermənistan Teatr Cəmiyyəti tərəfindən buraxılmış (1980) «Yunis Nuri» kitabçasındakı (müəllifləri S.Rizayev, Ə.Yerevanlı) bu sətirlərə də diqqət yetirin: «Yerevanda Azərbaycan dilində ilk tamaşanın göstərildiyi 1896-cı ildə...» (səh.3); «1886-cı ildə gimnaziyanın müəllimi, 23 yaşlı Firidun bəy Köçərli Azərbaycan dilində ilk teatr tamaşasını təşkil edir» (səh.9). Hansına inanasan?! Bu «hökmlərdən» hansını əsas götürəsən?! Beləliklə əsassız «faktlar» etiraf olunmuş həqiqət kimi elmi dövriyyəyə daxil edilir. Daha bir misal. S.Rizayevin yuxarıda adı çəkilən birinci kitabçasında deyilir ki, İrəvanda azərbaycanlı teatr həvəskarlarının 1886-cı ildə (səh. 107) «Dərviş Məstəli şah»ı ilk dəfə tamaşaya qoyduqlarına dair faktı ədəbiyyatşünas Əkbər Yerevanlı aşkar etmişdir. Ə.Yerevanlı isə göstərir ki, («Yunis Nuri», səh. 162) bu fakt S.Rizayevin kitabından götürülmüşdür. Bu təhriflərin daha mötəbər bir məxəzdə - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında (V cild) təkrarlanması,

sözün düzü, həm təəccüb, həm də təəssüf doğurur. 129-cu səhifədə oxuyuruq: «Yerevanda Azərbaycan teatrının tarixi F.B.Köçərlinin təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə 1886-cı ildə gimnaziyada oxuyan azərb. teatr həvəskarlarının ifa etdiyi «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» (M.F.Axundov) komediyasının tamaşasından başlanır...

Əd: Bir teatrın üç aktyoru, Yerevan, 1977.

Azerbaydjanskiy teatr v Armenii, B., 1963».

«Bir teatrın üç aktyoru» kitabçasını gözdən keçiririk; Ermənistanda Azərbaycan teatri tarixinin 1886-cı ildən başlanmasına dair heç bir işarə də yoxdur. Əksinə, burada da, necə deyərlər, vurğu yenə 1896-cı il üzərinə düşüb: «1896-cı ilin qarlı bir dekabr günündə İrəvan azərbaycanlıları ilk dəfə Firidunbəy Köçərlinin rəhbərliyi ilə (F.Köçərli hələ 1895-cı ildə İrəvandan getmişdi - İ.M) tamaşaya qoyulmuş M.F.Axundovun «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» komediyasına baxmaq üçün Canpoladovlar klubuna toplaşanda...» (səh.6). Deməli, bu kitabçanın müəllifi də ilk tamaşanın 1896-cı ildə göstərdiyini etiraf edir. İlk tamaşanın 1896-da deyil, 1886-da göstərilməsinə dair faktın S.Rizayevin «Ermənistanda Azərbaycan teatri» kitabçasına necə düşməsinin tarixçəsi artıq oxucuya bəllidir. Bunu S.Rizayevin özü elə həmin kitabçasında (səh.21) etiraf etmişdir: «Təəssüf ki, yerevanlıların bu ilk tamaşası haqqında heç bir məlumat yoxdur». Heç bir məlumat, əsas olmadan, kiminsə belə deməsinə görə teatrın tarixi haqqında qəti hökm vermək, həm də, bunu ensiklopedik bir mötəbərliklə elmi dövriyyəyə daxil etmək olarmı?

Dah ciddi bir təhrifə, digər ciddi nəşrdə Ermənistan Sovet Ensiklopediyasında da rast gəlirik: «Yerevan Azərbaycan teatri... 1928-ci ildə təşkil olunmuşdur» (3-cü cild, 556-cı səh.). Nə deyəsən? Bəs bu teatrın 1928-ci ilədək olan tarixi?!

Bu teatrın neçə yaşı var? İlk tamaşası nə vaxt və harada göstərilmişdir? Sualın cavabı müəmmaya dönüb. Bu düyünü açmaq yolunda uzun axtarışlardan sonra alınan məlumat belədir: 1882-ci il aprelin 2-də İrəvanda müqəddəs Qayanyan qızlar məktəbinin salonunda, şəhərin kasıb azərbaycanlı tələbələrinə kömək məqsədilə Vasaq Mədətovun (Nəzmi) «Tamaşkarlıq düşmən qazanar» pyesi oynanılmışdır. Üçpərdəli bu komediyayı azərbaycanlı teatr həvəskarları tamaşaya qoymuşlar. Məşədi Fərəc rolunda pyesin müəllifi Nəzmi, Məhəmmədqulu rolunda Mirzə Xəlil Hacıyev, Fətəli Mirzə rolunda Rüstəmxan Abbasquluxanov, Həsən rolunda Məhəmməd adlı birisi çıxış etmişlər. Afişada qeyd edildiyinə görə, Gülsənəm rolunda Şərəbanı xanım çıxış etməliymiş. Lakin tamaşada həmin rolu başqa bir qadın ifa etmişdir.

Əsər İrəvanda (1909-cu ildə onu buradakı Edilson mətbəəsində kitabça şəklində çap etmişlər, nəşiri Xəlilov) yazılmışdır. Pyesin müqəddiməsində müəllifin erməni əlifbası ilə azərbaycanca yazdığı qısa məlumatdan aydın olur ki, əsərin mövzusunun şöhər məktəbinin müəllimi Məşədi İsmayıl təfsilatı ilə danışmış, Nəzmi isə sadəcə olaraq əhvalatı olduğu kimi qələmə almışdır.

İrəvanda çıxan «Psak» («Çələng») qəzetində (10 aprel, 1882-ci il) bu tamaşa haqqında qəzetin redaktoru Vasak Papaçanyanın («Xryusi» təxəllüsü ilə) yazdığı rəydən aydın olur ki, 1882-ci il aprelin 2-də «tamahkarlıq düşmən qazanar» ilk dəfə deyil, ikinci dəfə göstərilmişdir. O, yazmışdır: «İrəvanın kasıb müsəlaman tələbələrinə kömək məqsədilə Azərbaycan türklərinin (azərbaycanlıların – İ.M.) dilində ikinci dəfə oynanıldı». Həvəskar artistlərin səhnə davranışına qiymət verərəkən müəllif onları iki qrupa bölmüşdür: birinci dəfə səhnəyə çıxanlar, əvvəlki tamaşada çıxış edənlər. Məsələn: «Birinci dəfə səhnəyə çıxmasına baxmayaraq Mirzə Xəlil Hacıyev öz təbii oyunu ilə hamını heyran etmişdi».

«Tamahkarlıq düşmən qazanar»ın 1881-ci ildə İrəvanda azərbaycanca yazılması və 1882-ci il aprelin 2-də ikinci dəfə göstərilməsi faktı həmin pyesin ilk dəfə 1881-ci ilin sonu və ya 1882-ci ilin əvvəllərində tamaşaya qoyulmasını təxmin etməyə əsas verir. Lakin bunu Ermənistanda Azərbaycan teatri tarixinin başlanğıcı, ilk tamaşası saymaq olarmı? Əlbəttə, yox!

Mövcud və mümkün ehtimalların hamısını bir kənara qoyaq. 1881-ci ildə İrəvanda Azərbaycan dilində müstəqil pyes yazmaq qabiliyyəti, «təbii oyunu ilə hamını heyran qoymaq» məharətinə malik həvəskar artistlərin yetkinlik səviyyəsi, kasıb tələbələrə kömək məqsədi ilə tamaşa təşkil etmək cəhdi 1881-1882-ci illərdən xeyli əvvəl də burada teatra güclü meyl olduğunu deməyə əsas verir. V.Papaçanyanın rəyindəki son cümlələr bunu bir daha təsdiq edir: «Həvəskar artistlər çox müvəffəq oynadılar. Hamı razı qaldı. Azərbaycanlılarda teatra həvəs və rəğbət oyatmaqda ciddi cəhd və böyük əzmkarlıq göstərən Məşədi İsmayıl və cənab Mədətova dərinədən minnətdar olduğumuzu bildirməyi özümüzə borc sayırıq».

Beləliklə, «Tamahkarlıq düşmən qazanar»ın ikinci tamaşası haqqında müxtəsər məlumat indiki Ermənistanda Azərbaycan teatrinin yaşının çox olması fikrini təsdiq edən ilk fakt, ilk etirafdır.

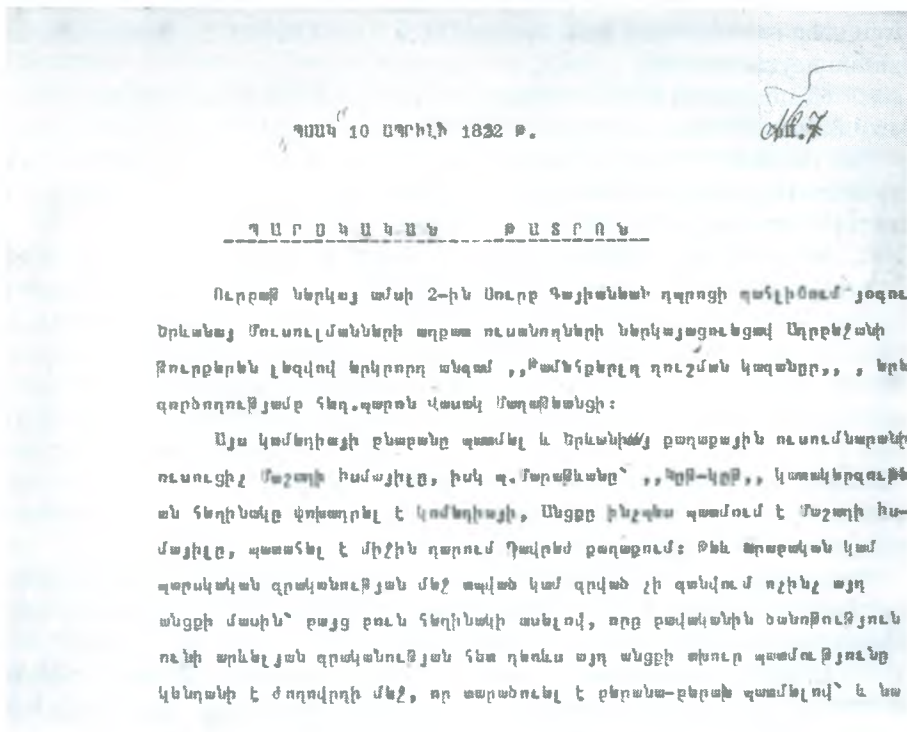
HƏŞİYƏ. İctimai fikir, ədəbiyyat, teatr tariximizə dair faktlar çox təhrif edilirdi, «Faktlar təhrif olunanda» məqaləsini «İrəvandan məktub» kimi Bakıya «Ədəbiyyat və İncəsənət» qəzetinə göndərdim. Ləngimədilər, 1983-cü il noyabrın 18-də dərc olundu. Məqalədə deyilirdi: «İrəvanda çıxan» «Psak» qəzetində dərc olunmuş yazıdan aydın olur ki, 1882-ci il aprelin 2-də «Tamahkarlıq düşmən qazanar» ana dilimizdə İrəvanda ikinci dəfə tamaşaya

qoyulub. Sonralar çap olunan kitablarda, jurnal və qəzetlərdə dərc olunan yazılarda mənbə göstərmədən, «Psak» qəzetində dərc olunmuş yazının harada saxlanıldığından xəbər tutmasalar da, tədqiqatçılar sağ olsunlar, faktndan genbol istifadə etdilər.

Açılmış fürsətdən istifadə edərək bu iki əlavəni də:

1. “Tamaşkarlıq düşməni qazanar” tamaşası haqqında adı çəkilən qəzetdə erməni dilində dərc olunmuş “Parskakan tatron” başlıqlı rəyin tərcüməsini;

2. Qürrələnmək, yalançı güyrüntü yaratmaq məqsədi ilə təhrif edilərək “erməniləşdirilmiş” daha iki faktı da teatr tariximizin araşdırıcıları və oxucuların diqqətinə çatdırmaq Azərbaycan gerçəklikləri baxımından daha faydalı olardı.



«Tamaşkarlıq düşməni qazanar» tamaşası haqqında erməni qəzeti «Psak» («Çələng»),
dərc olunan rəyin birinci səhifəsi.
10 aprel 1882-ci il.

FARS TEATRI¹

Bu ayın 2-də cümə günü müqəddəs Qayanyan məktəbinin salonunda İrəvanın kasıb tələbələrinə kömək məqsədilə Azərbaycan türklərinin dilində üçpərdəli «Tamahkarlıq düşmən qazanan» pyesi ikinci dəfə tamaşaya qoyuldu...

Pyesin məzmununu İrəvan şəhər məktəbinin müəllimi Məşədi İsmayıl əzbər söyləmiş, «Qırt-qırt» pyesinin müəllifi cənab ~~Nəzmi~~ Mədətov onu komediyaya çevirmişdir. Şərqi ədəbiyyatına yaxından bələd olan Məşədi İsmayılın dediyinə görə bu əhvalatla bağlı ərəb və fars ədəbiyyatlarında heç bir qeyd yoxdur. Əhvalat sadəcə olaraq dildən-dilə keçmiş və xalq arasında geniş yayılmışdır. Təbrizdə baş vermiş bu əhvalatı Məşədi İsmayıl elə Təbrizdə çox zəngin bir tacirin dilindən eşitmişdir. Tamaşada iştirak edən şəxslər: təbrizli tacir Fərəc ağa (cənab Nəzmi), onun bacısı Gülsənəm (Şərəbanı xanım), Həsən ağa (cənab Məhəmməd), Mirzə Fətəli şahzadə, Təbrizin hakimi (cənab Rüstəm xan Abasquluxanov), Məmmədqulu nökr (cənab Mirzə Xəlil Hacıyev) və üç molla, bir fars, bir fərrac. Birinci pərdədə əhvalat Təbrizdə Fərəc ağanın evində, ikinci pərdədə isə Mirzə Fətəlinin evində vaqe olur.

Fərəc ağa Təbrizin ən dövlətli taciridir, öz qazandığı var-dövlətdən əlavə atasından da zəngin mal-mülk qalıb. Adət-ənənəyə, qanun-qaydaya görə atadan qalan mirasın bir qismi də doğma bacısı Gülsənəmə çatmalıdır. Lakin kələkbaz tacir hər cür saxtakarlığa əl atır ki, bacısının payına da sahib olsun. Saxta kağızlar düzəldir və bir axşam Gülsənəməni çağırır deyir ki, mən dediyim kişiyyə ərə getməlisən. Qardaşının dükançısını sevdiyindən Gülsənəm bu təklifi rədd edir. Qəzəblənən Fərəc ağa bu anda on yerdən möhürlənmiş bir kağızı cibindən çıxarıb ona göstərir və deyir: «sən mənim bacım deyilsən. Körpə uşaq ikən səni kənddən gətirib atama vermiş və tapşırılmışlar ki, saxla, on dörd yaşa çatanda kimə istəyirsən ona da ərə ver getsin». Gülsənəm ağlayır, yalvarır, Fərəc ağa inadından dönmür. Çarəsiz qalan bacısının otaqdan çıxıb qaçmasını gören Fərəc ağa onu qolundan dartıb saxlayır, yenidən qəzəblə hədələyir, sonra da möhürlü kağızı yenidən cibindən çıxarıb deyir: «Sən mənim bacım deyil, nökrərim kənizimsən». Bu anda möhürlü kağız yerə düşür, Gülsənəm onu götürüb qaçır. Fərəc ağa bacısının belə asanlıqla evdən qaçmasına sevinir, ata mülkünə tam sahib olacağını göz önünə gətirib şadyanalıq eləyir.

¹ Ermənilər də yunanlar, fransızlar kimi teatra (tatron) deyirlər (parskakan tatron)

Gülsənəm evdən qaçandan sonra qardaşının dostlarından biri ilə görüşüb əhvalatı ona danışır. Dostu Fərəc ağanı dinə-imana gəlməyə, doğma bacısını qaytarıb evə aparmağa səsleyir. Lakin Fərəc ağa dediyindən dönmür. Başqa çarə tapa bilməyən Gülsənəm şahzadə Fətəli Mirzəyə - İran hakiminə müraciət edərək deyir ki, Fərəc ağa adlı bir kişi onu aldadıb qaçıb, daha evlənmək istəmir onunla. Şahzadə Fərəc ağanı çağırtdırıb deyir ki, hərəmxanada gözəl bir xanım var, görək onunla evlənəsən. Fərəc ağa qəlbən sevinir, razı qaldığını bildirir. Şahzadə mollaları çağırıb əmr edir ki, kəbin kəssinlər. Kəbin kəsilir. Fərəc ağa «zövcəsini» görməyə tələsir. Qapı açılanda bacısını görüb geri çəkilir. O, mənim bacımdı, mən onunla evlənə bilmərəm, - deyir. Şahzadə təlatum-həyacan içində Gülsənəmdən soruşur: Bu nə deməkdir? Gülsənəm cibindəki möhürlü kağızı çıxarıb göstərir, - Bacısıyamsa, bu kağız nə üçündür? - deyir. Fərəc ağa Şahzadəyə yalvarır, - Ağa qurbanın olum, qurtar məni bu bələdan. Mən bacımla evlənə bilmərəm!

Hakim Şahzadə əmr edir: həbsxanaya atın! Gülsənəm dözməyərək hakimin qarşısında diz çökür, göz yaşları içində yalvarır ki, qardaşını həbs etməsinlər. Şahzadə hakim Gülsənəmin yalvarışı ilə Fərəc ağanın günahından keçir, ancaq əmr edir ki, Gülsənəmi öz sevgilisi ilə evləndirsin və ata mülkündən çatan payı ona versin. Gülsənəmi axtarmaqda olan sevgilisi dükənçi Məmməd şahzadənin yanına gəlib bir qızın itdiyini, onu tapmaqda kömək diləməyə gəldiyini bildirir. Bu anda Gülsənəmi orada görür. Şahzadə Fərəc ağaya tapşırır ki, bacısı Gülsənəmə çatan ata payı var-dövləti onun sevgilisi Həsənə versin.

«Tamaahkarlıq düşmən qazanar» pyesinin sujet xətti qısaca olaraq belədir. İndi mətləbə keçək. Zənnimizcə cənab Nəzmi materialı (yəni əhvalatı) Məşədi İsmayılın söylədiyi kimi işləmiş olsaydı səhnə baxımından daha əhəmiyyətli olardı və tamaşaçılara daha çox əxlaqi - tərbiyəvi təsir göstərirdi. Bununla mən demək istəmirəm ki, Mədətov əhvalata olduğu kimi yanaşmalı idi, yox, hər müəllif, öz məqsədinə çatmaq üçün istədiyi məqamları əlavə edə və ya ixtisar edə bilər.

Məşədi İsmayılın söylədiyində biz görürük ki, Gülsənəm bütün məhkəmələrə-hakimlərə müraciət edir, lakin rüşvət hərisliyinə tutulan hakimlər onun xahişini rədd edir və bildirirlər ki, sən həqiqətən də Fərəc ağanın bacısı deyil, onun kənizisən. Başqa yol qalmadığını görən Gülsənəm Şahzadəyə müraciət etməli olur. Şahzadə isə həqiqəti aşkar etmək üçün fənd işlədir. Fərəc ağanı çağırıb Gülsənəmlə evlənməsini təklif edir. Şahzadə yəqin etmişdi ki, Fərəc ağa bacısı ilə evlənməkdən imtina edəcək. Təkrar edirik, əgər komediyada məhkəmələrin ağı qara, qaranı ağ kimi qələmə verdiklərinə dair bəzi səhnələr artırılısaydı daha yaxşı olar və tamaşaçılara daha dərin təsir göstərmiş olardı.

Həvəskarların oyununa gəldikdə isə biz ancaq bunu deyə bilərik ki, komediyanın müəllifi, cənab Mədətov Fərəc ağanın rolunu hər tərəfli tərifi layiq ifa etdi. O bir tacirin kələkbazlığı və saxtakarlığını, özündən zəiflərə qarşı nə qədər amansız, özündən güclülər qarşısında nə qədər aciz olduğunu məharətlə açıb xalqa göstərir. Ev ağası rolunu bir türk tacir ifa edirdi, ilk dəfə səhnəyə çıxmasına baxmayaraq o qədər təbii idi ki, hamı, erməni də, türk də heyran qalmışdı. Şahzadə rolunda yerli gənc xanlardan biri çıxış edirdi. Səhnəyə birinci dəfə çıxmışdı. Yoldaşlarına nisbətən bir o qədər inam və cəsarətlə oynamırdı. Gülsənəm rolunu bir erməni qadını yaxşı ifa edirdi. Bir sözlə, hamısının oyunu yetərincə yaxşı və uğurlu idi.

Təəssüratlarımızta yekun vurarkən Məşədi İsmayıl və cənab Vasak Mədətova təşəkkür etməmək mümkün deyil. Onlar türk ictimaiyyəti arasında teatra sevgi və məhəbbət oyatmağa çox əmək və səy sərf edirlər.

Xryusi

«Psak» qəzeti, İrəvan, 10 aprel 1882, № 7.



İrəvan gimnaziyası.

1869-cu ildə qəza məktəbinin əsasında progimnaziya açılıb. 1881-ci il martın 31-də progimnaziya əsasında gimnaziya yaradılıb. 1883-cü ildə gimnaziyada 37 azərbaycanlı oxuyurmuş. İlk buraxılış 1885-ci ildə olub. 1885-1895-ci illərdə F.Köçərli burada dərs deyib. XX yüzilliyin əvvəlində Əziz Əliyev, Yüsif Mirbabayev, Mehdixan Erivanski, Mustafa bəy Topçubaşov, Mirhəsən Mirbabayev, Rzə Ağayev və b. bu gimnaziyanın məzunları olublar.



Sərdar sarayı (XIX əsr), İrəvan. Rəssam Q.Qaqarın



Sərdar sarayının divar naxışlarından (1828). Rəssam V.Maşkov

MƏQSƏDYÖNLÜ DAHA İKİ TƏHRİF

1. İrəvan sərdarının qaladakı bu sarayında ulularımızın yüksək bədii-estetik zövq və tükənməz həvəslə tamaşaya qoyduqları səhnə əsərləri hələ üç-dörd yüz il bundan əvvəl də Avropa səyyahlarını valeh edib heyran qoymağdaydı. Fransadan gələn məhşur səyyah Jan Şarden (1643-1713) də Sərdarın bu sarayında olmuş, burada ulularımızın göstərdikləri tamaşalara məftunluqla baxmış və onların səhnələşdirilmiş hərəketlərini, ifaçılıq məharətini Avropadakı operaya bənzətmişdir (Putesestvie Şardena po Zakavkaziyu v 1672-1673 qq. Tiflis, 1902, s. 242).
2. Çar Rusiyanın qəsbkar ordusu İrəvan qalasını alandan sonra rus zabıtları 1827-ci ilin sonu və 1828-ci ilin əvvəlində Sərdar sarayının güzgülü salonunda bir mədəniyyət dərnəyi təşkil etmiş və xeyli hazırlıqdan sonra A.S. Qriboyedovun "Ağıldan bəla" pyesini burada tamaşaya qoymuşlar (Erməni xalqının tarixi, V cild, s.162-163).

Azərbaycan mədəniyyəti və səhnə sənəti arealının tədqiqi baxımından bu faktların hər ikisi diqqətəlayiqdir. Buna şübhə ola bilməz. Şübhə, təəsüf və təəcüb doğuran odur ki, "Böyük Sovet Ensiklopediyası" kimi çox mötəbər sayılan bir elmi qaynaqda bu faktlar açıq-aşkar, bilərəkdən "erməniləşdirilmiş" və yazılmışdır: "1664-cü ildə Şarden İrəvanda erməni teatrını görmüş və onu opera ilə müqaisə etmişdir" (ikinci nəşri, 3-cü cild, s. 100). Eyni səhifədə bu da qabarıq şəkildə vurğulanır ki, güya Qriboyedovun "Ağıldan bəla" əsərinin birinci dəfə İrəvanda tamaşaya qoyulması erməni teatrının tarixində çox böyük rol oynamışdır.

Təfərrüata varmadan, qısaca deyək ki, bu faktları nə məkan baxımından erməni teatr tarixinə aid etmək olar, nə də zaman baxımından! Hər iki hadisə İrəvan qalasının daxilində, daha dəqiq deyilsə, birincisi Sərdar sarayında, ikincisi də sarayın güzgülü salonunda baş verib. Qalada, sarayda ermənilər yaşamadığından, şəksiz ki, orada erməni teatri, onun "tarixi" də ola bilməzdi. Məlum olduğu kimi, səyyah Şardenin özü də bunu eturaf etmişdir. Zaman baxımından da o illər, hətta o əsrlərdə qala daxilində erməni teatrının olması, fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildi. Çünki qalanı tikən və tikdirənlər də, onun sahibi və sakinləri də müsəlmanlar-türklərdir. Tarixin qalın və dərin qatları bir yana, ən azı altı yüz il bundan əvvəl Çuxursəd bəylərbəyliyində Əmir Səəd, Qara Yusif, Pirbudaq, Pirhüseyn, Yaqub bəy hasar çəkib bu yerlərdə qala tikmiş, abidələr, imarətlər ucaltmışlar. Sonra Şah İsmayıl (1501-1525) səfəvilər dövlətinin qərb sınırlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qədim qala yerində yeni, daha möhtəşəm bir qala tikdirməyi Rəvənqulu xana tapşırılmışdır. Rəvənqulu xan da bu tapşırığa ciddi-cəhdlə əməl etmiş, çox keçmədən qədim qalanın yerində bir "cənnət bağı" salmış və möhtəşəm qala ucaltmışdı. Məhəmməd Xudabəndə 1578-ci ildə, Fərhad Paşa 1583-cü ildə,

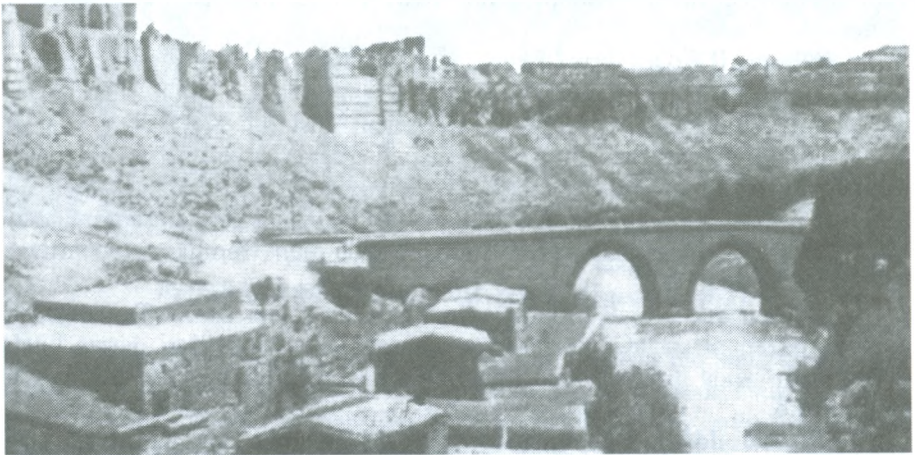
Xudabəndənin oğlu I Şah Abbas dövründə Əmirquna xan 1604-1625-ci illərdə, Zal Xan 1679-1688-ci illərdə (şəhəri yerlə yeksan edən 4 iyul 1679-cu il zəlzələsindən sonra), Hüseynəli xan 1762-1773-cü illərdə, onun oğlu Məhəmməd Xan 1796-1801-ci illərdə və nəhayət Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan 1807-1827-ci illərdə qalanı Qafqazda alınmaz istehkama çevirmişlər. 1804-cü il iyulun 4-dən sentyabrın 4-nə qədər general Sisianov bu qalanı mühasirədə saxlasa da, onu fəth edə bilmədi və imperatora yazdı: “Mənim 30 illik xidmətim ərzində ilk dəfədir ki, mühasirəyə alınmış şəhəri fəth etmədən qoşunları geri çəkdim”. 1808-ci il sentyabrın 25-də Qudoviç daha böyük qüvvə ilə hücum etdi. Noyabrın 30-da bu general da qələbə qazanmadan geri çəkilməyə məcbur oldu. Rus qoşunu Paskeviçin komandanlığı altında ancaq 1827-ci il oktyabrın 1-də qalanın mərd müdafiəçilərinin müqavimətini qıra bildi.

1827-ci il oktyabrın 1-nə və 1828-ci il martın 21-nə qədər qədim Azərbaycan torpağı olan o məmləkətdə, o ərazidə “erməni dövləti”, “Ermənistan” adlı ölkə, “erməni teatrı” barəsində sadəcə deyilərsə söz-söhbət belə gedə bilməzdi. Hələ, 1673-cü ildə Tiflisdən Dilican yolu ilə İrəvana gələn Jan Şarden martın 7-dən aprelin 8-nə qədər burada qonaq olmuşdu. Protestant olmasına, adəti üzrə bütün məlumatları katolik missionerləri vasitəsi ilə əldə etməyə can atmasına baxmayaraq, Şarden özlüyündə ayrıca bir şəhər olan İrəvan qalasında ancaq müsəlmanların yaşamasını şəkki-şübhəsiz etiraf etmiş və çox aydınca yazmışdır: qalada ermənilərin bir-iki dükanı var, axşam olan kimi bağlayıb gedirlər. Şarden İrəvanın sərdarı və buraya qonaq gəlmiş Qulam adlı elçi ilə də qalada görüşmüş, haqqında söhbət gedən teatr tamaşalarına da möhz burada baxmışdır. Bu barədə o, yazır ki, bəylərbəyi və şahın elçisi Qulam məni möhz Avropa haqqında danışmağa sövq etdilər, aktyorlar, musiqiçilər, rəqqaslar heç kəsi darıxdırmadan saatlarla səhnədə qaldılar (yenə orada). Dönə-dönə təkrarlamağa məcbur olduğumuz təkzibolunmaz bu faktlar bir daha sübut edir ki, sözü gedən məkan və zaman çərçivəsində Cuxursəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı ərazisində erməni teatrı olmadığından, onun tarixi də ola bilməzdi. Olmayan tarixə isə nə Qriboyedovun “Ağıldan bəla”sının ilk dəfə İrəvanda tamaşaya qoyulması, nə də Şardenin operaya bənzətməsi hər hansı bir təsir göstərə bilərdi! Hər iki fakt bilavasitə İrəvan teatrının tarixinə aid edilməlidir.

Qərblilik də burasındadır ki, XVII əsr bir yana, heç XIX əsrin ikinci yarısında da erməni teatr tarixindən bəhs edən ən ciddi qaynaqlarda belə İrəvanda erməni teatrının fəaliyyətinə dair səhifə məlumat gözə dəymir. “Erməni xalqının tarixi”nin VI cildində 820-831-ci səhifələr bütövlükdə XIX əsrin ikinci yarısında erməni teatrının tarixinə həsr olunub. Bu səhifələrdə İrəvanın adı yalnız bir-cə dəfə çəkilir. 223-cü səhifədə Qafqazın digər erməni mərkəzlərində, o cümlədən İrəvanda 1890-cı illərdə teatr tamaşalarının yerli həvəskarların iştirakı ilə göstərildiyi bildirilir. Həmdə bu fikri təsdiq edən heç bir dəlil və sübut göstərilmişdir. Əksinə olaraq, Tiflisdə, Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində,

hətta Bakıda və Türkiyədə fəaliyyət göstərən “Erməni dram klubu”, “Teatr komitəsi” və teatrlar haqqında yetərinəcə geniş məlumat verilir və tutarlı dəlillər gətirilir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, əcəba “Erməni xalqının tarixi” kimi rəsmi bir qaynaqda, ensklopedik nəşrdə 1890-cı illərdə İrəvan şəhərində erməni teatrının “varlığından” söhbət getmədiyi halda XVII əsrin ikinci yarısında Şopen İrəvanın “erməni teatrını” qərbin operasına bənzədə bilərdimi? Əlbəttə yox! Bu mümkün deyildi!

Təəccüb doğuran qəribəliklər bununla bitmir. Erməniləşdirmə cəhdi həmin səhifələrdə daha əcəyib səslənir. Bu cümləyə, bu söyləmə diqqət yetirin:”Q.Rştuni, Q.Tryan, S.Penklyen, Mari-Nvard, Yeranuhi və Vergine bacıları kimi istedadlı artist və aktrisalar **türk teatrının yetirmələridir**. Düzdür, siyasi mühit üzündən Vardovyan teatri əsasən türk tamaşaları göstərməklə məşqul olmuşdu. Ancaq buna baxmayaraq, **erməni teatrının inkişafında onların çox böyük rolu** olmuşdur (s.828). Daha bir əcəyib “erməniləşdirmə” faktı. “1910-cı illərdə Qafqazda erməni dram teatri ilə yanaşı “şərq operettası” adlı operetto sənəti də inkişaf etməyə başladı(“Aşıq Qərib”, “Şah İsmayıl”, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Sos və Varditer”, “Uş lini, nuş lini”, “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad”, “Molla Nəsrəddin”, “Pili-Pugi” və b. Beləliklə “Erməni şərq operettası” teatr sənətinin bir növü kimi, əsasən birinci dünya müharibəsi illərində öz inkişaf dövrünü yaşadı”(s.829). Şərhə ehtiyac varmı? Əlbəttə yox! Başqa tarixlər kimi, teatr tarixinə də, ancaq təxəyyüldə mövcud olan deyil, sübuta yetirilmiş həqiqət gərəkdir!



İrəvan qalasının Zəngi dərəsindən görünüşü. XYIII əsr.

İRƏVANDA AZƏRBAYCAN TEATRI TARİXİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ 1880-1918

1882-ci il aprelin 2-də Qayanyan məktəbinin geniş salonunda İrəvanın yoxsul tələbələrinə kömək etmək məqsədi ilə azərbaycanlı teatr həvəskarları tərəfindən «Tamahkarlıq düşmən qazanar» komediyası ikinci dəfə tamaşaya qoyulub.

1881-ci il martın 31-də açılan İrəvan gimnaziyasına qəbul olunmuş azərbaycanlı tələbələrin (37 nəfər) təşəbbüsü və iştirakı ilə 1884-cü ildə «Tamahkarlıq düşmən qazanar»ın və M.F.Axundovun hələ 1850-ci ildə yazmış olduğu «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» əsərinin tamaşaya qoyulduğu ehtimal olunur.

1886-cı ildə «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» ehtimal ki, ikinci dəfə F.Köçərlinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə İrəvan gimnaziyasında həvəskar artistlər tərəfindən göstərilib.

1890-cı il Aprelin 4-də Müəllimlər seminariyasının salonunda (seminariya 1881 il noyabrın 8-də açılmışdı. 1890-cı ildə orada 69 azərbaycanlı oxuyurdu) «elm və kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rüsxəti ilə mərhum Mirzə Fətəli Axundovun «Məstəli şah» ünvanında tərtib etdiyi komediyanı oynayıb, cümlənin diqqət və hörmətini cəlb etdilər» (F.Köçərli). Sonra tələbə Rzayevin yazdığı «Könülsüz nigah»ı göstərilib.

1896-cı il «Dekabrın 8-ni ... teatr tamaşası baxımından İrəvan türklərinin həyatında dönüş nöqtəsi saymaq olar. Dünən türk teatr həvəskarlarının kiçik bir dəstəsi öz tamaşasını göstərdi. Komediya, afişada elan edildiyi kimi, kapitan Mirzə Fətəli Axundovun «Müsyö Jordan» adlı əsəri idi» («Nor dar» «Yeni əsr» qəzeti, 19 dekabr).

1899-cu il fevralın 19-da Rəhim Xəlilovun şəbih tamaşalarına dair «İrəvan quberniyası şiə müsəlmanlarının arasında məhərrəmlik təziyədarlığı» adlı kitabı çap olunub.

1900-cu ildə Vasak Mədətov Nəzminin iki səhnə əsəri «Tamahkarlıq düşmən qazanar» və «Gözə görünməyən şah» adlı vodevilləri ayrıca kitab şəklində İrəvanda gimnaziyanın müəllimi Mirzə İbrahim Xəlilov tərəfindən çap etdirilib.

1903-cü ildə istifadə olan zabıt Məmmədqulu bəy Kərim Soltanı sentyabrın 15-də qubernatora məktub göndərərək şəhərdə öz hesabına məktəb açmaq üçün icazə istəyir. Sentyabrın 26-da gözlənilməmədən müsbət cavab gəlir. Məktəb açılır. Burada hər il gimnaziyaya qəbul olunmaq üçün onlarla şagird hazırlanır. Məmmədqulu bəyin qızlar üçün açdığı məktəbdə 18

azərbaycanlı qız təhsil alır. Onlara dərs demək üçün Məmmədqulu bəy öz hesabına Peterburqdan ali təhsilli müəllimlər dəvət edir (Erm.MDA. F.19, iş 547). Tanınmış pedaqoq Məmmədveli Qəmərinski «Şərqi-Rus» qəzetinə (1903, №14) göndərdiyi məktubda bu məktəb haqqında yazırdı: «... milyonlar ocağı Bakıdan başqa Qafqaz və Azərbaycanın hər yerində bir belə xeyirli və lazımlı iş əqdam edilməyibdir». Həmin il İrəvanda teatrın pərvazlanması baxımından da yadda qalan idi. Mədəniyyətin, maarifin inkişafı və intibahı yolunda əvəzsiz xidməti olan Pənah xan Makinskinin Ter-Qukasov, indiki Nalbandyan küçəsi 19-da olan evi də sözün əsl mənasında teatr səhnəsinə dönür. V.Mədətovun «Qırt-qırt», «Tamahkarlıq düşmən qazanar», M.F.Axundovun «Müsyö Jordan və dəvriş Məstəli şah», Qoqolun «Müfəttiş» əsərləri yaz və yay aylarında bu səhnədə tamaşaya qoyulur. Eyni əsərlər həmin ilin yazında Canpoladov klubunda və Cəmiyyət klubunda göstərilir. Rolları yerli teatr həvəskarları Yunis Nuri, Cəfər Əhmədov, Qənnadı Cabbar, Mirzə Əli, Kərim Əhmədov və b. ifa ediblər.



Pənah xan Makinskinin evi. (Əslində teatr ocağı).

1905-ci il milli ədavət, erməni-türk qırğınları, «rus inqilabı» kimi yadda qalan olub. Şəhərdə fevralın 20-22-də, mayın 23-26-da, sentyabrın 18-də üç dəfə dalbadal kütləvi qırğınlar törədilmişdi. Dağılan evlər, qətlə yetirilən və şikəst olan azərbaycanlılar az deyildi. Avqustun 25-də teatr həvəskarları qırğınlar zamanı zərər çəkmiş həmyerlilərinə kömək məqsədilə bir tamaşa göstərirlər. 15-gün sonra eyni məqsədlə daha bir tamaşa göstərir və əldə edilən pulu şəhərin yoxsul sakinlərinə verirlər.

1906-cı ilin əvvəlində milli ədavət yenidən güclənir. Mayın 27-də, iyunun 8-9-da yenə kütləvi qırğınlar baş verir. Dekabrın 28-29-dək gərginlik davam edir. Belə gərgin şəraitdə azərbaycanlı tetar həvəskarları yenə də öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Avqust ayında yenə Pənahxan Makinskinin evində tamaşa göstərir və əldə etdikləri 426 manatı dağıdılmış qiraətxananın bərpasına verirlər. Sentyabrın 22-də Pənah xanın evi yenə tamaşaçılarla dolur. M.F.Axundovun «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah»ı və Rüstəmxanın «Əqdibiməhəbbət»i göstərilir. Yeddi gün sonra Pənah xanın evində tetar həvəskarları iki tamaşa— R.Əfəndiyevin «Qan ocağı», V.Mədətovun «Qırt-qırt» əsərlərini tamaşaya qoyurlar. Həmin ildə M.F.Axundovun «Hacı Qara» komediyası, S.M.Qənizadənin «Dursunəli», «Xor-xor» vodevilləri göstərilir. «Axşam səbri xeyir olar» burada ilk dəfə tamaşaya qoyulur. Beləliklə, Emin Ter-Qriqoryanın və Qabriel Sundukyanın əsərləri ilk dəfə Azərbaycan dilində azərbaycanlılara xas olan quruluşda səhnəyə çıxarılır.

1907-ci ildə İrəvan şəhərinin sakinləri ilk dəfə Fərrux və Ələkbər adlı müsəlmanların gətirdikləri sirk tamaşasına baxırlar. Tamaşa rəğbət və alqışlarla qarşılanır.

Rus-tatar məktəbinin həyətində teatr həvəskarları tamaşa göstərirlər. Avqustun 24-də göstərilən bu tamaşadan **277 manat** pul əldə edilir. Yığılan pul həmin məktəbdə təhsil almaqda olan 3 kasıb şagirdə verilir. 1882-ci ildən başlayan ənənəni İrəvanda teatr həvəskarları bütün fəaliyyət boyu davam etdirmişlər.

1908-ci ildə Şəhər klubunda yanvarın 19-da N.Kamalın «Vətən» tamaşası səhnəyə çıxarılır. N.B.Vəzirovun hələ 1875-ci ildə İrəvanda qələmə aldığı «Ev tərbiyəsinin bir şəkli», sonralar yazdığı «Yağışdan çıxdıq yağmura düşdü» səhnə əsərləri iyunun 17-də yenə də rus-tatar məktəbində təhsil alan yoxsul uşaqlara kömək məqsədi ilə oynanılıb. Hər iki tamaşa avqustun 8-də yenə həmin məktəbin şagirdləri tərəfindən göstərilib.

Namiq Kamalın (1840-1888) “Vətən” faciəsinin İrəvanda teatr həvəskarları tərəfindən tamaşaya qoyulması haqqında “İrşad” qəzetində dərc olunmuş bir yazıda ətraflı məlumat verilmişdir. Qəzetin 7 və 9 fevral 1908-ci il tarixli saylarında, Mirabbas Mirbağırovun “İrəvandan, “Vətən” teatrosu” adlı məqaləsində deyilir ki, Yanvarın 19-da İrəvanda gənc teatr həvəskarları şəhər klubunda Namiq Kamalın “Vətən” faciəsinə tamaşaya qoyublar. Həvəskar artistlər bütün məşqləri “Məktəbi –İslamiyyə”nin müdiri Haşım bəy Nərimanbəyovun evində aparıblar. Tamaşanın hazırlanması ilə bağlı işlərin bütün ağırlığı “student” Mirhidayət Ordubadi öz üzərinə götürüb. Biletlərin satılması, paltarların əldə edilməsi işləri ilə yenə də Haşımbəyovun özü, Abbasəli Kərimzadə və bəzzaz Rəhim bəy məşğul olublar...

Bu maraqlı, dəyərli və çox səhli məlumatlarla yanaşı məqalə müəllifi tamaşada rolları oynayan həvəskar artistlərin adlarını bir-bir göstərməyi də vacib bilmişdir. Məqalədən aydın olur ki, rollarda:

İsmayıl bəy – uçitel Mirzə Mustafa Rəcəbov,
Zəkiyə xanım – Mircəfər Seyidzadə,
Hənifə - Mirhüseynzadə,
Sidqi bəy – Mehdi Qurbanzadə,
Rüstəm bəy – Həsən bəy Qaziyev,
Abdullah Çavuş – Məmmədəğa Şeyxülislamov,
Qaimməqam – Mirhüseynzadə,
Birinci zabit – Hacı Səfərzadə,
İkinci zabit – uçitel İbrahim Qədimov,
Üçüncü zabit – Aslan Məmmədbəyzadə,
Birinci könüllü – Oli bəy Rüstəmbəyzadə,
İkinci könüllü – Əsgər Hacıheydərzadə,
Üçüncü könüllü – Həsən Salmanzadə çıxış etmişlər.

Mirabbas Mirbağirovun o illərdə müxtəlif imzalarla ayrı-ayrı qəzetlərdə dərc etdirdiyi xəbərlər, məlumatlar və məqalələr İrəvan teatr tarixinin tədqiqatçıları üçün dəyərli qaynaq ola bilər. Tanınmış tədqiqatçı Ədalət Tahirzadə 525-ci qəzetin 2005-ci il 12 fevral tarixli sayında dərc etdirdiyi “Mirabbas Mirhüseyn oğlu Mirbağırzadə”^{*} məqaləsində bu barədə söhbət açaraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, təkcə teatr tariximizin deyil, hətta bütövlüklə “İrəvanın ocağı tarixini öyrənmək üçün bu yazılardan daha əhəmiyyətli ikinci bir qaynaq tapmaq çətindir”. Burada başqa bir məqam da diqqəti cəlb edir. Mirabbas Mirbağirov müxtəlif adlarla çıxış etməsinə baxmayaraq məqalələrin çoxunu “İrəvan xəbərləri” və “İrəvanda” başlıqları altında dərc etdirmişdir. Həmin başlıqlar altında, müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif qəzetlərdə, müxtəlif imzalarla dərc olunmuş məqalə və xəbərlərdə də indi yadlaşmış olan o zamanki İrəvanın ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi mühitində baş verən rəngarəng hadisələr barəsində yerli-yataqlı məlumatlar vardır. Haqqında çox qısaca söhbət açdığımız “İrəvandan, “Vətən” teatrosu” məqaləsində də Mirabbas Mirbağirov teatr tarixinin araşdırıcılarını İrəvan teatrının daha on üç həvəskat artisti ilə tanış edir.

1909-cu ilin teatr mövsümü Hüseyn Ərəblinski, Sidqi Ruhulla, Cəlil Bağdadbəyov, Yusif Ağayev, xanım Şahnəzərova və b. görkəmli artistlərin

^{*}*Tədqiqatçı A.Tahirzadə bu qənaətdədir ki, “Mirhüseynzadə” Mirabbas Mirbağirovun özüdür. qadın rolunda oynadığına görə özünü tanıtdırmaq istəməyib.*

gastrol tamaşaları ilə yəddə qalan olub. May ayının 4-də şəhər klubunda Ə.Haqqverdiyevin «Bəxtsiz cavan» pyesini, 10-da Nəriman Nərimanovun «Nadir şah»ını göstəriblər. Nadir şah rolunu Hüseyn Ərəblinski ifa edib. Dəstə yenə də şəhər klubunda mayın 18-də Molyerin «Zorən təbib»ini, 25-də isə Çirikovun «Yəhudilər»ini tamaşaya qoyub.

1910-cu ildə Azərbaycanın tanınmış artistlərinin yüksək sənətkarlıqla göstərdikləri 1909-cu il tamaşaları İrəvan teatr həvəskarlarının yaradıcılıq ilhamının artmasına güclü təsir göstərir. Onlar yerli qüvvələrlə M.F.Axundovun «Molla İbrahim Xəlil kimyagər» pyesini həvəslə tamaşaya qoyurlar, sonra elə həmin ildə biri-birinin ardınca «Bəxtsiz cavan», «İranda qarət», «Mən ölmüşəm», «Qız istəmək» səhnəyə çıxarılıb. Yunis Nuru, Mirzə Mustafa Rəcəbov, Asəf bəy Şəfəbəyov, Cəfər Əhmədov, Mirzə Əli və başqa teatr həvəskarları peşəkar artistlər kimi öz rollarını ifa ediblər. N.Vəzirovun «Müsbəti Fəxrəddin» faciəsi **1911-ci il** mayın 19-da tamaşaya qoyulur. Sidqi Ruhulla tamaşanı yerli teatr həvəskarlarının iştirakı ilə səhnəyə çıxarır. Yerli teatr həvəskarları iyunun 3-də Cəlil Bağdadbəyovun iştirakı ilə N.Vəzirovun «Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük» komediyasını oynayırlar. İyunun 16-da Cəlil Bağdadbəyovun iştirakı ilə yerli həvəskar artistlər Canpoladov klubunda «Xor-xor» və «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» vodevillərini göstəriblər.

Həmin il oktyabrın 4-də Mirzə Ağa Əliyev və Zülfüqar Hacıbəyovun dəstəsi İrəvana gəlir. «O olmasın, bu olsun», «Əlli yaşında cavan» operetları çox



**Zülfüqar Hacıbəyov və Mirzə Ağa Əliyevin teatr truppası İrəvanda.
1911-ci il.**

uğurla göstərilir. Məşədi İbad rolunda Mirzə Ağa Əliyev, Gülnaz rolunda Göyərçin xanım Qayıbova çıxış edirlər. Tamaşa, Göyərçin xanımın səhnədə görünməsi və məhərrətli çıxışı böyük əks-səda doğurur. İrəvanda çıxan «Lək-lək» məcmuəsinin naşiri Mir Məhəmməd Mir Fətullayevin daha iki səhnə əsəri «Qaradan artıq boyaq olmaz» və «Kərbəlayı Küzəməlinin övrəti» pyesləri çap olunur. Mayın əvvəlində Gorusdan Tiflisə Məmmədli Sidqiyyə göndərdiyi məktubla Qulamrza Qasımbəyov yazırdı: «Molla Nəsrəddini» Gorusa göndər... kifayətdir ki, adresi belə yazıla: «Qorusi, Kasımbekovu Qulambeku». İki ay sonra iyulun 21-də eyni ünvanə göndərdiyi başqa bir məktubda Qulamrza yazmışdı: «Gorus məktəbinin müəllimi Mirzə Məmməd Həməzadə ibtidai məktəb şagirdləri üçün «Məsələyi-Şəriyyə» adlı bir cild kitab tərtib edib 1910-cu ilin dekabrında Tiflisə göndərib ki, «Qeyrət» mətbəəsində çap olunsun» (İ.Məmmədov. İrəvan dəftəri. Bakı, 2002, s.71-72). Hər iki tarixi fakt XX əsrin əvvəllərində təkcə İrəvanda deyil, indiki Ermənistanın ən ucqar bölgələrində belə azərbaycanlıların xalq təxəyyülü və tefəkkürü, zəkası və dühasının bəhrəsi olan elmə, maarifə və mədəniyyətə dərin mərəq göstərdiklərini bir daha sübut edir. Burada iki məqam daha çox diqqəti cəlb edir. Birincisi, məlum olur ki, Gorus şəhərində yaşayanlar əksərən, azərbaycanlılardır, hətta küçəni, məhəlləni, evinin ünvanını belə soruşmadan Qulamrza Qasımovu tanıyır, «Molla Nəsrəddini» gətirib ona vermişlər. Şəhərdə azərbaycanlıların öz məktəbləri olub. Bu məktəbin dərslük yazmağa qadir müəllimləri olub. Bu şəhərin azərbaycanlıları ilə mədəniyyət mərkəzlərimiz arasında qırılmaz əlaqə olub. Maarif və mədəniyyətimizin səviyyəsi heç də bədxah qonşuların yozduqları kimi olmayıb. Qazan Universitetini bitirmiş ziyalılarımız maarifimiz və mədəniyyətimizin inkişafına hədsiz canıyananlıq və fədakarlıqla xidmət ediblər. Zəngəzurdan xeyli aralı olan İrəvanda 1913-cü ilin sonunda (9 oktyabr) cəmiyyəti – xeyriyyənin müsəlman teatr həvəskarları bölməsi təşkil edilir.

1912-ci ilin səhnə təqvimini çox zəngin və rəngarəng olub. Aprelin 26-da yerli teatr həvəskarları «Dağlan tifaqı» peşakarlıqla tamaşaya qoyur, səhnəyə çıxarırlar. Mayın 8-də İrəvan gənc azərbaycanlı teatr həvəskarlarının dram dərnəyi təşkil olunur.

Oktyabrın 14-də Zülfüqar Hacıbəyovun İrəvana gələn dəstəsi ayın 25-də «Evlə ikən subay» operettasını göstərir. Z.Hacıbəyovun rəhbərliyi ilə noyabrın 9-da «Xor-xor», «Kərbəlayı Şükür xalça satan», «O olmasın, bu olsun», «Əlli yaşında cavan» tamaşaları oynanıb. Noyabrın 22-də Rüşxarə xanımın iştirakı ilə «Əlli yaşında cavan» operettası göstərilir.

Oğuz elinin dağ kəndlərindən gənclərimiz dünyanın müxtəlif ölkələri və şəhərlərində təhsil aldıqdan sonra doğma yurda qayıdır, xalqa xidmət borcunu ləyaqətlə ödəyirdilər.

Həşim bəy Kərbəlayi İbrahim bəy oğlu Hacıyev. Kazan universitetini bitirdikdən sonra Zəngəzurda və Naxçıvanda maarifimiz və teatr səhnə sənətimizin inkişafında böyük xidməti olan vətənpərvər ziyalımız.



Noyabrın son günü isə Tiflisdən gəlmiş artist Mirzə xan Quliyevin iştirakı ilə yerli artistlər Hacıbəyovun «Qocalıqda yorğalıq» adlı operettasını tamaşaçılara göstəriblər. 12-ci il Bakı, Tiflis və İrəvan artistlərinin birgə fəaliyyət ili olub və yerli teatr həvəskarlarının yaradıcılıq təcrübəsini xeyli zənginləşdirib.

1913-cü ilin fevral və mart aylarında «Batumi İslam dram cəmiyyəti» artistlərinin İrəvana gəlməsi və qastrol səfərini davam etdirməsi, o zaman indiki Ermənistan respublikası ərazisində yaşayan azərbaycanlıların teatra, səhnə sənətinə marağının xeyli artdığını bir daha təsdiq edən tutarlı faktdır. Bu marağın daha bir sübutü martın 25-də Əli Məhzun Rəhimovun və Əsgər Axundovun «İrəvan İslam dram şirkəti» yaratmağa dair icazə almaları idi. Aprelin 29-da şirkətin artistləri Səd və Təhvilin rəhbərliyi ilə «Kimdir müqəssir?», «Pul dalınca», «Ac həriflər» tamaşaları göstərilir. Mayın 16-da dram şirkəti təşkil olunur. Şirkətin artistləri Əsgər Axundovun rəhbərliyi ilə «Sevgili övlad», «Millətpərəstlər yaxud ürəfa qiyafəsində səfihlər» məzhəkələrini oynayıblar. Şirkət mayın 31-də Cənopoladov teatrı səhnəsində tamaşa verib. Şirkətin artistləri oktyabr ayında Cənopoladov teatrında «Döymə qapımı, döyərlər qapını» tamaşasını iki dəfə göstəriblər.

Okyabrın 21-də M.S.Kirmanşahlı və Tərhan xanımın iştirakı ilə Tiflis müsəlman dram teatrının artistləri H.Heynenin «Əlmənsur» pyesini göstərmişlər.

Noyabrın 15-də isə onlar «İbrahim bəy yaxud İstibdad qurbanı» və «Aldandılar» məzhəkəsini oynayıblar.

1914-cü ildə «İrəvan İslam dram şirkətinin» artistləri yanvarın 24-də Canpoladov teatrında Molyerin «Zorən təbib»ini tamaşaya qoyublar. Altı gün sonra həmin ayın 31-də həmin teatrda Üzeyir Hacıbəyovun «O olmasın, bu olsun» operettasını tamaşaçılara göstəriblər. «Səfaətin sonu» da şirkətin həvəskar artistlərinin iştirakı ilə bu teatrın səhnəsində oynanıb.

«Məktəbi İslamiyyə»nin şagirdləri mayın 16-da öz yoxsul yoldaşlarına kömək etmək məqsədi ilə yerli müəllif Məmməd Əli Nasirin «Millət-pərəstlikmi, şəraxxorluqmu» komediyasını tamaşaya qoyublar. Komediya iki il əvvəl, 1912-ci ildə İrəvanda ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdu. M.Nasirin «Rüşvətxor qazi» və «Zorən izdivac» adlı səhnə əsərləri də İrəvan teatrında tamaşaya qoyulub. M.Nasir 1917-ci ildə İrəvanda fəaliyyətdə olan «Müdafiəyi məzluman» təşkilatının üzvü, orada çıxan «Cavanlar şurası» qəzetinin məsul katibi olub. Daşnakların təqibindən xilas olmaq üçün elə həmin ilin sonunda İrəvanı tərk edib.

Həvəskar teatr artistləri uyun ayının 3-də «Sevgili övlad», «Daşım-daşım», «Mən ölmüşəm» məzhəkələrini oynayıblar. Üç gün sonra gənc teatr həvəskarları İrəvanda Azərbaycan dilində çıxan «Lək-lək» (Leylək) adlı məcmuənin redaksiyasına kömək etmək məqsədi ilə ayrıca bir tamaşa göstəriblər. «Lək-lək» həftədə bir dəfə çıxan məzhəkə məcmuəsi idi. Naşirləri və redaktorları Cabbar Əsgərzadə və Mir Məhəmməd Mir Fətullayevi qabaqcıl ziyalı, teatr və mədəniyyət, ədəbiyyat fədaisi kimi təkcə İrəvanda deyil, Bakıda da yaxşı tanıyırdılar. Çapına 1914-cü il fevralın 22-də başladıkları məcmuə müharibə təhlükəsi və maddi çətinliklər üzündən 12-ci sayından sonra iyunun 30-da bağlandı.

Ən ağır şəraitdə belə ehtiyacı olan həmyerlilərinə kömək etmək məqsədilə tamaşalar vermək İrəvan teatr həvəskarlarının aramsız davam edən ənənəsinə çevrilmişdi. Avqustun ikinci yarısında artıq müharibədə yaralanan əsgərlərin ilk dəstələri İrəvana gətirilmişdi. Yaralı rus əsgərlərinə kömək məqsədi ilə də elə həmin ayın 25-də zabitlər klubunda Üzeyir Hacıbəyovun «O olmasın, bu olsun» operettasını tamaşaya qoyurlar. Sentyabrın 4-də isə Əli xanın evində şəhərin azərbaycanlı qadınlarına kömək məqsədi ilə «O olmasın, bu olsun» və «Qızıl xaç» tamaşaları göstərilir.

1915-ci il Birinci dünya müharibəsi o zaman indiki Ermənistan Respublikası ərazisində yaşamaqda olan azərbaycanlıların vəziyyətini ikiqat dözülməz etmişdi. Osmanlı torpağında türkü qırır, İrəvan mahalındakı azərbaycanlıları ayaq altında əzirdilər. Hələ müharibə ərəfəsində «Lək-lək» məcmuəsi uzaqgörənliklə xəbər verirdi: «Müharibə türkləri və biz azərbaycanlıları qırmaq və yaxud qovmaq hiyləsidir» (30 iyun 1914, № 12, s.1). «Müqəddəs müharibə» başqa ərazilərdə yaşayan insanların qanını zəli kimi sormağ üçündür. Yer üzündə nə qədər qanlar töküləcək, nə qədər evlər yıxılacaq, nə qədər zirdəst millətlərin şərəfi və himməti ayaq altda qalıb itəcək (№ 6, s.4). Müharibə «Türksüz Ermənistan» yaratmaq, azərbaycanlıları yandırmaq-yaxmaq, qətl-qarət, fiziki və mənəvi soyqırımına məruz qoymaq üçün geniş meydan açmış, əlverişli şərait yartamışdı. Rus qoşunları, erməni könüllü silahlı dəstələri, «erməni milli alayları» əsasən bu ərazidən Türkiyə sərhədinə keçirdilər. Osmanlı Türkiyəsindən ermənilər axın-axın gəlir, indiki Ermənistan respublikası ərazisində Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmışdılar. Yaranmış bu dəhşətlərlə dopdolu vəziyyəti təsvir edən «Hayastani dzaayn» («Ermənistanın səsi») qəzeti (№ 176) yazırdı: «Dilicana 25 min, Qarakilsəyə 25 min, Zəngibasara 25 min, Gərnibasara 25 min, Novobayazidə 10 min, Vedibasara 60 min qaçqın erməni göndərilin». Dağılan azərbaycanlı məskənləri beləcə erməniləşdirilirdi.

1916-cı ildə tarixi şəraitin son dərəcə gərgin və təhlükəli olmasına baxmayaraq, İrəvanın həvəskar teatr artistləri yaradıcılıq, səhnə fəaliyyətini özmlə davam etirirlər. Mayın 16-da «Nadanlıq» səhnələşdirilir, 26-da «Dağılan tifaqı» oynayırlar. Dram şirkətinin artistləri «İran faciələri» və «Qız istəmək» məzhəkəsini tamaşaya qoyur, iyunun 9 və 20-də iki tamaşa göstərir, sentyabrın 11-də «Arşın mal alan» operettasını səhnədə səsləndirirlər. «Cəmiyyəti xeyriyyə» bu tamaşaların təşkilatçısı kimi çıxış edir. Oktyabrın 15-də «Tuti» qəzetinin verdiyi məlumata görə cəmiyyəti xeyriyyənin artistləri «Arşın mal alan»ı və «O olmasın, bu olsun»u da ilin sonuna yaxın tamaşaçılara göstərə bilmişlər. Həmin il «Lək-lək» (Leylək) məcmuəsinin nəşirlərindən Mir Məhəmməd Mir Fətullayevin «Kefçil və kefçilər» adlı üç pərdəli operettası da ayrıca kitab şəklində çap olunur.

Beləliklə, İrəvan Azərbaycan teatrı tarixinin ikinci (1880-1918-ci illər) dövrünü zaman və məkan baxımından son dərəcə ağır şərait və qarışıq-qaranlıq bir mühitdə çağdaş səhnə sənəti sirlərinə yiyələnmək, bədii sözün ecazkar qüvvəsindən, səhnələşdirilmiş hərəkətlərin tərbiyəvi əhəmiyyətindən məharətlə bəhrələnmək, ictimai-fəlsəfi dərinliyi ilə

fərqlənən repertuar seçmək, Bakı, Tiflis, Batumi, İstanbul türk teatrları, qonşuluqdakı erməni və rus teatrları ilə sıx ünsiyyətdə təşkilatlanıb, formalaşmaq dövrü adlandırmaq daha düzgün olardı. O illərdə indiki Ermənistan Respublikası ərazisində milli maarif və mədəniyyətimizin, səhnə sənətimizin inkişafında Mirzə Qədim İrəvani, İsa Sultan, Ağa Məhəmməd və Hüseynağa Şahtaxtlılar, Fazil İrəvani, Mirzə Məhəmməd Qəmərinski, onun oğlu Molla Vəli Qəmərinski, Firidun bəy Köçərli, Mirzə Cəlil, İbrahim Xəlil, Əlixan İrəvanski, Abbasqulu xan İrəvanski, Pənah xan Makinski, Həşim bəy Nərimanbəyov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Eynəli Sultanov, Molla Tağı Mahmud oğlu, Mirzə Ələkbər Elxanov, Abbas Məmmədzadə, onun oğlu Mirzə Cabbar Məmmədzadə və nəhayət, teatr fədailəri Yunis Nuri, Rəhim Xəlilov, Cabbar Əsgərzadə, Əli Məhzun Rəhimov, Mir Məhəmməd Mir Fətullayev, Məmmədəli Nasir, Kərim Əhmədov, Mirzə Əli, Cəfər Əhmədov, Cəlal, Təhvil, Qənnadı Cabbar, Əsgər Axundov və bir sıra başqalarının xidməti böyük və çox əhəmiyyətli olmuşdur.

1917-ci ildə həvəskar teatr fədailəri tarixi şəraitdən irəli gələn təkidli tələbləri səhnədə səsləndirmək məqsədi ilə «Zülm və istibdadın axırı» pyesini ciddi-cəhdlə tamaşaya qoymuşlar. Lakin 1917-1920-ci illər zülmə və istibdada son qoymaq əvəzinə indiki Ermənistan respublikası ərazisində yaşayan azərbaycanlılara dəhşətli fəlakətlər və faciələr «qismət» etdi. «Znamya truda» qəzeti birinci sayında həyəcanla bildirdi ki, çöldə, küçədə adamlar addımbaşı meyitlərə rast gəlir. 1919-cu ildə İrəvanda orta hesabla hər yüz nəfərdən 25-i, saatda 1,6 adam ölüb. Şəhərdə ölənlər azərbaycanlıların sayı lap çoxdu. Onları dağda-bağda-bağçada dəfn etdiklərindən hamısının sayını dəqiq müəyyənləşdirmək olmur. «Xorhurdayın Hayastan» qəzeti də o illər haqqında yazmışdı: «Yeni Ermənistan əslində yetimlər və qaçqınlar diyarına, hüzn, hıçqırtı, matəm, kədər və izzirəblər diyarına dönüb» (29 noyabr 1921). Statistik məlumatlara görə, bir daha təkrarlayaq ki, o illərdə daşnak Ararat Respublikasında 565 min azərbaycanlı qətlə yetirilmiş və ya silah gücünə doğma ata-bala ocağından deportasiya edilmişdi (BSG, I İzdanie, t.3. s. 437. –V. Qurko-Kryajin, «Erməni məsələsi», Bakı, 1996, s.11). Ermənistan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Ağasi Xancyan respublikada sovet hakimiyyəti qurulmasının onuncu ili munasibətilə məruzəsində daşnakların hakimiyyəti dövründə 1918-1920-ci illərdə hökm sürən özbaşınalıqlardan danışıraq etiraf etmişdir ki, İrəvanda təkcə 1919-cu ilin beş ayında ölənlərin sayı 3979 nəfər olmuşdur («Qızıl şəfəq» qəzeti, 1930, № 129). Şəksiz, onların çoxu azərbaycanlı idi.

1918-1920-ci illərdə İrəvan Azərbaycan teatrı təkcə yaratmaq imkanından deyil, yaşamaq hüququndan da məhrum edilmişdi. İctimai-siyasi vəziyyət kökündən dəyişmişdi. Söhbət teatrın öz soydaşları - tamaşaçılarını qaranlıqdan işığa, mənəvi saflığa, etiqad dönməzliyinə, biliklərlə zənginləşmiş zəka sahibi olmağa, inamla qurub yaratmağa səsləmək vəzifəsindən gedə bilməzdi. Fiziki soyqırımını təhlükəsindən xilsa olmaq üçün hər şeydən əvvəl qaçıb qurtarmaq yeganə çarəyə dönmüşdü. Paris Sülh Konfransına ünvanlanmış bir məktubda deyilirdi: «Əgər bu vəziyyət davam etsə, Ermənistanda yaşayan müsəlmanların məhvə məhkum olması gün kimi aydındır». (MLİ. Ermənistan filiali. F.30, iş 29. V.3). Küçələrdə qalan meyitləri dəfn etməyə adam tapılmırdı. Meyitləri dəfn etmək üçün kəfən də yox idi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinə göndərilən bir məktubda heç olmasa 10 min arşın bez göndərilməsi xahiş olunurdu. (MDUTA, f. 28, siy.1, iş 76, v.3.). Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan teatrı, azərbaycanlı teatr həvəskarının İrəvanda qalması ancaq faciə ilə nəticələnə bilərdi. Tükürpədicisi bu faciədən xilas olmağın tək çarəsi qalmışdı: Qaçıb qurtarmaq! Məhz bu baxımdan da teatr tarixinin bu dövrü faciəvi qaçqınlıq dövrü kimi yadda qalan oldu. Təkcə ayrı-ayrılıqda səhnə sənəti həvəskarlarından hər birinin deyil, ümumiyyətlə, bütövlükdə teatrın özünün qaçqın düşməsi tarixi buradan başladı. Adətən teatrların açılması; bağlanması, hətta bir yerdən başqa yerə köçürülməsi tarix üçün yeni hadisələr deyil. Lakin teatrın qaçqın düşməsi tarixi məhz İrəvan teatrından başlanıb. Bu teatr öz qeyri-adi, faciə və fasilələrlə dolu tarixinin müxtəlif mərhələlərində azından altı dəfə qaçqın düşüb.



II FƏSİL



ZİRVƏYƏ APARAN YOLUN TARİXİ (1921-1949)

ÜÇÜNCÜ MƏRHƏLƏ

İrəvan Azərbaycan teatrı tarixinin üçüncü mərhələsi 1923-cü ildən deyil, 1921-ci ilin lap əvvəllərindən başlayıb. Tarixi faktlar və arxiv sənədləri bu qənaətə gəlmək üçün yetərinəcə əsas verir. Deyildiyi kimi, 1918-1920-ci illərdə cəmi 30 ay hakimiyyətdə olan daşnaklar 575 min azərbaycanlı əhalisinin bir qismini qətlə yetirmiş, bir qismini də silah gücünə doğma ata-baba ocağından didərgin salmışdılar (1, s.437, s.11). O dövrün faciəli peyzajını canlandıran bir sənəddə deyilir: «Şərur rayonunun Araz sahilində Uluxanlı stansiyasından ta Naxçıvanadək müsəlmanların yaşadıkları bu yerlər, əslində, çəmənzar bir güllüstan idi. İndi bura ölüm və qoxusaçan meyitlər vadisinə dönüb... Bəşəriyyət tarixinə hələ indiyədək belə vəhşilik bəlli deyil» (2,s.3).

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistan Sovet Respublikası elan edildi. Burada cəmi 10 min azərbaycanlı qalmışdı. Daşnak hökumətinin devrilməsi xəbərini eşidən qaçqın azərbaycanlılar 1920-ci ilin dekabrından yenidən, həm də axın-axın vətənə qayıtmağa başladılar. Qayıdan bu didərginlər hesabına 1922-ci ildə respublikada azərbaycanlıların sayı 77767 nəfərə çatmışdı (3, s.184-185). Yeni ictimai-siyasi quruluşun tələbləri əvvəlkindən köklü surətdə fərqlənməkdəydi. İnqilab Komitəsi azərbaycanlı qaçqınların İrəvandan vətənə qayıtması işini tənzimləmək məqsədi ilə Kəngörlinskini Culfaya göndərmişdi. Ermənistan hökumətinin başçısı A.Myasnikyan İrəvanda və Naxçıvanda qaçqınların vətənə qayıtması işləri ilə məşğul olan komissiyalara ayrıca məktub göndərmiş və xahiş etmişdi ki, azərbaycanlılar öz doğma vətənlərinə qayıtsınlar

(4, s.80-82). İnqilab Komitəsinin sədri S.Kasyan 1920-ci il dekabrın 6-da müstəsna əhəmiyyəti olan bir əmr (№4) imzalamışdı. Əmrdə deyilirdi ki, Ermənistan Respublikasında müsəlmanlar yaşayan yerlərdə erməni dili ilə yanaşı tatar (oxu: Azərbaycan) dili dövlət dili elan edilsin (5, s.1).

Azərbaycanlılar da Ermənistan Sovet Respublikası elan ediləndən sonra 1920-ci ilin dekabrında İrəvanda əzəmətli bir mitinqə toplaşaraq təntənəli şərəitdə and içmiş və bütün dünya qarşısında bəyan etmişdilər ki, Kommunist Partiyasının Qırmızı Bayrağı altında sıx birləşərək Ermənistanda yeni yaradılmış fəhlə-kəndli Sovet Respublikasını son damla qanlarınadək müdafiə etməyə hazırdırlar («Kommunist» qəzeti, İrəvan, 22 dekabr 1920-ci il, erməni dilində).

1921-ci ilin lap əvvəllərində İrəvanda Kommunist Gənclər İttifaqının müsəlman fraksiyası fəaliyyət göstərir, Azərbaycan dilində əvvəlcə «Kommunist», sonra isə «Rəncbər» adında respublika qəzeti çıxırdı. Həvəskar azərbaycanlı artistlər şəhərdə yeni təşkil olunmuş artistlər ittifaqına, hətta dram teatrına cəlb olunmuşdular. 1921-ci il yanvarın 10-da Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının İncəsənət şöbəsinin müdiri Yeqişe Çarens Kommunist Gənclər İttifaqının müsəlman fraksiyasına göndərdiyi məktubda yazırdı: «Sizdə türk və Azərbaycan dillərində əsərlər və şerlər varsa, xahiş edirik, onları yerli artistlər ittifaqına və dram teatrına vermək üçün bizə göndərin» (5, s.15). Hətta İnqilab Komitəsi qaçqın azərbaycanlıların «öz torpaqlarına qayıtması və yerləşdirilməsi haqqında xüsusi layihə hazırlamaq» barəsində də ayrıca məsələ müzakirə etmiş və qərar vermişdi (7, s.35).

Əlbəttə, bunların çoxu «beynəlmiləçilik» bayrağı altında, gəlişi gözəllik, mərkəzə hesabat vermək naminə, gözdən pərdə asmaq məqsədi ilə edilirdi. «Türksüz Ermənistan» proqramı əsla unudulmurdu. Didərgin azərbaycanlıların vətənə qayıtmasına mane olmaq üçün müxtəlif bəhanələr gətirilirdi. Məsələn, Ermənistan Respublikası xarici işlər nazirliyindən A.Karinyanın imzası ilə Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Hüseynova göndərilən teleqramda deyilirdi: «İrandakı ticarət müvəkkili Paşa xan Makinskinin propusk verdiyi qaçqın azərbaycanlılar kütləvi qaydada Culfadan keçərək Ermənistan ərazisinə gəlirlər. Onlar əsasən Zəngibasar, Qəmərlı rayonlarının və digər rayonların sakinləridir. Yolxucu xəstəliklərin yayılması və güclənməsi təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədi ilə qaçqınların bu axını müvəqqəti olaraq dayandırmaq haqqında Naxçıvan komissiyasına sərəncam verməyinizi xahiş edirəm» (8, s.39). Eyni gündə eyni məzmununda Naxçıvana göndərdiyi teleqramda A.Karinyan daha konkret, daha sərt tələb və təklif verərək yazırdı: «Axın dayandırılın!» (9, s.69).

Ermənistan hökumətinin «axını dayandırmaq» təklifi və tələbi təkçə «xəstəlik təhlükəsinin aradan qaldırılması» məqsədi ilə bağlı deyildi. Burada diplomatik manevrlərdə pərdələnmiş daha dərin məqsədlər var idi. Əvvəla, didərgin azərbaycanlıların vətənə qayıtmaması «Türksüz Ermənistan» və

«etnik təmizləmə» siyasəti baxımından ən əlverişli vasitə idi. İkincisi, didərgin düşmüş azərbaycanlıların evi və mülkü xaricdən gələn ermənilərə verilmişdi, yenidən öz sahibi olan azərbaycanlılara qaytarılmaya məqsədüuyğun sayılmırdı. Üçüncüsü və ən başlıcası da bu idi ki, axının dayandırılması gündə evsiz-eşiksiz qalan yüzrlə azərbaycanlının həyatına son qoymaq demək idi.

Təfərrüata varmadan konkret faktlara müraciət edək. 1920-ci il sentyabrın 22-də diviziya komandiri Nesterovski baş qərargaha ünvanladığı teleqramda xəbər verirdi ki, daşnakların törətdikləri qırğınlardan qaçıb xilas ola bilən azərbaycanlı didərginlər Naxçıvana sığınblar. Onların sayı az qala milyona çatır. Vəziyyətləri son dərəcə ağırdır: Arazın sahilində açıq havada, lüt, ac taqətdən düşürlər. Qocalar və uşaqların vəziyyəti daha dözülməz olub, gündə azı 500 nəfər ölür. Üzümüzə gələn payız və qış, aclıq və sərt soyuqlar onların hamısını qıra bilər (10, s.37). Ermənistanda bu vəziyyətdən xəbərdar idilər, bildirdilər ki, «axını dayandımaq» vətənə qayıtmaq istəyən azərbaycanlıların çoxunun qütbətdə məhv olması deməkdir. Respublikanın daxilində də qayıdıb gələn qaçqın azərbaycanlılar evsiz-eşiksiz, çərəksiz-çarəsizlik şəraitində qalmışdılar. Ata-baba evləri yandırılıb dağıdılmış və yaxud xaricdən, habelə qonşu dağ kəndlərindən gələn ermənilərə verilmişdi. İrəvanda fəaliyyət göstərməkdə olan Amerika xeyriyyəçilərinə ünvanlanmış bir məktubda bu faciə çox dəqiq təsvir edilmişdir: «Zəngibasara 9450 qaçqın azərbaycanlı gəlib. Vəziyyətləri son dərəcə dözülməzdir. Lüt-üryan qalıblar. Yeməyə çörək, geyməyə paltar, başlarını qoymağa yer tapa bilmirlər. Ac-susuzluq onları taqətdən salıb. Qayıdıb gələn bu qaçqınlara heç olmasa gündə birçə dəfə yemək vermək lazımdır, yoxsa yaza qədər yaşaya biləcəklərinə ümid yoxdur. 12 fevral 1921-ci il» (11, s.102).

Zəngibasar əhalisinin İgdir Komandanlığına göndərdiyi ərz-hal da bu baxımdan diqqətəlayiqdir: «Biz Zəngibasar əhalisi daşnak quldur dəstələrinin zülmündən qurtarmaq üçün qaçmışdıq. Minlərlə qadınlarımız, uşaqlarımız Araz çayında boğuldu, çöllərdə, istidə, soyuqda, acından məhv oldu. Sonra vətən deyib geri qayıtdıq. Fəqət, həmin daşnak yenə iş başında olduğundan biz yenə də məhv oluruq. Gündə min faciə baş verir. Qələm yazmaqda acizdir.

Bizim Zəngibasar kəndində bir ev belə qalmayıb. Hamısını söküb ağaclarını İrəvana daşıyıblar. Məscid və camilərimizi təhqir edib xaraba qoyublar. Bunların hamısı haqında biz Sovet hökuməti adlanan hökumətə xəbər verdik, cavab ala bilmədik. İndi minlərlə ismətli qadınlarımız, zavallı uşaqlarımız İrəvanda yolçuluq edirlər. Heç bir tərəfdən müavinat yoxdur. Nə hökumət fikir verir bizə, nə də bir başqası. Qadınlı, kişili, uşaqlarımızla birlikdə əlimizi türk qardaşlarımıza uzadır, bir çarə diləyirik. Bu yaxın zamanlarda, tezliklə bir çarə qılınmasa hamımız məhv olacayıq. Yemək, geymək, insana lazım olan, insanı yaşadan heç bir şey yoxdur. Nə edəcəyimizi bilmirik.

Yuxarıda Allah həzrətlərindən, aşağıda türk qardaşlarımızdan başqa bir ümidimiz yoxdur».

(Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın № 50, Ankara-2001, s. 292-293).

İrəvan Azərbaycan teatri öz fəaliyyətinin üçüncü, həm də sözün əsl mənasında çiçəklənmə, intibah, parlayıb şölə saçmaq, səhnə sənətinin zirvələrinə qalxmaq uğrunda axtarışlarla dopdolu bir mərhələsinə məhz belə gərgin və mürəkkəb tarixi, ictimai-siyasi şəraitdə başlayıb. Bu mərhələdə təşkilatçılıq və yaradıcılıq baxımından teatrin keçdiyi çətinliklərlə dolu yolun tarixini üç əlamətdar dövrə bölmək olar:

1. Dirçəliş dövrü (1921-1928-ci illər)

Bu dövrdə bütün Sovetlər İttifaqında olduğu kimi, indiki Ermənistan respublikasında da dünyanın idrak prinsipləri kökündən dəyişmişdi. Sənayenin artması, kənddə torpaq mülkiyyətinə yeni münasibətin formalaşması göz qarşısında idi.

Yeni dövrlə bağlı irəli sürülən yeni fikirlər və ideyalar, bəşəri problemlər insan şüurunda, incəsənətdə bu və ya başqa şəkildə öz əksini tapmalı idi. Obyektiv aləm, ətrafda baş verən hadisələr yeni dünyagörüşü əsasında dərk və şərh olunmağa başlamışdı. 1828-1920-ci illərdə yeridilən xristianlaşdırma, etnik təmizləmə siyasəti sayəsində unudulmuş olan milli mədəniyyətimizi qaytarmaq, həqiqəti sənətdə, səhnədə ümumiləşdirmək yolunda yeni qapılar açılmaqdaydı. Bunun üçün tarixi zəmin hazırlanmışdı. İrəvanda azərbaycanlı teatr həvəskarları, dövlət xadimləri, tanınmış ziyalılar bu zəmindən bacarıqla istifadə etməyə başlayırlar. Təzəcə açılmış «Türk klubu» və «Qadınlar klubun»da, məktəblərdə ayrı-ayrı dərnəklərdə teatr tamaşaları hazırlayırlar, əvvəlcə şəhər sakinləri, sonra isə yaxın rayon və kəndlərdə yaşayan azərbaycanlı tamaşaçılar qarşısında çıxış edirlər. Çətinliklərə, əhalinin ağır şəraitdə yaşamasına baxmayaraq, mədəniyyətin inkişafına, teatra, səhnə sənətinin sehiri və sirrinə meyl durmadan artır. Bala Əfəndiyev və arvadı Fatma xanım, Əkbər Rzayev və arvadı Firəngiz xanım, tanınmış artist Yunis Nuru, həvəskar artistlər Yusif Ziya, Abbasəli Axundov, Məşədi Rzayev, Əsrəf Yusifzadə, Həbib Məmmədzadə, Cəfər Əhmədov və bir çox başqaları şəhərdə ilk teatr kollektivinin fəal, həm də sözün əsl mənasında fədakar təmsilçiləri kimi fəaliyyət göstərməyə, tamaşaçılarda çağdaş cəmiyyətin və dövrün tələblərinə uyğun yeni fikir oyatmağa, yeni insani hərəkətə səsləməyə başlayırlar.

Qaçqın azərbaycanlılar öz doğma ata-baba yurdlarına qayıtmağa başlayandan sonra, yaradılmış "Müsəlman Qadınlar Klubu"nun İrəvan tetarı tarixindəki yeri və rolunun yetərinə tədqiq edilmədiyini ürəkyağışı ilə vurqulayan Hidayət Orucov yazır: "Bu klubun nəzdində açılmış 15-dən



İrəvan. Qadınlar klubu. 1928-ci il.

çox müxtəlif ixtisaslı savad kursları ilə birlikdə teatr truppası da fəaliyyət göstərirdi. Klubun ilk fəal üzvləri F. Rzayeva, F. Qədimova, F. Əfəndiyeva, L. Qaziyeva, M. Axundova və başqaları bu truppanın ilk aktrisalrı idilər... Klubun truppası "Türk klubunun teatr həvəskarları ilə birləşərək eyni tamaşalarda çıxış etdilər: "Hacı Qara", "İblis", "Dağılan ittifaq", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük"... Ondan çox vodevil və musiqili komediya əsəri tamaşaya qoyuldu. Bu tamaşalardan meydana çıxan yeni aktyor nəslı təcridcən inkişaf edərək təcrübə qazanır, truppasının öz fəaliyyət illəri gələcək professional teatrın pərdəsini açmaq üçün baş məşq xarakteri daşıyardı" (Hidayət, Buradan min atlı keçdi. Bakı, 2004, s. 276).

Elə həmin şəhifədə oxuyuruq: Ermənistan SSR əməkdar müəllimi, Respublika Ali Sovetinin deputatı olmuş Həqiqət xanım Abbasova öz xatirələrində yazırdı ki, ... Klubun səhnəsi burada yaranan gözəl tamaşalar hesabına getdikcə gözlərimiz önündə başqa məna kəsb edir, ülviləşirdi. Yüzlərlə azərbaycanlı qadın klubun skamyaları arxasından qalxıb birbaşa istehsalatın, maarifin və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində işləmə gedirdi. Hərə öz ürəyində yeni dünyanın gələcək böyük xəritəsini aparırdı, yüzlərin oqıdəsi təzə zamanəni anlamaqla minlərə kömək edirdi.

Əvvəllər "Müsəlman qadınlar klubu", sonralar "Klara Setkin adına klub" Hidayət Orucovun qənaətinə o illərdə yalnız İrəvanda deyil, bütün Ermənistanda Azərbaycan qadınları üçün əsl darülfunun olub. Həqiqətən də, 1921-ci ildə əsası qoyulan "Müsəlman qadınlar klubu"nun İrəvan teatrının tarixində, bu teatr kollektivinin yetginləşib, kamilləşməsində, yeni səhnə sənəti xadimlərinin aşkara çıxarılmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur və klubun fəaliyyəti, keçdiyi yol, oynadığı rol hərtərəfli tədqiqə ciddi ehtiyac duymağa dəyir.

Mədəniyyət nəsimini cəmiyyətin bütün qatlarına çatdırmaq, teatrın dirçəlişi uğrunda mübarizəyə qoşulmaq kütləvi xarakter alır. Dövlət xadimləri və tanınmış ziyalı da, adi şəhər və kənd sakini də, qadın və kişi də milli mədəniyyətimizin, səhnə sənətimizin inkişafına kömək etməyi özünə şərəf və vətəndaşlıq borcu sayır. Ermənistan KP MK yanında azlıqda qalan millətlərlə iş bölməsinin müdiri, «Rəncbər» və «Zəngi» qəzetlərinin redaktoru, daxili işlər nazirinin müavini, xalq komissarı Bala Əfəndiyev, «Qızıl şəfəq» və «Sovet Ermənistanı» qəzetlərinin, eyni zamanda rus dilində çıxan «Kommunist» qəzetinin redaktoru, Ermənistan KP MK şöbə müdiri, sonralar Moskvada «Dünya ədəbiyyatı» jurnalının baş yazarı olmuş Əkbər Rzayev yeri gələndə adi artist rolunda çıxış etməkdən belə çəkinməyiblər.

Gənc olmasına baxmayaraq kollektiv qısa müddətdə «sənətin partiyalı olması» prinsipinə əməl etmək, səhnə ilə tamaşaçılar arasında ülfət qurmaq, təbiilik, canlılıq, doğruluq, inandırıcılıq prinsiplərinə sadıq qalmaq sayəsində özünəməxsus zəngin tərcübə əldə edir. Hər yerdə onun tamaşaçılara xüsusi rəğbət və gurultulu alqışlarla qarşılanır. İrəvanda, Qəmərliyə, Zəngibasarda, Ağbada, hətta Gümrüdə belə səhnədə pərdənin açılmasını səbirsizliklə gözləməkdə olan tamaşaçılar önündə əvvəlcə Bala Əfəndiyev, Əkbər Rzayev kimi təcrübəli və tanınmış təbliğatçılardan biri çıxış edir, sonra tamaşa başlayır. Səhnə fədailəri 1922-ci ilin lap əvvəlləndən «Türk klubunda» tamaşalar hazırlayıb göstərirlər. Bir il sonra, 1923-cü ilin əvvəlində teatr dərnəyinin nizamnaməsi geniş müzakirə edilir və qəbul olunur (12, s.277). Elə həmin ilin may ayında «Türk klubu» nəzdində dram dərnəyinə müstəqil teatr truppası statusu verilir (13, s.64). 1924-cü ilin mart ayında başqa bir yenilik teatr həvəskarlarını sevindirir. İrəvanda 1921-ci ilin dekabrında azərbaycanlıların iştirakı ilə keçirilən mitinqdən sonra fəaliyyətə başlayan «Türk klubuna» «Mərkəzi türk klubu» statusu verilir. Beləliklə, respublikada yaşayan azərbaycanlıların Mərkəzi Klubu yaranır. Müstəqil türk truppası da artıq respublika əhəmiyyətli klubun nəzdində fəaliyyət göstərir (14, s.47-48).

Bundan sonra bir qayda olaraq türk truppasının tamaşaları mərkəzi türk klubunda hazırlanır və bu klubda da göstərilir. Tamaşalar uğur qazandıqda Erməni Dövlət Teatrının, yaxud da, İnqilab teatrının səhnəsinə çıxarılırdı. Məsələn, Süleyman Sani Axundovun «Laçın yuvası» Mərkəzi Türk Klubunda oynanılmış və şəhər tamaşaçıları arasında gurultulu əks-səda doğurmuşdu. Onların tələbi nəzərə alınaraq tamaşa 1924-cü il yanvarın 2-də Erməni Dövlət

Teatrının səhnəsinə çıxarıldı. Salon darlıq edirdi, müxtəlif millətlərin nümayəndələri axın-axın gəlmişdilər. Alqış sədaları həsəd aparılmalı qibtə doğururdu. Türk teatr truppasının uğurları təkcə tamaşaçıları deyil, görkəmli erməni rejissoru Levon Kələntəri də heyran edir. Sənətsünaslıq doktoru professor Sabir Rızayev «Azərbaydjanskiy teatr v Armenii» (Baku, 1963) kitabında L.Kələntərin bu heyranlığını belə qələmə almışdır: «Tamaşalarına həmişə heyranlıqla baxırdım. Bizim teatrın səhnəsi tez-tez onların ixtiyarına verilirdi. Salon dopdolu olurdu. Səhnədən qopan çağırış səsi salondan qalxan alqış nidasına qovuşub təsəvvürə gətirilməsi mümkünsüz bir ecazkar mənzərə yaradırdı. Gənc truppamın, təhsil görməmiş ifaçıların məharəti... təzəcə səhnəyə qədəm qoyan həvəskar artistlərin uğurlu çıxışları, təcrübəli sənətkar, peşəkar artistlərin də qibtəsi ilə qarşılanırdı».

Türk teatr truppası ayda ən azı iki-üç tamaşa hazırlayırmış. Marağ artmış deyə repertuarda məzhəkə, musiqili komediya, operetta janrlarına üstünlük verilirmiş. Tamaşaçının qəlbinə rəvan yol tapa bilmək üçün başqa bir vasitədən də məharətlə istifadə edir, bir tamaşanın sonunda başqa bir tamaşadan fraqmentlər göstərirdilər. Daim axtarışlarda olan truppa bəzən eyni vaxtda dalbadal iki tamaşa göstərib. Məsələn, 1923-cü il martın 9-da Nəriman Nərimanovun «Nadir şah»ından sonra Vasak Mədətov Nəzminin «Qırt-qırt» məzhəkəsini oynayıblar. Cəmi üç gün sonra başqa bir «sınaq» keçirilib. Əvvəlcə Saracovun «Aşxarhi datastan»ı tamaşası erməni dilində, sonra isə Kazımovskinin «Nə qanır, nə qandırın»ını Azərbaycan dilində oynayıblar.

Səhnələşdirilmiş hərəkətlərin səhrli sirrinə yaxından bələd olmaq, yadda qalan obrazlar yaratmaq, tamaşaçının diqqətini səhnədə cərəyan edən hadisələrə cəlb və cəzb etmək, konfliktləri külmnasiya nöqtəsinə çatdırmaq sahəsində gənc truppamın əldə etdiyi təcrübə, bacarıq və uğur tanınmış erməni sənətkarları Vahram Papazyanı, Levon Kələntəri, Mkrtyç Cananı valeh edir, heyran qoyurdu. Bu səviyyəyə yüksəlməkdə truppaya Azərbaycan və erməni səhnə sənəti ustalarının təcrübəsi, sözsüz, yaxından təsir və kömək etmişdir. Truppa dövrünün ruhuna uyğun repertuar seçməklə də tamaşaçının qəlbinə hakim kəsilə bilmişdi.

Son dərəcə mürəkkəb və gərgin sosial-ictimai-siyasi şəraitdə, qeyri-adi zaman və məkan çərçivəsində dirçəlib boy atan teatr truppası 1921-ci ildən 1928-ci ilədək İrəvanda və ətraf rayonlarda Y.Hacıbəyovun «Məşədi İbad», «Arşın mal alan», «O olmasın, bu olsun», «Kəlbə Qubad», M.F.Axundovun «Hacı Qara», Ə.Haqqverdiyevin «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan», N.Nərimanovun «Nadir şah», N.B.Vəzirovun «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük». S.S.Axundovun «İaçın yuvası», Kazımovskinin «Nə qanır, nə qandırın», H.Cavidin «İblis», Molyerin «Zorən təbib», Sundukyanın «Axşam səbri xeyir olan», V.Mədətovun «Qırt-qırt» kimi əsərlərini və bir çox başqa səhnə əsərlərini tükənməz həvəs və hədsiz fədakarlıqla tamaşaya qoymuşdur.

Dirçəliş dövründə İrəvanda Milli Azərbaycan teatr truppası respublikada tanınmış, püxtələşmiş yaradıcı kollektiv kimi şöhrət qazandı. Bu dövr bir sıra əlamətdar cəhətləri ilə yadda qalan oldu. 1925-ci il fevralın 18-də truppanın erməni teatrı səhnəsində göstərdiyi tamaşa teatr tarixində yenilik idi. Tamaşada truppanın artistləri məktəbli gənclər, şagirdlərlə birlikdə çıxış edir və 13 Azərbaycan pyesindən səhnəyə çıxardıqları ayrı-ayrı, lakin həm də bir-birini ustalıqla tamamlayan fraqmentlər göstərilir. Bu, *Oğuz eli* azərbaycanlıların milli kökə, mədəniyyətə, incəsənətə nə qədər dərinəndən bağlı olduğunu təsdiq edən çox əhəmiyyətli fakt idi. «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm», «İblis», «Nadir şah», «Ölülər» «Dağılan tifaq», «Arşın mal alan» və bir sıra başqa pyeslərdən səsləndirilən parçalar bir tərəfdən həvəskar artistlərin yetkinliyinin, digər tərəfdən də milli mədəniyyətin inkişaf səviyyəsinə yaxından bələd olduqlarının konkret ifadəsi idi. Həvəskar artistlərin aydın tələffüzü, səhnə mədəniyyəti, ifaçılıq məharəti tamaşaçını da, özgə millətlərdən olan təcrübəli teatr xadimlərini də valeh etmişdir. Bu, böyük, çox yüksək qiymətə layiq irəliləyiş idi!

Azərbaycan məktəb teatrının çox qısa bir vaxtda son dərəcə sürətlə yayılması da bu dövrün əlamətdar cəhətlərindən bir sayılmalıdır. «Zəngi» qəzetinin 1926-cı il 13 və 16 aprel saylarında xəbər verilir ki, Amasiya, Allahverdi rayonlarında, Pəmbəkdə məktəblilər ardıcıl olaraq hər ay maraqlı tamaşalar verirlər. Fəhlə (rabfak) məktəbində şagirdlər «Şeyda» və «Məşədi İbad»ı oynayıblar. Azərbaycan pedaqoji texnikumunun tələbələri 1927-ci ilin mart ayında Süleyman Saninin «Tamaşkar» pyesini tamaşaya qoyublar. Rabfakda oxuyanlar isə Molyerin «Zorən təbib»ini «İnqilab» teatrının səhnəsində göstəriblər. Respublika ərazisində elə bir Azərbaycan məktəbi, kənd klubu qalmayıb ki, orada dram dərnəyi fəaliyyət göstərməsin. Məktəblərdə təşkil olunan dram dərnəkləri bəzən ianə məqsədi ilə də tamaşalar verib və hasil olan pulu kömək fonduna daxil ediblər. Məktəb teatrlarının bu təcrübəsinə həvəskar azərbaycanlı artistlər hələ 1880-ci illərdən başlamışdılar.

* * *

Həsiyə. Kəndimizdə (Ermənistan SSR Mehri rayonunun Vartanizor- (Lök) iki dram dərnəyi fəaliyyət göstərirdi: biri orta məktəbdə, biri də kolxoz klubunda. Hər bayram günü təntənəli yığıncaqdan sonra iki gün dalbadal tamaşa göstərilirdi. Birinci gün klubun dram dərnəyi hazırladığı tamaşanı göstərirdi. İkinci gün növbə məktəbin dram dərnəyinin idi. Bayram gününə həmahəng səslənən tamaşa məktəblilərin iştirakı ilə kənd klubunda göstərilirdi. Hər iki tamaşa böyük maraqla qarşılanırdı. Hətta taqətdən düşmüş qocaları belə gətirib ön sırada, lap qabaqda oturdurdular ki, tamaşanı yaxından görə bilsin, deyilənləri eşitsin. Burada da adət idi: tamaşadan əvvəl klub müdiri, məktəb direktoru qısa bir «giriş nitqi» söyləyir, sonra pərdə açılırdı. Kəmərlərdən tapança düzəltdiyimiz, valideynlərin paltarları ilə cəhnəyə çıxdığımız da yadımdadı, səhnədə sözünü unutduğundan çəşib qalan məktəblinin özünün və ata-anasının gözündən axan yaş da.



C.Cabbarlı. «Od gəlini». Yanardağ rolunda Yunis Nuri. 1936-cı il.

2. İntibah dövrü (1928-1948). İrəvanda Türk Dövlət Teatrının açılması

Söhbət italyan intibahı–renossansından deyil, İrəvanda Azərbaycan teatrının aktyor və rejissor işi, tamaşaçıların qəlbini fəth etmək məharəti baxımından bütün Sovetlər ölkəsində tanınmasından və dövlət teatrı zirvəsindən boylanmaq haqqı qazanmasından gedir. Bu haqqa teatr çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə nail ola bilmişdi. Elə bir tarixi şəraitdə ki, bir yanda «sənayeləşmə», «kollektivləşdirilmə», «Sosializm qurmaq» siyasəti həyata keçirilirdi, bir yanda da elə həmin «sosializm qurucusunu» güllələmək, malı-mülkünü əlindən alıb sürgün etmək siyasəti!

Azərbaycanlılar da o illərdə indiki Ermənistan Respublikasında bir milli toplum kimi hədsiz canıyananlıqla «sosializm qurmaqla» məşğul olur, o biri yandan da müxtəlif bəhanələr, adlarla dəstə-dəstə yaxalanır, həbsxanalara atılır, qanunsuz-qərarısız güllələnilir, nəsillikcə, köç-köç sürgün edilirdilər. Lakin təzyiqlər, sürgünlər, təqiblər, hətta soyqırımlar belə onlarda ana torpağa məhəbbət hissini qıra bilmədi, toplum diz çökmədi, dilindən-dinindən dönmədi, milli adət və ənənələri, milli yaşayış tərzini öz ata-baba yurdunda davam etdirməyə başladı. 1931-ci ildə artıq onların sayı yüz mini ötmüşdü. Basarkeçərin 33 kəndində 17306, Vedibasarın 50 kəndində 10524, Amasiyanın 26 kəndində 8824, Zəngibasarın 25 kəndində 9485, Krasnoselonun 13 kəndində 7373, Əzizbəyovun 21 kəndində 5061 azərbaycanlı yaşamaqdaydı. Ancaq onlar hələ də azlıqda qalan millət sayılırdılar. Halbuki, cəmi yüzcə il əvvəl, 1827-ci ildə İrəvan xanlığı ruslar tərəfindən işğal olunanda orada 85 min azərbaycanlı, vur-tut 21,500 erməni yaşayırmış. 1931-ci ildə isə statistik dəlillərə görə həmin ərazidə ermənilər çoxluq təşkil edir, azərbaycanlılar da azlıqda qalan millət sayılırdı. Şəksiz, demoqrafik vəziyyətdəki bu dəyişiklik səbəbsiz deyildi. Azərbaycanlıların bir qismi soyqırımına məruz qalıb məhv edilmişdi, bir qismi hələ də didərgindi, təqribən 50 min nəfəri sürgün edilmişdi. Məsələn, Qarabağlar rayonunun Çimən kəndindən Həsən, Hüseyn, Əsədulla, Camaləddin, Əli, Firidun, Məhərrəm, Mahmud, İsrail, Musa, Əsəd, Pənah, Yusif, Paşa Hacıbəyovların hamısı, bütöv bir nəsil ailəlikcə sürgün olunmuşdu. Təkcə Dərələyəz və Qafandan 217 ailəni silah gücünə doğma ocaqlarından didərgin salaraq Sibire və Orta Asiyaya köçürmüşlər. Azərbaycanlılar yaşayan bütün şəhər və rayonlarda bu siyasət qəddarlıqla davam etdirilmişdir. İrəvanda respublika qəzetinin redaktoru, nüfuzlu ziyalı Mustafa Hüseynov «pantürkistsən» deyib həbs etdilər. Sonra da redaktoru olduğu qəzetin səhifələrində onun adı və şəkli üstündən xaç çəkdilər. Abbas Azəri və Abbas Tahiri millətçilikdə

təqsirləndirildilər. «Qızıl Şəfəq» qəzeti (№85, 14 aprel 1937) daha əcayib bir ədalətsizlikdən xəbər verərək yazırdı: «Ermənistan Ali Kommunist Kənd Təsərrüfatı məktəbində partiya komitəsinin hesabatı dinlənib. Qeyd olunub, qərar verilib ki, «kontrevolyuson hərəkatları üçün həbsə alınmış qardaşı ilə əlaqə saxlayan Bağır Bağırov haqqında ciddi ölçü götürülsün».

Amansız və aramsız repressiyalara, azlıqda qalan millət adlandırıldıqlarına baxmayaraq, azərbaycanlılar 1920-ci ilin dekabrında İrəvanda keçirdikləri mitinqdə verdikləri sözə, içdikləri anda sadıq qalaraq ictimai-siyasi həyatda, iqtisadiyyatı inkişaf etdirməkdə müstəsna fəallıq və fədakarlıqla iştirak edirdilər. Bunu rəsmi sənədlər bir daha təsdiq edir. Ermənistan KP MK birinci katibi Ağasi Xancyan Zərbəçi kolxozçuların birinci qurultayında Uluxanlı, Şidli, Aşağı Necirli, Qonaqıran, Hamamlı, Ortakənd, Arpa, Aşağı Gözəldərə, Cadqıran, Həmzəçimən, Urud, Tayçarıx, Ağzıbir, Uləşik, Dərəçiçək, Kilsə kəndlərinin adını gəlişi gözəllik naminə çəkməmişdi. Bu kəndlərdə azərbaycanlıların yaşadıklarını da çox yaxşı bilirdi. Bu rəsmi tribunadan respublikanın rəhbəri hətta zərbəçi erməni kolxozçularını belə azərbaycanlıların yaşadıkları adı çəkilən kəndlərin təcrübəsini öyrənməyə, Şidlidən Şükür Həsənovun, Məmməd Əliyevin, Zeynal Hüseyn oğlunun, Cəfər Məmmədovun, Gözəl Abbasovanın, Ulənəşik-Dərəçiçəkdən Şərif İbrahimovun nümunəsi ilə işləməyə çağırırdı (15, s.364, 365, 382).

Maarif və mədəniyyət sahəsində də köklü dəyişikliklər baş vermişdi. İrəvanda fəaliyyət göstərən Mərkəzi qadınlar klubu qısamüddətli kurslarda 268 müəllim hazırlayıb şəhər və kənd məktəblərində işləməyə göndərmişdi. Hələ 1921-ci ilin əvvəlində 16 nəfər Bakıda açılan üç aylıq müəllimləri təkmilləşdirmə kurslarına ezam edilmişdi. 1924-cü ilin yay aylarında Gümrü şəhərində azərbaycanlı müəllimlər üçün hazırlıq kursları açılmışdı. Bu kursları həmin il 73 nəfər, 1926-cı ildə isə 112 nəfər bitirmişdi. 1925-ci ildə açılan pedaqoji texnikumu nəzdində birillik təkmilləşdirmə kurslarını 1926-cı ildə 22, 1927-ci ildə 20, 1928-ci ildə 30 müəllim bitirmişdi. 1930-cu ildə artıq respublikada azərbaycanlılar 112 birinci dərəcəli, 8 yeddi illik kolxozçu gənclər məktəbində, 1 rabfakda, 1 pedaqoji və 1 kənd təsərrüfatı texnikumlarında, 1 firqə məktəbində, 1 ali tibb məktəbində təhsil alırdılar («Qızıl Şəfəq» qəzeti, 1930, №129-131).

İctimai-siyasi həyatda da canlanma aşkar hiss olunurdu. Rza Vəlibəyov Nazirlər Soveti sədrinin müavini, Əli Tağızadə ictimai təminat komissarı, Səfər Alməmmədov Ədliyyə komissarı, Məmməd İskəndərov Mərkəzi Komitə katibi – şöbə müdiri idi. Azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda raykom katibləri, İcraiyyə Komitələrinin sədrləri azərbaycanlı idi. Həmin rayonlarda Azərbaycan dilində qəzet çıxırdı. İrəvanda müəllimlər İnstitutunda ayrıca türk şöbəsi fəaliyyət göstərirdi. Hər il altı fakültəyə 150 tələbə qəbul olunurdu.

Təkcə türk kənd təsərrüfatı texnikumunu hər il 105 nəfər bitirirdi. Bundan əlavə, şəhərdə türk kənd təsərrüfatı texnikumu, türk propaqandistlər məktəbi, ticarət texnikumunda türk bölməsi, yazıçılar birliyinin türk bölməsi, türk qadınlar klubu fəaliyyət göstərirdi. Türk dilində ayda 45 saat radio verilişləri təşkil olunmuşdu. Ən ucqar rayon olan Amasiyada 175 müəllim türk dilində dərs deyirdi. Bəhram Qamanov, Oruc Mustafayev, Ramazan Mahmudov, Dilican rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Muxtarov, Urqiyyə Həsənova, Əli Həsənov, Sona Şirinova respublika «Konstitusiya komissiyası»na seçilmişdilər. Aşıq Yunis İbrahimov, ney çalan Calal, Aşıq Kərəm respublika olimpiadasının qalibləri sırasındaydılar...

O illərdə İrəvan teatrına da «Türk teatri» deyirdilər. Bu teatr, milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, respublikada hər tamaşaçı qəlbinin qarısını müstəsna məhrəmliklə döyür, şəhərdən şəhərə, kənddən kəndə keçir, bərəkət toxumu səpən təcrübəli rəncbər kimi hər yerdə ictimai fikir zəmininə haqq-ədalət, vətənə və insana məhəbbət toxumu səpir, səhnəsinin səhrli sirri ilə hamını ovsunlayırdı. Pəmbəkədə və Şirakda, Ağbabada və Göyçədə, Zəngibasarda və Vedibasarda, Dilicanda və Qafanda, Gümrüdə və İrəvanda onu artıq hamı tanıyır və sevirdi. Keçdiyi yolda qazandığı təcrübəni, gördüyü və görəceyi işlərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq Ermənistan hökuməti 1928-ci ilin baharında dirçəliş dövründə zəngin təcrübə toplamış türk dram truppasının bazası əsasında İrəvanda Türk Dövlət Teatrının açılması haqqında qərar verdi. Müəyyən hazırlıq işlərindən sonra aprelin 14-də bu teatr özünün ilk tamaşasını, Molyerin «Zorən təbibini»ni göstərdi. Teatrın öz binası, öz səhnəsi olmadığından təntənəli açılış mərasimi şəhərdəki Birinci Dövlət Teatrının binasında keçirildi, tamaşa da elə həmin teatrın səhnəsində göstərildi. Yeni yaradılan Dövlət teatri iyunun 14-də C.Cabbarlının «Aydın» pyesini tamaşaya qoydu.

1928-ci il sentyabrın 27-də azlıqda qalan millətlərin nümayəndələrinin respublika yığıncağında sinfi düşmənin fəallaşdığı, kənddə sosialist təsərrüfatının inkişafına zərbə vurulduğu kəskin tənqid mövzusu oldu. Bu sahədə ciddi mübarizə aparmaq azlıqda qalan millətlərin bütün təşkilatları, birlikləri, mədəni-maarif ocaqlarına tapşırıldı. Ermənistan KP MK-nın birinci katibi A.Xancyan yığıncaqda açıq-aşkar bəyan etdi ki, «Azlıqda qalan millətlərə xas olan bəzi etnik xüsusiyyətlər bizim partiya işimizin uğurla irəliləməsinə imkan vermir. Ciddi düşünmək, azlıqda qalan millətlərlə işi yeni tələblər səviyyəsinə yüksəltmək gərəkdir» (16). Görünür, Ermənistan hökumətinin İrəvan Türk Dövlət Teatrını açmaq haqqında qərarında elə bu məqsədlə də «səyyar teatr» statusu nəzərdə tutulmuş).

Azlıqda qalan millətlərin nümayəndələri qarşısında qoyulan yeni vəzifələri yerinə yetirmək üçün yayda iki ay teatr kollektivi qastrolda qalır.

Nəqliyyat, digər texniki vasitələrin çatışmaması şəraitində, bəzən lampə işığında, bəzən də gündüzlər tamaşalar verir, kəndbəkənd Vedi, Qəmərlı, Amasiya, Allahverdi, Zəngibasər, Dilican, Qarakilsə rayonlarını dolaşırlar. «Aydın», «Zorən təbib», «Köhnə fikirlər», «Qırmızı maral», «Sevil» tamaşaları hər yerdə hədsiz maraqla qarşılır. Teatr kollektivinin o illərdə göstərdiyi tamaşalar mətbuatda yüksək rəylə qarşılır. Hətta erməni qəzetlərindən biri erməni tamaşaçısı adından yazmışdı: «**Gülməyə və ağlamağa qadir olan insan heç vaxt bu tamaşalara bigənəliklə baxa bilməz**» (17).

Teatrın repertuarı da ildən-ilə təzələnir və zənginləşir. 1930-cu il yanvarın 31-də Q.Sundukyanın «Peposu» Azərbaycan dilində erməni səhnəsində səslənir. Qaraxanovun, Yusifzadənin, Yunis Nurinin ifaçılıq məharəti erməni tamaşaçısını valeh edir. Xədicə İsmayılova səhnədə son dərəcə cazibəli, diqqətçəkəndir, hər addımı nəzərdən yayınmır, hər hərəkəti dönə-dönə alqışlanır. «Pepo»nun Azərbaycan dilində səhnəyə gətirilməsi teatra erməni ictimaiyyətinin marağı və diqqətini artırır. Erməni dövlət xadimləri, tamaşaçıları, hətta səhnə ustaları-sənətkarları axın-axın tamaşaya gəlirlər.

Başqa dillərdə olan pyeslərin tamaşaçı tərəfindən daha asan idrak edilməsi məqsədi ilə İrəvan Azərbaycan teatrında bəzən bu pyeslərin «azərbaycanlılaşdırılması» üsuluna əl atırlar. Məsələn, 1930-cu ilin noyabrında Qlebovun «İnqa» pyesi «İnci» adı ilə tamaşaya qoyulur. Qəhrəmanların adları dəyişilir, İnqa İnci, Qlafira Zeynəb, Veronika Gülxanım, Qreçkoninkov isə Kərim dayı adı ilə səhnəyə çıxır.

İrəvan Azərbaycan teatrının güclü əks-səda qoparan tamaşalarından biri də A.Şirvanzadənin məşhur «Namus» pyesi idi. Pyesi M.Qaraxanovla Ə.Zeynalov tamaşaya qoyub, Azərbaycan dilində səhnəyə çıxarıblar. Əli Zeynalov Seyran rolunda çıxış edib, İsmayıl Dağıstanlı Rüstəm rolunda. Hər ikisinin ifa tərzı, aktyorluq məharəti, səhnə ustalıqı tamaşaçıları heyran qoyub, valeh edib. Sənətsünas alim Sabir Rizayev yazır: «Səhnədə Əli Zeynalovun buxovlanmaq bilməyən temperamenti ilə İsmayıl Dağıstanlının cilovlanan hissələri baş-başa gəlir və unudulmaz bir mənərə yaranır» (18, s.70).

O illərdə teatrlara rəhbərlik Xəlf Maarif Komissarlığına tapşırılmışdı. Komissarlıq İrəvan Azərbaycan teatrından kəndlərdə daha çox çıxış edib tamaşalar göstərməyi tələb edirdi.

Bu tələbə cavab olaraq teatr kollektivi ayrı-ayrı qruplara bölünür və müxtəlif istiqamətlərə yollanaraq respublikanın kəndlərində tamaşalar verirlər. 1933-cü ilin sonunda teatr işçilərinin respublika müşavirəsi çağırılır. İrəvandakı Azərbaycan teatrı haqqında geniş söhbət açılır. Müşavirədə qeyd edilir ki, teatr kollektivinin normal işləməsi üçün lazımı şərait yaradılmayıb, nəqliyyat vasitəsi yoxdur, maliyyələşdirmə yetərincə deyil, kadr məsələsi həll

olunmayıb. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, kollektiv çox böyük fəallıq və fədakarlıqla işləməkdədir (19, s.16).

Repertuar məsələsi 1935-ci ilin yanvarında Xalq Maarif Komissarlığında yenidən müzakirəyə çıxarılır. Ayrı-ayrı tamaşaların bədii cəhətdən solğun olması qeyd edilir, müasir həyatla həmahəng səsleşən mövzulara geniş yer vermək tələbi təkidlə irəli sürülür. Komissarlığda İrəvan Azərbaycan teatri ilə bağlı ayrıca məsələ müzakirə edildiyi həftədən qalmır. C.Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesi repertuara daxil edilir. Bəxşi Qələndərlinin tamaşaya qoyduğu əsərdə General Qubernator rolunda Rza Əfqanlı çıxış edir, Yunis Nuri İmanverdi rolunda.

Tamaşa uğurlu alınır. «Xorhrdayin arvest» qəzeti salondakı həyəcanı, tamaşaçıların ovsunlanmasını, hətta yerindən qopub müdaxilə etməsini ətraflı təsvir etdikdən sonra yazmışdır: «Rza Əfqanlı ən yüksək səviyyədə özünü göstərdi. Mehriban təbəssümü, bir tərəfdən qayğı, digər tərəfdən təəssüf bildirən dərin mənəvi baxışları, yeri gələndə ata mehri ilə əlini qarşısına çıxan insanların çiyinə qoyması, hiyləgər təxribatçı olduğunu sezilməz bir ustalıqla gizlədə bilməsi, müsəlman gələndə özünü ən yaxın dost, erməni gələndə yeganə xristian kimi göstərməsi, fəndgir və ağıllı gözlərinin qəflətən qəzəbdən alışıb yanması və dərhal da bu parılının mülayim bir təbəssüm pərdəsi altında sönüb yox olması tamaşaçını məharət və mahirliklə ovsunlayır (20, s.5).

«1905-ci il» tamaşasına marağın artması əsla təsadüf və səbəbsiz deyildi. XX əsrin sübhündə erməni separatizmi və şovinizmi Qafqazı cəhənnəmə döndərmişdi. Torpaq günahsız insanların qanı ilə suvarılır, boyanırdı. 252 kənd, 7 şəhər, 15 mindən çox ailə dağıdılmışdı. Qəzalarda 100 min, şəhərlərdə on minlərlə insan fəlakətlə üzləşmiş, faciəyə düşər olunmuşdu. İki il 12 qəzada 1 milyon 300 min insan gecə-gündüz bilmədən iki düşmən cəbhəsinə bölünərək bir-birinə qarşı səngərdə qalmağa məcbur olmuşdu (21, s.211). Qəddar və fəndgir qubernatorların, millətçi şovinistlərin təkidi ilə qapıbir qonşu Allahverdiklər və İmanverdiklər səngərə sığınmış, bir-birini atəşə tutmuş, sonra da peşman olaraq barışmışlar. Daşnak mauzerçiləri 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan respublikası ərazisində 321 kəndi yerlə yeksan etmiş, azərbaycanlıları öz ata-baba yurdundan didərgin salmışlar. Təkcə Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi yandırılıb dağıdılmış, 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq qətlə yetirilmişdir. Əlbəttə, münafişlərdə ermənilər də xeyli itki vermişlər. Bu faciədən illər keçsə də insanlar törədilmiş dəhşətlərin əsl səbəbləri və səbəbkarlarını bilməyə hədsiz marağ göstərirdilər. Elə bu səbəbdən də C.Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesi Azərbaycan və erməni səhnəsindən düşmürdü.



C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının yaradıcı heyəti, 1937-ci il.



5 yanvar 1939. Teatrın yaradıcı heyəti «Namus» tamaşasından sonra. Baş rollarda: Əli Zeynalov – Seyran. İsmayıl Dağıstanlı – Rüstəm.

* * *

Dövrənlə həməhəng davranmaq məharəti, aktualığı ilə diqqəti cəlb edən repertuar seçmək səriştəsi sayəsində İrəvan Azərbaycan teatri qısa bir zamanda «Dövlət teatri» adını doğrulda və öz tamaşaçısından mükafatını ala bildi, onun rəğbətini qazandı. Gənc, istedadlı, sənət fədaisi olan kollektiv 1934-1935-ci illərdə respublikanın 142 kəndində 160 tamaşa vermişdi. 30 min tamaşaçı kollektivi hər yerdə alqışlarla qarşılıyıb, alqışlarla yola salmışdı. Zaman keçdikcə naxışlar dəyişir, real həyatın səhnədəki özünəxas təqlidinə inam və maraq artırdı. Ədəbi süjetlərin səhnə şərhinə, ifadə tərzindəki lakonikliyə üstün diqqət yetirən kollektivin həyatında, teatrin tarixində 1935-ci ildə daha bir əlamətdar və həmişə yaddaqalan hadisə baş verdi. Teatra Azərbaycan dramaturgiyası kəhkəşanında parlaq ulduzlardan biri, İrəvan ədəbi ictimaiyyəti və tamaşaçılarının sevimlisi Cəfər Cabbarlının adı verildi. Az bir zamanada Cəfər Cabbarlı adına Ermənistan Dövlət Türk Teatri özünün indiki Ermənistan respublikası ərazisində yaşayıb-yaratmaq hüququ qazanmaq vəzifəsini şəərəflə yerinə yetirdi. Bu, çox mühüm və çox da çətin vəzifə idi. Mübaligəsiz demək olar ki, kollektiv sehrkar səhnə sənətini qarışıq və qaranlıq bir mühütdə Fərhad kimi külünglə inkişaf etdirirdi. «1905-ci ildə», «Sevil», «Od gəlini», «Almaz», «Aydın», «Yaşar» repertuar xəzinəsini xeyli zənginləşdirdi. Kollektiv teatrlar məktəbi ənənələrinin qarşılıqlı təsiri, aramsız yaradıcılıq axtarışları sayəsində çox keçmədən hamının sevimlisi oldu.

1936-cı ildə B.Qələndərlinin quruluşunda C.Cabarlının «Od gəlini» səhnəyə gəldi. Xalq qəhrəmanlarının rəşadəti və şücaətini, romantik məhəbbətini tərənnüm edən, mütərəqqi ictimai-siyasi və bədii-fəlsəfi ideyaları əks etdirən əsərlərə o illərdə maraq və ehtiyac xeyli artmışdı. Teatrin səviyyəsi ilə yanaşı tamaşaçının səviyyəsi də yüksəlmiş, dünyabaxışı yeniləmişdi. Bu baxımdan maraqlı və diqqətə layiq bir faktı qeyd etməyə xüsusilə indi ciddi ehtiyac duyulur 1937-ci il fevralın 5-də İrəvan şəhər partiya komitəsində keçirilən müşavirəyə dəvət olunmuşlar: Qafarov Muxtar, Muğanlinski, Eyvazov Əli, Vəkilov Hüseyn, Münşiyev Hüseyn, Sadıqov Hüseyn, Əliyev Müslüm, Səfərov Xəlil, Yusifov Bəhlul, Məmmədov Elyas, Kazımov Mehdi, Əzizov Əziz, Nağıyev Əziz, Paşayev Nəzər, Bünyadzadə, Qafarov Musa, Bağırov Bağır, Hacıyev, Salmanov Hüseyn, Məhəmmədzadə Həbib, Sadıqov Sadıq, Məmmədov Əli, İsmayılov Rza, Şahbazov Əli, Əkbərov, Heydərova Sürəyya, Kazımova Bülbül, Məhərrəmov Allahverdi («Qızıl şəfəq» qəzeti, 5 fevral 1937, №29). Həmin qəzet fevralın 22-də türk pedaqoji texnikumunda, türk kənd təsərrüfatı

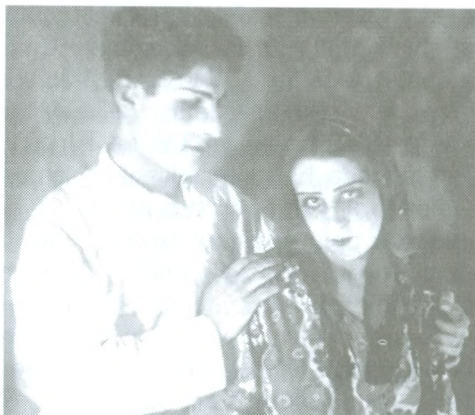
texnikumunda, türk qadınlar klubunda, türk dövlət teatrında çıxan qəzetlərin redaksiya heyətlərini təşkil olunmuş sərgidə iştirak etməyə dəvət edir. Yenə həmin qəzet İrəvanda müəllimlər İnstitutunda türk şöbəsinin açılmasını, türk tələbələrindən 10 nəfərinin Bakı Tibb İnstitutunda, 6 nəfərini Bakı türk fəldşer məktəbində, 16 nəfərini türk mamaçılıq məktəbində təhsil almağa göndərildiyindən, İrəvanda 20 türk qadını üçün şəfqət bacısı kursları açıldığını xəbər verirdi (6 fevral, №30).

İrəvanda türk tamaşaçısının şüur, intellektuallıq səviyyəsi belə idi. O, artıq tək-cə gülcünc hədəfi olan, işəedici səhnələrlə qane olmur, düşündürücü, obyektiv varlığı olduğu kimi ehtiva edən, inandırıcı, canlı həyat rəyihəsi ilə diqqəti çəkən, məzmun zənginliyi ilə fərqlənən əsərlərin səhnəyə gəlməsini gözləyirdi. Səhnələşdirilmiş hərəkətlərin kamilliyi, nitq mədəniyyətinin çağdaşlığı tamaşaçını daha çox maraqlandırırdı. O, daha tələbkər olmuşdu. Bu baxımdan «Cinli» tamaşasına dair dərc olunmuş rəy diqqəti çəkəndir: «Yanvarın 2-də Ermənistan Dövlət Türk Teatrosu... dramaturq Şirvanzadənin «Cinli» tragediyasını tamaşaya qoymuşdur. Şirvanzadə Ermənistan Dövlət Türk Teatrosu səhnəsinin ilk qonağı deyildir. Bu səhnədə biz onun klassik «Namus» əsərinə tamaşa etmişdik. Rejissor Qələndərli yoldaş vaxtın qısalığına baxmayaraq pyesin əsas məqsədi və ayrı-ayrı tiplərin psixoloji xarakterlərini lazımınca qavramış və bu iki əsas üzrə əsərin traktovkasında böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Pyesin qəhrəmanı Gic Danieldir. Bu rolu teatrın istedadlı aktyoru Dağıstanlı oynayırdı. Gic Daniel obrazının öz dərindən psixoloji xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, Dağıstanlı bu obraz üzərində ciddi işləmiş və səhnəyə tam yetkin halda çıxmışdır («Qızıl şəfqət», №8, 1937).

Tamaşaçının zövqü, ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik idrak səviyyəsi, səhnə sənətinə fəhmi və dərrakəli münasibəti haqqında aydın təsəvvür yaradan bu rəydə diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət də var. «Əsərdə dil və stil vəhdətinin» pozulmasından gileylənən rəyçi yazır: «... Şivədə zaman və məkan prinsipi pozulmamalıdır». Lakin «Eyni ailədən, eyni ictimai təbəqədən olan «Voskan» rolunda Zakir Bakı şivəsində, Şuşan rolunda Züleyxa tatar şivəsində və yaxud «Çopur Karapet» rolunda Hüseynov başqa şivədə, onun anası rolunda Adrik Osmanlı şivəsində danışır və əsərdə dil-stil vəhdəti prinsipini pozurlar. Teatr, onun bədii rəhbərliyi bu mühüm məsələ ilə gələcəkdə ciddi məşğul olmalıdır».



«Məşədi İbad».
Üzeyir bəy Hacıbəyov.
Məşədi İbad – Cəmil Əliyev,
Sərvər – Məcid Abdullayev.
1934-cü il.



«Yaşar», Cəfər Cabbarlı.
Yaqut – Ətayə Əliyeva,
Yaşar - Əli Zeynalov.
21 dekabr 1935-ci il.



«Arşın mal alan». Üzeyir bəy
Hacıbəyov.
Telli – Züleyxa Babayeva,
Vəli – Məmmədsadiq Nuriyev.
1938-ci il.

«Cinli»dən əvvəl haqqında söhbət açdığımız «Od gəlini» kimi mürəkkəb və çoxplanlı tamaşanı da Qələndərli məhz İrəvan tamaşaçısının şüur səviyyəsinin, tələbkarlığının artdığı belə bir şəraitdə və vaxtda hazırlayıb səhnəyə çıxarmışdı. İstedadlı rejissor bu tamaşanın ideya istiqaməti və rəngarəng çalarlarının məzmununu düzgün seçmiş, süjet və obrazların yerlərini dürüst müəyyənləşdirmiş, kompozisiyanın eyni gözdə həm monumental, həm də sadə görünməsinə təmin edən forma kamilliyini ciddi axtarışlar sayəsində çox düzgün tapa bilməmişdir. Bu səbəbdəndir ki, rejissor Qələndərlinin səhnə şərhində, Elxan rolunda çıxış edən Zeynallı və səhnədə onu müşayiət edən artistlərin ifaçılıq məhərəmində qəhrəmanlıq fəlsəfəsi, şücaət və rəşadət, sevgi və məhəbbət dastanı güclü, qəlbəyatımlı, duyumlu səslənib.

1937-1941-ci illərdə teatrın səhnəsinə gələn «Arşın mal alan», «Məşədi İbad», «Aşıq Qərib», «Otello», «Hacı Qara», «Vəzir xani Lənkəran», «Ölülər», «Qiyam», «Namus» və bir çox başqa əsərlərdəki ədəbi süjetlərin səhnə şərhə, ifa tərzə, bəzən düşündürücü, bəzən də ifşaedici məzmunun, ziddiyyətli düynələrin açılmasındakı bənzərsiz və yaddaqalan məqamlar, şəxsiz, rejissor işinin, yaradıcılıq axtarışının nəticəsidir. Bu baxımdan o illərin teatr tarixi teatr və aktyor kollektivi ilə, eyni zamanda peşəkar, istedadlı milli rejissorlar məktəbinin də təşəkkül tapmasının tarixidir. Əli Şahsabahlı «Aşıq qərib», «Şah İsmayıl», «Qaçaq Nəbi», «Leyli və Məcnun» kimi onlarca maraqlı tamaşanın quruluşunu vermişdir. Sənətsünas alimimiz Sabir Rizayevin təbirincə deyilsə, səhnədə şərq duyumu, ritmlər rəngarəngliyi, bər-bəzəkli həyat, qəddar intriqa, ideya quldurlarının romantikası, xəyalpərəst qadınların şıltaqlığı, şərq şairlərinin məhəbbət ovqatı-aramatı Şahsabahlı rejissorluğunun əlamətdar cizgiləri və cəhətləridir. O, bacarıqlı təşkilatçı, bədii rəhbər, direktor, həm də peşəkar artist idi. 1941-1945-ci illər müharibəsi ərəfəsində B.Qələndərlinin tamaşaya qoyduğu «Vaqif» pyesində Şahsabahlı Qacar, Ə.Zeynalov Vaqif, Qaraxan İbrahim xan, Əziz Süleymanov Vidadi rolunda oynamışlar. Özünün tamaşaya qoyduğu «Dəmirçi Gavə»də Əli Şahsabahlı Zöhhak rolunda çıxış etmişdir.

Müharibə illərində teatr da, onun səhnəyə gətirdiyi pyeslər də müsəlləh əsgər olub, qüdrətli ideya-estetik və etik tərbiyəçi rolunu şəərəflə yerinə yetirib. Vətənpərvərlik ideyası, qalib gəlmək əzmi, düşməne nifrət hissi, ədalətin tontənəsi bu illərdə teatrın repertuarının başlıca məzmunu və mövzusu idi. Müharibə hər yerdə olduğu kimi, bu fədakar kollektivin də ritmik, ahəngdar işini xeyli çətinləşdirmiş, kollektivin təcrübəli artistlərinin çoxu əldə silah cəbhədə vuruşmağa getmişdi. Buna baxmayaraq, teatr yenə də müsəlləh əsgər kimi öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Səməd Vurğunun

«Vaqif», Şekspirin «Otello», Korneyçukun «Platon Kreçet», Mdivaninin «Vətən», Prutun «Raykom katibi», Sabit Rəhmanın «Xoşbəxtlər», Şəmsəddin Saninin «Dəmirçi Gavə», S.Rüstəmin «Qaçaq Nəbi» və bir sıra başqa əsərlər tamaşaya qoyulur, tamaşaçılarla əlaqə kəsilmirdi.

* * *

Səhnə sənətimizin sərvaxt sərdarlarından biri olan Əli Zeynalovun özü o günləri belə xatırlayırdı:

“1944-cü il idi ... Qəhrəman döyüşçülərimiz faşistləri ölkəmizdən qovduqları bir vaxtda vətənimizin görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, məşhur şekspirşünaslar, tənqidçilər VI Ümumittifaq Şekspir festivalını keçirmək üçün Yerevana gəlmişdilər. Mən o zaman C.Cabbarlı adına Yerevan Dövlət Azərbaycan teatrında işləyirdim.

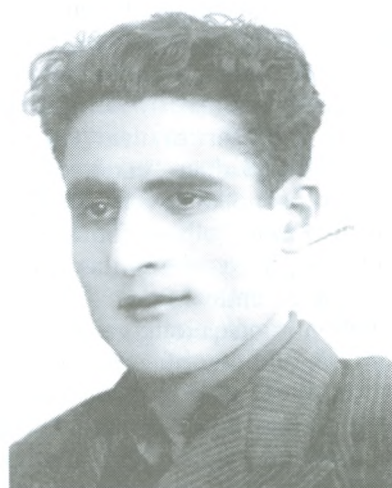
Festival günlərində mən Şekspirin “Otello” faciəsində Otello rolunda çıxış edəcəkdim. Əlbəttə, bu çox məsul və çətin bir iş idi. Ona görə çətin idi ki, mən gənc idim. Şekspir dramaturgiyası ilə ilk dəfə qarşılaşırdım.

Biz tamaşanı böyük dramaturqun adına layiq bir həvəslə hazırlayıb göstərdik. Məşhur şekspirşünasların yazdıqlarına görə tamaşamız festivalın ən müvəffəqiyyətli tamaşalarından biri idi” (“Kommunist” qəzeti, Bakı, 23 aprel 1964-cü il). Otello qüruru və vüqarını, Otello əzəmətini səhnədə pələng kimi yaşayan və yaşadan, mahir sənətkar Əli Zeynalov tanınmış şekspirşünasları öz istedadı və məharəti ilə vəcdə gətirib yerindən oynadır. Ancaq, bu təvazö yazıdan göründüyü kimi, o, öz əzablı əməyinə, ecazkar sənətkarlığına qiymət verməkdə çağdaş zaman və məkan çərçivəsində inanılmaz dərəcədə sadə, adi, nəcib və nəzakətli, təsəvvürə gətirilməsi mümkünsüz bir təvəzökər insan olaraq qalır. Lətafəti və nəzakətinin, alicənablıq əxlaqına qəlbən əməl etmək mərifətinin zirvələnməsindəndir ki, Əli Zeynalov Otello rolundan əvvəl C.Cabbarlı adına İrəvan teatrının səhnəsində oynadığı, hətta «köpək ruhlı» Yaqo rolunda belə qaplan sayağı yerışı, mənə dolu baxışı, gizli mətləbinin məkrli olduğunu açıqlamadan tamaşaya çatdırma bilmək məharəti ilə İrəvan əhlinin sevimlisi olduğunu, qadir və qabil bir səhnə sənəti fədaisi səviyyəsindəki yükləndiyini dilə gətirməyi özünə rəva bilmir. Sadəcə olaraq yazır: «İstər ki, həyatımın, istərsə də yaradıcılıq dövrümün ən xoşbəxt illəri İrəvan teatrında işlədiyim vaxtlarda olmuşdur. 1934-cü ildə gənc aktyor kimi bu teatra daxil olmuşam. Gəncliyimin bahar çağı İrəvanda keçmişdir. On il sonra peşəkar aktyor kimi Bakıya qayıtmışam. Sənət aləmində müəyyən mövqe tutmağıma əlbəttə, həmin illərdə İrəvanda səhnə ustaları ilə birlikdə yaradıcılıq mübadiləsi kömək etmişdir.

«Otello» İrəvan səhnəsində



İsmayıl Dağıstanlı



Əli Zeynalov



«Otello», Vilyam Şekspir.
Yaqo – Rza Əfqanlı.
1938-ci il.



«Otello», Vilyam Şekspir.
Kassio – Həsən Mirzəyev.
1944-cü il.

İrəvandan çoxdan ayrılmışam. Amma qəlbimin bir parçası oradadır. Gəncliyimi axtaranda İrəvana boylanıram...” (bax. Hidayət. Buradan bir atlı keçdi... Bakı, 2004, s. 283).

Aktyor və rejissor sənətkarlığı baxımından 1944-cü il həqiqətən də C.Cabbarlı adına İrəvan teatrı üçün əlamətdar il olub. Əvvəlki illərdə bu teatrin şah əsəri sayılan “Otello” tamaşasında Əli Zeynalov Yaqo rolunda çıxış edib. Sadəcə “çıxış edib” demək insafsızlıq olardı. Əslində səhnə iki qüdrətli sənətkarın dueti deyil, duelinə dönüb. Əli Zeynalov Yaqo rolunda tamaşaçının qəlbini fəth edib, İsmayıl Dağıstanlı son dərəcə qüvvətli insandır, haqq-ədaləti dəstəkləyir, Dezdemonanı hədsiz məhəbbətlə sevir. Temperamentli Mavr Dezdemonna ilə görüşür, danışır. Lakin tamaşaçı Otellonun qısqançlığına inanmır, güman edir ki, bu nəhəng insan qısqanc ola bilməz, onu aldatmaq mümkünsüz bir işdir. Fəlsəfəsi güclüdür onun: “Haqq-həqiqət yox ikən, bəs nəyə lazım bu həyat”. Nəzakətlə tanınmaq, ciddi adam kimi davranmaq, haqqı tapmaq üçün çarə axtarmaq, nurdan yoğrulmuş insanın gül üzünü həmişə təmiz, ləkəsiz görmək, kirli vicdan sahibinin “hər tükü olsa idi min bir can, intiqam almış olardım ondan” fəlsəfəsidir. Budur Yaqo gəlir, Zeynalov səhnədədir. Atdığı hər addıma mənə verir, tamaşaçıda təxəyyül, duyğu oyadır, elə bil adi insan deyil, səhnədə qaplan gəzir, sehrli səsi apaydın eşidilir, nəfəsi qəlbən duyulur. Lakin yaşam fəlsəfəsi mürəkkəb, qəliz, məkrli və qəddardır: “İnsan varlanmaq üçün gərək masqalansın. Sən yanmalısın ki, mən yüksələ bilim. İnsan olduğu kimi yox, göründüyü kimi görünməlidir. Xoşbəxtliyə çatmaq üçün başqasını bədbəxt edəsən gərək”. Baxışlarında xəyanət, qan və cinayət sezilən köpək ruhlu, “Deşmişəm yaranı qan fışqıracaq, fərqi yox kimi öldü, ortada Yaqo qazanacaq” deyən insandır Yaqo sənətsünas alimimiz Sabir Rizayev bu qənaətə gəlir ki, onlardan biri pələngdir, biri qaplan, birgə yaşamaları mümkün deyil (18, səh.99).

Elə həmin il İsmayıl Dağıstanlı Bakıya gəlir. İstedadlı rejissor Bəxşi Qələndərli “Otello”nu yeni quruluşda, yeni səpkidə tamaşaya qoyur. Əli Zeynalov Otello, Abbasqulu Tağıyev Yaqo rolunda çıxış edirlər. “Sovet Ermənistanı” qəzeti (№ 137) xəbər verir: İrəvanda VI Ümumittifaq Şekspir festivalı keçirildi. Nüfuzlu şekspirşünaslar, nəzəriyyəçi və tənqidçilər tamaşaya baxır və öz rəylərini bildirirlər. C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan teatrı da festivalda iştirak edirdi. Professor Morozov və tənqidçi Yüзовski tamaşaya baxandan sonra kollektivin işinə yüksək qiymət verdilər. Erməni və Azərbaycan dillərində çıxan qəzetlərdə dərc olunmuş rəylərə istinadən sənətsünas alim Sabir Rizayev haqqında söhbət

açdığımız “Otello” tamaşasını Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Teatrının şah əsəri adlandırır.

Teatrın şah əsəri sayılan həmin festival tamaşasının təfərrüatı belədir: Leninqradda peşə təhsilini başa vurmuş gənc, həm də çox istedadlı rejissor Bəxşi Qələndərli adlı-sanlı rejissor Vağarş Vağarşyanan fərqli olaraq yeni quruluşda tamaşa hazırlayıb, onu zənginləşdirib, müəyyən mənada sərbəstliyə yol verib, yerli mühitə yaxınlaşdırıb. Yeni çalarlar tamaşaya yeni, tamaşaçıya daha doğma ruh gətirib. Qələndərli Dezdemonası sarışın deyil, qaraşın qızıdır. Zəhər səhnəsi təptəzədir. Ya qo aravermədən danşır, Otello ona əhəmiyyət vermədən xəritəyə deyil, stolun üstündəki qala maketinin hissələrini bir-bir nəzərdən keçirir. Ölçülüb-biçilmiş hərəkətləri, dil açıb danışan baxışları, ilhamlı oyunu, təbii davranışı, yüksək temperamenti, səhnə ilə birlikdə salonu da ram etməsi münsiflər heyətinin üzvü, SSRİ xalq artisti A. Vasadzeni vəcdə gətirib yerindən oynadır. Vasadze ayağa qalxaraq həyacan və hayqırtı ilə, - Bravo-Zeynalov, - deyə qışqırır. Sanki salon yerindən qopur, tamaşaçılar aravermədən Zeynalovu alqışlayırlar.

Münsiflər heyətinin digər üzvü professor Morozov “Otello” faciəsinin azərbaycanca mətni üzərində həvəslə yazır: “Naslajdenie ot Şekspirovskoqo festivalya ya poluçil na azerbaydjanskom spektakle Otello”. Mikayıl Rəfilı tamaşa haqqında rəydə içindən gələn bir iftixar və qürur hissi ilə yazır: “C.Cabbarlı adına teatr ən çətin imtahandan uğurla çıxdı. Ümumittifaq Şekspir festivalında azərbaycanca tamaşa öz layiqli yerini tutdu”. Sənətsünas, səhnə sənətinin incəliklərinin mahir bilicisi Sabir Rizayev hələ 20-ci illərdə atası Əkbər Rzayevin adı artisti və bacarıqlı rejissoru, kamil təşkilatçısı olduğu teatrın belə çətin imtahandan çıxmasına ürəkdən sevinir və yazır: “Festival tamaşasından düz on il sonra İrəvana gələn A. Vasadze erməni teatr xadimləri qarşısında çıxış edərkən yenə də “Otello”nun azərbaycanca tamaşasını xatırladaraq Bəxşi Qələndərlinin rejissorluq işini və Əli Zeynalovun ifaçılıq məharətini çox yüksək qiymətləndirirdi”.

Cəfər Cabbarlının adını ləyaqət və fədakarlıqla yaşadan İrəvan Azərbaycan teatrının festival tamaşası görkəmli erməni şairi “bir gözü gülən, bir gözü ağlayan” Avetik İsaahyanı da vəcdə gətirib yerindən oynatmışdı. “Min illik tarixi olan” erməni teatrının, Sovetlər İttifaqının neçə-neçə teatrlarının arxada qalması, təhsil görməmiş azərbaycanlı artistlərindən ibarət olan Cabbarlı teatrının birinci yerə çıxması həqiqətən də əlamətdar hadisə idi. Avetik İsaahyan bu əlamətdarlığa biganə qalmayıb, onu etiraf edərək ehtiramla demişdir: “Otello tamaşasına mən

bir dəfə də olsun son səhnəsinədək baxmamışam. Qadının boğulması səhnəsini Şekspir vəhşi barbarlıqla qələmə alıb”. Bu barbarlıqla barışa bilməyən şair İrəvan Azərbaycan teatrının festival tamaşasındakı final səhnəsində “gerçək bədii takt (vəznə) saxlandığına görə” kollektivi səmimiyyətlə təbrik etmişdir.

İrəvan teatrı kollektivinin, rejissor Bəxşi Qələndərlinin, aktyor Əli Zeynalovun ünvanına deyilən alqışlar, yazılan müsbət rəylər əsla təsadüfi deyil. Onların Otello su da adi qısqançlıq qurbanına bənzəmir, qüdrətli və nəzakətli həyat aşığıdır. Paklıq və təmizlik, vəfa və sədaqətə dərin etiqad bəsləyən bu nəcib əxlaqi keyfiyyətləri bir məslək kimi yaşadan, öz günahını yuyub təmizləmək üçün özünü öldürməyə qadir və qabil qəhrəman obrazıdır. Təkcə Qərbi Avropada deyil, bütövlükdə dünya teatrının zirvələrindən biri sayılan Şekspir teatrı və ülvi insani ideyaları öz milli çərçivəsindən, zaman və məkan hüdudlarından çıxaraq yüzilliklər boyu tərəvətini tər saxlayan Şekspir yaradıcılığına cəsərlə müraciət etmək, “Otello” tamaşası ilə çətin müsabiqəyə qoşulmaq, həm də qıbtə ediləsi uğur qazanmaq sözün həqiqi mənasında təkcə İrəvan teatrının deyil, bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyəti, teatrı və səhnə sənətinin bənzərsiz qələbəsi hesab edilməlidir.

HAŞIYƏ: *Ermənilər Avetik İsa hakyanı hədsiz məhəbbətlə sevir və hörmət əlaməti olaraq ona “Varpet” (ustad) deyirlər. Millət pərəstliyinə əsla şübhə ola bilməz. İlk görüşümdə ondan eşitdiyim bu olub: “Millətin taleyi haqqında düşünəndə bir gözüüm ağlayır, bir gözüüm gülür”. İkinci görüşümdə soruşdum: “Varpet, azərbaycanlılara münasibətiniz necədir?” Dinmədi, sifətində razılıq və ya narazılıq əlaməti də görə bilmədim. Sanki xəyalında kimləsə məsləhətləşirdi. Sonra xəyaldan ayrılıb əlini əlimin üstünə qoyub qərribə bir ahənglə dedi: “Biz ocaq və qəbir qonşularıyıq!”.*



3. Tənəzzül dövrü. Müharibə, deportasiya illəri

“Ocaq və qəbir qonşusu” kimi yaşamaq millətçi erməni hakim dairələrini qane etmirdi. Müharibə şəraitində ələ düşən əlverişli fürsətdən gen-bol istifadə edərək onlar respublikanın avtoxton əhalisi olan azərbaycanlıların kökünü kəsmək, onları öz ata-baba ocaqlarından didərgin salmaq siyasətini reallaşdırmağa başladılar. Şəhərdə və rayonlarda əhalinin təbii artımı erməni millətçilərini daha çox narahat edirdi. Müharibədən əvvəl 1939-cu ildə 1926-cı ilə nisbətən azərbaycanlı əhalinin təbii artımı 154,9% olmuşdu. 12 ildə onların sayı 56,4 min nəfər artmışdı. Həmin dövrdə erməni əhalisinin təbii artımı isə ancaq 118% olmuşdur. Təkcə kəmiyyət deyil, keyfiyyət baxımından da vəziyyət erməni millətçilərini narahat edirdi. Respublikada əhalinin hər min nəfəri hesabı ilə ali təhsillilərin və alimlərin sayına görə də azərbaycanlılar erməniləri üstələməkdəydilər.

Bu üstünlükləri yox etmək üçün erməni millətçiləri azərbaycanlıların ailələrini başsız və oğulsuz qoymaq yolundan fəhm və fərasətlə istifadə etməyə başladılar. Genofondu məhv etmək məqsədi ilə ailə vəziyyətinə, yaş fərqinə məhəl qoymadan 16-65 yaşlı azərbaycanlı kişiləri ucdantutma kütləvi qaydada döyüş meydanına göndərirdilər ki, onlar bir daha geri qayıtmasınlar. Ocaqları bir daha sönsün, bir daha tüstülənməsin deyə Calaloğlu (Kalinino) rayonunun Qızıl Şəfəq kəndindən Pəri Dəmirçiyevanın ərinə və altı oğlunu, Axta rayonunun Təkəli kəndindən Həsən kişini və altı oğlunu, Basarkeçər rayonunun Qaraiman kəndindən Əli Zeynalovu və altı oğlunu, Mehri rayonunun Lök kəndindən tək ana Hürü xalanın beş oğlunu cəbhəyə göndərdilər. Krasnoselo rayonunun Ağbulaq kəndindən 159 nəfər, Gölkənd 152 nəfər, Basarkeçər rayonunun Zod kəndindən 150 nəfər, Məzrə kəndindən 116 nəfər, Amasiya ryonundan 911 nəfər igid azərbaycanlı döyüş meydanından geri qayıtmadı. Respublikada azərbaycanlı ailələrinin böyük əksəriyyəti başsız və oğulsuz qaldı.

Şovinst erməni hakim dairələri daha bir məkirli tədbirə əl atdılar. Əhalisi bütövlükdə azərbaycanlılardan ibarət olan Qarabağlar rayonunu Vedi rayonuna, Amasiya rayonunu Qukasyan rayonuna birləşdirdilər. Zəngibasar rayonunu Eçmiadzin və Artaşat rayonları arasında bölüşdürdülər. Basarkeçər rayonu Martuni royonu ilə birləşdirildi. Dilican

rayonu Krasnoselo və İçevan rayonları arasında paralandı. Azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda müxtəlif vəzifələrdə çalışan kadrları ermənilər əvəz etdi. Azərbaycanlıları respublikadan didərgin salmaq siyasətinin bəhrəsi bu oldu ki, azərbaycanlı kadrlar məcburiyyət qarşısında qaldıqlarından doğma kənd və şəhərləri tərk edib Azərbaycana pənah gətirməli oldular. Həç şübhəsiz, azərbaycanlı tamaşaçıların bütün bu yollarla azalması İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının tənəzzülə yaxınlaşmasından xəbər verirdi.

Etnik təmizləmə, avtohton əhali olan azərbaycanlıların deportasiyası C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının üçüncü qaçqınlıq dövrünü daha da yaxınlaşdırdı. Müharibə qurtarandan sonra yaranmış əlverişli şəraitdən məharətlə istifadə edən erməni millətçiləri xarici ölkələrdən ermənilərin indiki Ermənistan respublikasına köçürülməsi ilə bağlı SSRİ hökumətinin razılığını ala bildilər. 1945-ci il noyabrın 21-də SSRİ hökuməti xarici ermənilərin köçürülüb gətirilməsi və Ermənistan SSR ərazisində yerləşdirilməsi haqqında rəsmi qərar qəbul etdi. Ermənistan respublikasına 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, İran və Yunanıstandan 35,4 min erməni köçürülüb gətirilmişdi.

Təkcə teatrın deyil, İndiki Ermənistan respublikasında o zaman yaşamaqda olan bütün azərbaycanlıların tarixində 1948-ci il yeni faciənin başlanğıcı oldu. 1947-ci ilin sonuna yaxın, dekabrın 23-də SSRİ hökuməti azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Qərara əsasən 100 min azərbaycanlı Ermənistan respublikasından Azərbaycana, özü də ilan mələşən Kür-Araz vadisinə köçürülməli idi. Qərarın 11-ci maddəsi Ermənistan hökumətinə rəsmən icazə verirdi ki, köçürülən azərbaycanlıların tikililəri və evlərində erməniləri yerləşdirsinlər. Məkrli məqsədlə planlı qaydada həyata keçirilən bu qərəzli bədxah tədbirlər İrəvanda azərbaycanlıların yaşam tərzinə təsir göstərməyə bilməzdi. Pedaqoji texnikum, 600 tələbəsi olan kənd təsərrüfatı texnikumu, X.Abovyan adına Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi bağlanır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, pedaqoji institutunda 600-dən çox azərbaycanlı tələbə oxuyurdu. Onlar altı fakültədə əyani və qiyabi şöbədə təhsil alırdılar. Şəksiz, bu “dəyişikliklər” C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının taleyindən də yan keçməyib. 1946-1947-ci illərdə getdikcə ağırlaşmaqda olan mənəvi-psixoloji mühitə baxmayaraq teatr C.Cabbarlının “Sevil”, S.Rüstəmin “Qaçaq Nəbi”, R.Şahvələdin “Qız qalası”, H.Mehdinin “İntizar”, İ.Əfəndiyevin “İşıqlı

yollar”, M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah”, S.S.Axundovun “Eşq və İntiqam” əsərlərini sevə-sevə tamaşaya qoyur. Lakin bu sevinc, bu sevginin də ömrü qısa olur. Teatrın yaradıcılıq səviyyəsini nail olduğu yüksəklikdə saxlaya bilməməsinin də müəyyən rolu şəksiz bunda idi. Rejissor Ə.Şahsabahlı yeni, zamanla ayaqlaşan pyeslərə müraciət etmək əvəzinə, məlum operaları özəlləşdirir, yeni səpgili müstəqil əsərlər kimi tamaşaya qoyur. Tamaşaçını teatrdan, səhnədən uzaqlaşdıran belə məqamlar barəsində “Sovet Ermənistanı” qəzeti (24 noyabr 1946, № 137) yazırdı: “Teatr tamaşaçıların nüfuzunu qazanmalı və onların bədii zövqünü dolğun məzmunlu əsərlərlə oxşamalıdır. Ancaq Şahsabahlının Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, Z.Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” əsərlərinin üzünü köçürərək eybəcər şəkllə saldığı “yeni” “Leyli və Məcnun”, “Aşıq Qərib” kimi xaltura əsərləri teatrın səhnəsinə soxulmağa imkan tapmışdır. Bu bayağı əsərlər – kosagəlin oyunları tamaşaçıların bədii zövqünü korlayır və onların teatrdan uzaq düşməsinə səbəb olmuşdur.

Teatr 1949-cu ilin sentyabr ayında respublikanın ucqar rayonlarından birinə – Basarkeçərə “sürgün” edilir. Artıq onun **üçüncü qaçqın dövrü başlayır**. Daha onu İrəvan, Ermənistan respublikası teatri kimi deyil, sadəcə olaraq Basarkeçər rayon teatri kimi tanıyırlar. Lakin qaçqın teatrın buradakı fəaliyyəti də uzun ömürlü olmur. 1951-ci ildə yenə bağlanır. Bir qədər sonra İrəvanda Yeni Areş qəsəbəsində özünə sığınacaq tapır. Tale burada da qərar tutmağa imkan vermir. Teatr İrəvan şəhərinə söykənən Zəngibasar (Masis) rayonundakı bir mədəniyyət evində fəaliyyət göstərməli olur. Əvvəl ona Zəngibasar rayon xalq teatri, bir qədər sonra isə İirazdan rayon xalq teatri, ara bir də rayonlararası C.Cabbarlı adına teatr deyirlər. Məkan tez-tez dəyişir, adlar, status hey yeniləşir, məzmun fərqlənsə də teatr varlığını saxlamağa can atır. Rejissorlardan Bəxşi Qələndərli, Əli Şahsabahlı, artistlərdən Abbasqulu Tağıyev, Şövkət Əliyeva, Cəmil Əliyev, Hüseyn İsmayılov və başqaları doğmalaşmış sənət ocağından ayrılmır, teatrın ənənələrini yaşadır və yeni-yeni əsərləri tamaşaya qoyurlar.




Qayıdış dövrü – 1967-1988

1967-ci il aprelin 28-də teatrın həyatında böyük dönüş baş verdi. Onun tarixinin yeni dövrünün ilk günü təntənəli şəraitdə qeyd edildi. Ona yenə C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı statusu verildi. Teatr yenidən C.Cabbarlı adını yaşatmağa başladı. Təbrik teleqramları çox idi. Birində deyilirdi:

“...C.Cabbarlı adına teatrın kollektivini hərərətlə təbrik edir, sovet teatr sənətinin təbliği və bizim qardaş xalqlarımızın mədəniyyətinin qarşılıqlı zənginləşməsi işində ona böyük yaradıcılıq uğurları arzulayıyıq.

*Ş. Qurbanov,
Azərbaycan KP MK katibi.*

 ПРАВИТЕЛЬСТВЕННАЯ ТЕЛЕГРАММА МИНИСТЕРСТВО Связи СССР	
ДЛЯ ЗАЯТОК АДРЕСАТА	
ТОЛЬКО	
Прем. № 345	Передана: ПРАВИТЕЛЬСТВЕННАЯ 2 АДРЕСА
Ср. №	ЕРЕВАН МИНИСТРУ КУЛЬТУРЫ
Пересла	АРМЯНСКОЙ ССР ТОВ
ЕРВ ЦТ-7	БАГДАСАРЯНУ А И КОПИЯ
ЕРЕВАНУ БИ66/10	БАКУ
66/13901 93 27 1750ч	КОЛЛЕКТИВУ ТЕАТРА ИМ. ДЖАФАРА ДЖАБАРЛИ
ОТКРОИТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ДРАМАТИЧЕСКОГО ТЕАТРА НА ДРЕВНЕЙ ЗЕМЛЕ БРАТСКОЙ АРМЕНИИ СОЛДВНОМ ЮБИЛЕЕМ ГОДУ 50-ЛЕТИЯ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ ЕЩЕ ОДНО ПРОЯВЛЕНИЕ МНОГОВЕКОВОЙ ДРУЖБЫ НАШИХ БРАТСКИХ НАРОДОВ. ЭТА ДРУЖБА ВОСПЕТАЯ НАРОДНЫМИ ПЕСЦАМИ СЛАТЪ БОВЕЯ, АБУГОМ АПСКЕРСОН- ВО-ВЕЛИКИНИ, ПИСАТЕЛЯМИ ДЕМОКРАТИИ АХУНДОВИКИ АСОВЕЯНОМ КЛАССИКАМИ ВАШИХ ЛИТЕРАТУР ШИРВАНЗАДЕ, МАНЕДУЛИЗАДЕ ЕЩЕ БОЛЕЕ РАСЦВЕЛА УКРЕПИЛАСЬ СОВЕТСКИЕ ГОДИ, ГОРЯЧО ПОЗДРАВЛЯЕМ КОЛЛЕКТИВ ТЕАТРА ИМЕНИ ДЖАФАРА ДЖАБАРЛИ ЖЕЛАЕМ БОЛЬШИХ ВОРЧЕСКИХ УСПЕХОВ ПРОПАГАНДЕ СОВЕТСКОГО ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА ДЕЛЕ ВЗАИМНОГО ОБСГАЩЕНИЯ НАШИХ БРАТСКИХ КУЛЬТУР. СЕКРЕТАРЬ ЦК КП АЗЕРБАЙДЖАНА Ш КУРБАНОВ-	

Ana məhəbbətindən yoğrulmuş başqa bir təbrik teleqramında deyilirdi:

“Cəfərin oğulları və qızları, sabahlarına böyük ümüdlə baxdığım aktyor balalarını, sizin hamınızı bağrına basıb öpürəm! Naxoşluq qoymadı gəlim sizi “Sevil”in ilk tamaşasında təbrik edim.

Sona xanım Cabbarlı”

«...İrəvanda yeni Cabbarlı teatrının istedadlı kollektivinə uğurlar!

Coşqun yaradıcılıq uğurları ilə...»

*Mustafa Mərdanov,
Azərbaycan SSR Xalq artisti,
Respublika Teatr Cəmiyyəti
rəyyyət heyətinin sədri.*

“Sevil” tamaşasının rejissoru N. Sadıqzadə, çıxış edən aktyorlar da onunla birlikdə Bakıdan gəlmişdilər – M.A.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun məzunları və əsl səhnə sənəti fədailəri idilər.

Teatrın direktoru Əziz Süleymanov (Yunis Nurinin böyük oğlu), baş rejissoru Tofiq Ağayev idi. 1967-1968-ci illərdə C.Cabbarlının “Sevil”, “Solğun çiçəklər”, N.B.Vəzirovun “Hacı Qənbər”, Ə.Süleymanovun “Alovlar”, S.Rəhmanın “Əliqulu evləni” əsərləri tamaşaya qoyulub. Bu dövrdə aktyorlar: Tariel Qasimov, Cəmil Əliyev, Vidadı Əliyev, arvadı Elmira İsmayılova, Şamil Dəmirçiyev, arvadı Tamila Abdullayeva, Nisə Gülnur, Nəsimi Eminov, Hacı İsmayılov, Ədalət Ziyadxanov, Mərziyə Məmmədbəyli, Sara Əliyeva, Qurban Ələsgərov, Raya Qafarova, Zəmfira Əliyeva, Ramiz Məlikov, Qasım Qasimov, Hacı Xəlilov və b. idi. 1968-1984-cü illər C.Cabbarlı adına teatrın Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının şəhər və kəndlərində tüğyan etdiyi, uğurlar ardınca uğurlar qazandığı illər kimi tarixə daxil olub. O illərdə teatrın direktoru gənc istedadlı şair, jurnalist, tərcüməçi, dramaturq Hidayət Orucov idi. Onun rəhbərliyi altında kollektiv dövrün tələbinə uyğun repertuar seçmək, ifaçılıq məharəti, tamaşaçı ilə ülfət bağlamaq, sənətkarlıq baxımından ən çox fərqlənən, mükafatlandırılan, tamaşaçı rəğbəti qazanan kollektiv olmuşdu. Teatr repertuarının son dərəcə zəngin olması, zamanla həmahəng səsənməsi ilə fərqlənmişdir. Cabbarlının “Aydın”, “Yaşar”, Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, Ş. Qurbanovun “Sənsiz”, M.F.Axundovun “Mola İbrahim Xəlil kimyəgər”, P.Pançevin “Əkizlər”, İ.Qasimovun “Sən nə üçün yaşayırsan”, Anarın “Şəhərin yay günləri”, N.Həsənzadənin “İmzalar içində”, H.Orucovun “Məhəbbət



*«Məhəbbət yaşayır hələ». Hidayət.
İlk tamaşadan sonra. 1967.*

76



*Elmira İmaylova, Tamella Abdullayeva və Vidadi Əliyev
«Cehizsiz qız» tamaşasında.*



*Əməkdar artist Vidadi Əliyev
«İki ağanın bir nöqəri» tamaşasında.*



*«Vəzifə». Əkrəm Əylisli. Premyeradan sonra.
1982-ci il.*



*Georgi Xuqayev. «Mənim səadətim haradasan».
Bir vaxt evdən-əşikdən həftələr və aylarla ayrı düşərək
Cənubi Qafqazın şəhər və kəndlərində qastrol səfərlərində
mətinlik və məharətlə çıxış etmiş, indii Azərbaycan Respublikasının
xalq artistləri Elmira İsmayılova və Telli Abdullayeva İrina
və Alina rollarında. 1974-cü il.*



*Əməkdar artistlər Vidadi Əliyev
və Şamil Dəmirçiyev
«Daha bir qurban» tamaşasında.
1975-ci il.*



*A.P.Çexov. «Təklif».
Lomov rolunda Azərbaycan
Respublikasının xalq artisti
Süleyman Nəcəfov.*



Abdulin. «13-cü sədr». Saqadeyev rolunda əməkdar artist, teatrın daim hərəkətdə olan mühərriki Vidadi Əliyev oğlu Elçinlə birlikdə.

yaşayır hələ”, A.Gelmanın “Aləmlə üz-üzə”, Onilin “Qarağaclar altında”, A.Paronyanın “Bağdasar dayı”, İ.Əfəndiyevin “Atayevlər ailəsi”, A.Makayonukun “Tribunal”, N. Xəzrinin “Əks-səda” əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Nəsir Sadıqzadə, Tofiq Ağayev, Bəxşi Qələndərli, Hilal Həsənov, Ağakışi Kazımov və bir çox başqa tanınmış rejissorlar İrəvan teatrı səhnəsində yadda qalan əsərlər tamaşaya qoymuşlar.

XIX yüzilliyin sonunda erməni hakim dairələrinin törətdikləri milli ədavət işğalçılıq müharibəsi üzündən teatrın kollektivi isə Azərbaycanın Neftçala rayonunda qastrol səfərindən bir daha İrəvana qayıda bilmədi. 1988-ci il dekabrın 3-ü C. Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının sonuncu, növbəti altıncı qaçqınlıq tarixinin başlanğıcı oldu. İrəvanda teatrın məskunlaşdığı balaca bina da erməni «fədailəri» tərəfindən yandırıldı.

Qaçqın tetr tarixinin yeni dövrü başlandı. 1989-cu il iyunun 10-da Bakıya söykənən Xırdalan qəsəbəsində özünə sığınacaq tapdı və özünüməliyyələşdirmə prinsipi əsasında fəaliyyətini davam etdirdi. Bədi rəhbəri və direktoru oməkdar artist Vidadi Əliyev idi. 1994-cü ildə dövlət teatrlarına verilən imtiyazlar, status İrəvan teatrina da şamil olundu və kollektiv Bakıdakı H. Sarabski adına Mədəniyyət evində məskunlaşdı. Rejissorları Vidadi Əliyev və Vaqif Əsədov, artistləri Elmira İsmayılova, Səmayə İsmayılova, Əli Quliyev, Əjdər Zeynalov, Ramiz Əliyev, Vüqar Əliyev, Mətanət Əmirullayeva, Əbdürrəhman Əmirxanov, Elnur Məmmədov, Əli Qurbanov idi. Fədakar kollektiv Azərbaycanın müxtəlif şəhər və rayonlarında çıxış etmiş və tamaşaçı rəğbətini qazana bilmişdir. O illərdə tamaşaya Ə.Əylislinin “Vəzifə”, Y.Əzimzadənin “Nəsrəddin”, K.Xüqayevin “Elbrus evləni”, İ.Hüseynovun “Şəppəli”, Z.Yaqubovun “Didərginlər”, V.Əliyevin “Madam-Badam”, S.Rəşidin “Allah onlara rəhmət eləsin”, Ş.Cəbrayılunun “Şehirli alma”, İ.Vəlizadənin “Abbasqulu bəy Şadlinski”, Ş.Başbəyovun “Dəmir qadın”, Hidayətin “Məhəbbət yaşayır hələ” əsərləri qoyulmuşdur.

ALTINCI QAÇQINLIQ DÖVRÜ

İstedadlı artist Yunis Nuri Süleymanov İrəvanda Azərbaycan teatrının səhnəsinə XIX yüzilliyin sonunda qədəm qoymuşdu. XX yüzilliyin sonuna yaxın onun nəvəsi Yunis Əkbər oğlu Süleymanov C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan teatrının direktoru idi. Etnoqrafik çərçivədən çıxmaq, monoetnik dövlətin hüdudlarını Azərbaycan əraziləri hesabına genişləndirmək siyasəti yeridən davakar erməni dairələrinin törətdikləri qətl və qarətlər üzündən İrəvan teatrının direktoru ailəlikcə şəhəri tərk etməli

oldu. yaradıcı kollektiv də Azərbaycanın Neftçala rayonundakı qastrol səfərindən bir daha İrəvana qayıda bilmədi. Vulkan kimi püskürən və indiki Ermənistan Respublikasının bütün şəhər və kəndlərini bürüyən ölüm təhlükəsindən xilas olmaq üçün qaçıb canını qurtara bilməyən silahsız və günahsız, hətta əlsiz-ayaqsız azərbaycanlıları belə vəhşicəsinə qətlə yetirir və yaxud ev-eşiyini, mal-mülkünü öləndən alıb dərhal «erməni torpaqlarından» çəkilib getməyə məcbur edirdilər.

Hələ 1987-ci il oktyabrın 24-də İrəvanda çıxan «Müstəqillik» qəzeti erməni xalqına müraciət edərək onu «Birləşmiş, azad və müstəqil», yəni «Böyük Ermənistan» yaratmaq uğrunda vuruşa səsləmişdi. Dekabrın 9-da qəzet hədəfi daha aşkar nişanlayaraq dünya ermənilərini Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı səlib müharibəsinə qalxmağa səsləmişdi. Həmin sayında qəzet yazırdı: «Şərqi Ermənistanın Arsax və Qanзақ (oxu Gəncə) qəzalarında, Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində erməniləri qırır və qovurlar». Milli ədavət zəhərini erməni xalqının qan damarına ustalıqla yeridən qəzet ehtirasları daha da qızıxdırmaq məqsədi ilə yazırdı: «Azərbaycanda ermənilərə qarşı başlanan soyqırımı amansızlıqla davam etdirilir. Ötən 66 ildə Sovet hökuməti bizim haqlı tələblərimizdən heç birini, o cümlədən Cavaxk-Arsax-Naxçıvan ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsinə dair tələbimizi yerinə yetirməyib» (22, s.2,7).

Bu yönlü təbliğat artıq ərazi iddiasını erməni millətinin yaşam fəlsəfəsinə, həyat kodeksinə döndərmişdi. Erməni xalqı adından Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna göndərilən məktubda təklif edilirdi: «1921-ci il martın 16-da Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış müqavilədən Ermənistanla və ermənilərə aid olan maddələr çıxarılsın və etibarsız elan edilsin. Varşava Müqaviləsinin iştirakçısı olan Şərqi Avropa ölkələrindən birinin qoşun hissələri çox qısa bir müddətdə, həm də ləngimədən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə yeridilsin. Ermənistan ərazisində olan qoşun hissələri isə dərhal bu ərazidən çıxarılsın. Dağlıq Qarabağın Ermənistandan qoparılıb Azərbaycana verilməsinə dair Qafqaz Bürosunun 1923-cü il iyulun 5-də qəbul etdiyi qərar* da etibarsız elan edilsin (22, s.7).

XX yüzilliyin sonunda Dağlıq Qarabağ müharibəsi adı ilə tarixə düşən qanlı savaşı başlanacağına dair qəzet daha iki həyəcan signalı ilə erməni işğalçıları səfərbər olmağa çağırırdı.

* Qafqaz Bürosunun qərarı 1923-cü ildə deyil, 1921-ci il iyulun 5-də qəbul olunub, həm də bu qərar Dağlıq Qarabağın Azərbaycana verilməsi haqqında yox, Azərbaycanın tərkibində qalması, saxlanması haqqındadır – Mütəllif.

1. Erməni xalqı tələb edir ki, Ermənistan Respublikasında, Dağlıq Qarabağda və Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlıların hamısı bu ərazilərdən çıxarılaraq Azərbaycana köçürülsün.

2. SSRİ ərazisində və xarici ölkələrdə hərbi xidmətdə olan bütün erməni zabitləri və əsgərləri ən gec bir ay ərzində Ermənistana qaytarılsın (22, s.7).

Şəksiz, hər iki təklif və tələb təcavüzkarlıq planını həyata keçirmək üçün hazırlıq görmək məqsədi ilə irəli sürülmüşdü. 1988-ci ilin son aylarında hazırlıq işlərinin ilk mərhələsi artıq başa çatmışdı. İrəvanda vəziyyət dözülməz olmuşdu. M.F.Axundov adına orta məktəbin rus dili müəllimi Sona xanımın həyəcan təbili kimi Moskvada, İttifaq televiziyasından səslənən təlaşlı müraciətində deyilirdi: «Ölüm təhlükəsindən xilas olmaq üçün qapı-pəncərələrimizi torpaq dolu kisələrlə bağlamışıq, həyəətə çıxa bilmirik...».

Milli-mənəvi varlığın yox edilməsi.

İrəvan teatrı indiki Ermənistan Respublikası azərbaycanlıların milli-mənəvi varlığının qoruyucusu olan mədəni-mənəvi mühitin tanınmış, məşhur və məlum, gerçək, qaynar bulaqlarından, yanar ocaqlarından biri idi. Bu bulağı qurutmaq, bu ocağı söndürməklə azərbaycanlıların oradakı mənəvi varlığını qoruyub saxlayan təməli, mədəni mənəvi mühiti yox etdilər.

- 1998-ci il oktyabrın 5-də qastrol səfərinə çıxmışdıq. Noyabrın 7-də mən İrəvana qayıtdım. Qapı bir qonşularımız olan ermənilər həyat yoldaşım, uşaqlarımla məni hədsiz qəzəblə qarşıladılar. Giriş yolunu kəsərək hədələməyə başladılar: “Bu gecə son vaxtınız olsun. Səhər açılanadək şəhəri tərک etməsəniz, özünüzdən küsün!” Amma verdikləri vaxtın tamamlanmasını gözləməyə səbirləri çatmadı. Cəmi bir saat keçməmiş dəstə-dəsdə gəlib evimizə soxuldular. Gözümüz görə-görə talana, qarətə, evi dağıtmağa başladılar. Evdə nə vardısı, hamısını qarmaqlayıb apardılar. Soyuq qış gecəsində üç uşaqla birlikdə ər-arvad bizi çölə atıb, evimizi də əlimizdən aldılar.

Ramiz Abbas oğlu Məşədiyev.

- Mən Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram teatrında işləyirdim. Təkcə biz aktyorları deyil, şəhərin bütün azərbaycanlıları kimi, teatrın texniki işçilərini, gözətçilərini də addımabaşı soyur, döyür, təqib və təhqir edirdilər. “Türksüz Ermənistan” şüarı hey səslənir, aravermədən, - Çıxın, rədd olun, gedin bu şəhərdən! – deyirdilər. Nəhayət, 1988-ci il noyabr

ayının sonlarında bütün bu təqib-təhqirlərin, hədə-qorxuların, aramsız özbaşınalıqların son həddi gəlib çatdı. Təkcə teatrımızın deyil, yaşadığımız, ata-babadan qalma evlərimizin qapıları da mismarlandı, üzümüzə bağlandı. Ölüm təhlükəsindən qurtarmağın yeganə çarəsi qaçmaq, quruca canımızı xilas etmək idi. Başqa yol qalmırdı. Teatrımızı da, tamaşaçılarımızı da, bir sözlə biz azərbaycanlıların hamısını silah gücünə bu yeganə xilas yoluna tuşladılar. Beləcə qaçqın olduq, doğma vətəndən didərgin düşdük. İrəvan teatrının İrəvan dövrü də beləcə başa çatdı.

Əli Məmiş oğlu Quliyev.

Azərbaycan milli, mədəni və mənəvi mühitini yox etmək məqsədi ilə İrəvan teatrı öz doğma vətənidən qovuldu, sürgün edildi, 185 ümumtəhsil məktəbi bağlandı, 40 min şagird, 4 min müəllim doğma ocaqdan didərgin salındı, qaçqın düşdü. 176 kənd türksüz qaldı, 131 kolxoz və sovxozu dağıtdılar, əmlakını pay-bölüş etdilər. Üst-üstdə 537 klub və kitabxanada 3 milyon nüsxə ədəbiyyatımız yandırılırdı. 560-dan çox kəndimizin adı "erməniləşdirildi" Mənəvi soyqırımın təşkilatçıları fiziki soyqırımına da amansızlıqla əl atdılar. 60 yaşını ötmüş 55 nurani kişi, 22 ismətli nənə, 19 məsum körpə vəhşicəsinə öldürüldü. 2 nəfəri diri-diri yandırdılar, 1 nəfəri asdılar, 3 nəfəri suda boğdular. Bircə Quqark rayonunda 70 nəfər qətlə yetirildi. Rəsmi məlumatlara görə 216 nəfər, qeydə alınmayan məlumatlara görə isə 460 nəfər azərbaycanlı heç bir günahı, təqsiri olmadan qanına qəltan edildi. 1988-ci il noyabrın 24-də qana susamış erməni saqqallıları Basarkeçər rayonunun Şəfəq kəndində İsa Cavadovun evinə hücum çəkib, qarət, talandan sonra otaqlara vedrələrlə benzin çiləyib od vurdular. Yanğını söndürməyə imkan verməmək üçün əldə silah dörd tərəfi mühasirəyə alaraq və yalnız hər şeyin yanıb külə döndüyünü görəndən sonra çıxıb getmişlər.*

Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının son, altıncı qaçqınlıq faciəsi bu mühit, bu dözülməz şəraitdə baş vermişdir.

Məhz belə gərgin ictimai-siyasi durumda, açıq-aşkar müharibə şəraitində 1988-ci il dekabrın 3-də C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının sonuncu, növbəti, altıncı qaçqınlıq dövrünün tarixi başlandı. İrəvanda teatrın son sığınacağı olan balaca «komaya», artistlərin evlərinə od vurdular.

* Bax: Deportasiya. Bakı, 1998. S. 246, 251-252. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası toplusu, Bakı, 1995. İ.Məmmədov. Ermənistan azərbaycanlıları, səh 65-66.

Bu, adi qaçqınlıq deyildi. Sözün həqiqi mənasında teatr deportasiya qurbanı olmuşdu. Daha doğrusu siyasi, dini və irqi-etnik mənsubiyyətinə görə indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən silah gücünə sürgün olunmuş, didərgin salınmış və «deportatio» edilmişdi. Direktor Moskvaya qaçmış, artistlərin hərosi Azərbaycanın bir şəhər və kəndinə pənah gətirmişdi.

1989-cu il iyun ayının 10-da qaçqın teatrın didərgin artistləri Bakıda tapışırlar. Dekorsuz-direktor-rejissorsuz, pulsuz-parasız, geyimsiz-keçimsiz gəlib, şəhərin ətəyinə qısıılır, Xırdalan qəsəbəsindəki mədəniyyət evinin balaca bir küncü-bucağında sığınacaq tapırlar. Bədi rəhbər, direktor, artist, təşkilatçı, təqdimatçı, çarə axtarıb tapmaq vəzifələri əməkdar artist Vidadi Əliyevin öhdəsinə düşür. Sözün tam mənasında əməkdar, zəhmətkeş, əzabkeş, cəfakəş insan olan V.Əliyev İrəvan teatrının bərpa edilməsi, kollektivin bir yerə toplanması, çətinliklərin aradan qaldırılması işinə küllünglə dağ yaran Fərhad iradəsi və inamı ilə qoşulur. Bakıda ictimai-siyasi həyatda baş verən fırtınalar, iqtisadiyyatdakı ağır vəziyyət qaçqın teatrın, onun direktoru və didərgin artistlərinin çiyindəki dözülməz yükü bir az da ağırlaşdırır. Kollektiv beş ay maaş almada işləməli olur. Ənənələrinə sadıq qalan, Cabbarlı adını daim şərəflə yaşadan qaçqın artistlər belə ağır şəraitdə noyabrın 4-də qaçqın teatrın ilk tamaşasını səhnəyə çıxarırlar. Georgi Xuqayevin «Elbrus evlərin («Mənim qaynanam») tamaşası ilə teatr yeni şəraitdə yeni tamaşaçısının görüşünə gəlir. Yeni quruluşda tamaşanın rejissoru Vidadi Əliyev, rolları ifa edənlər Elmira İsmayılova, Telli Məmmədova, Əli Quliyev, Süleyman Nəcəfov, Ramiz Məşədiyev və b. tamaşaçının qəlbinə rəvan yol tapırlar. Qaçqın teatrın yaradıcılıq fəaliyyəti də elə bu tamaşadan başlanır.

Həmin il dekabrın 25-də Panço Pançevin «Əkizlərin nağılı», 1990-cı il aprelin 19-da İsa Hüseynovun «Şəppəli», iyunun 18-də Mar Bayçiyevin «Ər və arvad», dekabrın 17-də Əkrəm Əylislinin «Vəzifə», 1991-ci il fevralın 17-də Yusif Əzimzadənin «Nəsrəddin», dekabrın 10-da Zəlimxan Yaqubun «Didərginlər», 1992-ci il martın 15-də Şəhrabi Əliyevin «Molla Nəsrəddin və Əzrayıl», 1993-cü il iyunun 15-də Süleyman Rəşidinin «Allah onlara rəhmət eləsin», 1994-cü il mayın 10-da Vidadi Əliyevin «Madam Badam», oktyabrın 12-də Süleyman Rəşidinin «Mənim Ördəbilim», 1995-ci il yanvarın 13-də Akif Həsənoğlunun «Tənha payız yarpağı», aprelin 10-da Aydın Haqqarının «Dəli Domrul», 1996-cı il iyunun 7-də İncilab Vəlizadənin «Abbasqulu bəy Şadlinski», 1997-ci il oktyabrın 20-də Şahin Cəbrayılının «Şehirli alma», dekabrın 17-də Tuncer Cücenoğlunun «Kor döyüşü», 1998-ci il iyunun 1-də Hidayətin «Məhəbbət yaşayır hələ», 1999-cu il fevralın 15-də Marsel Birkye Marinyenin «Oğru», oktyabrın 25-də Georgi Xuqayevin «Məni qınamayın», dekabrın 20-də Mehman Musabəyovun «Dev oğlu dev», 2000-ci il fevralın 4-

də Azər Şabanovun «Arxası sizə», martın 10-da Hüseyn Cavidin «Maral» əsərləri tamaşaya qoyulub. 1921-1988-ci illərdə İrəvanda olduğu kimi, 1989-2000-ci illərdə də teatr binasız, səhnəsiz, qıtlıq-sıxıntı içində, əsasən qastrollarda, başqa-başqa teatrların səhnələrində tamaşaçılarla görüşə gəlib. 1993-cü il dekabrın 27-dən 1994-cü il yanvarın 17-nə qədər İran Respublikasının müxtəlif şəhərlərində də 18 tamaşa ilə tamaşaçılarla görüşə bilib.

O illərdə Şuşa, Ağdam, Füzuli teatrlarının tarixi və taleyinə hələ qaçqınlıq, didərginlik faciəsi yazılmamışdı. Qürbətdə qalan doğma Azərbaycan torpaqlarının məhrəm hənirtisi, yeganə qaçqın mədəniyyət ocağı, səhnə sənəti məbədi İrəvan teatrı idi. Bu hənirti susmasın, bu ocaq sönməsin deyər Azərbaycan hökuməti imkan daxilində müəyyən tədbirlər gördü. 1994-cü il avqustun 31-də Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Dövlət teatrlarının yaradıcılıq-istehsalat fəaliyyətini tənzimləyən və müəyyən edən bütün şərtlər İrəvan teatrına da şamil edildi. Teatrın maliyyələşdirilməsi Mədəniyyət Nazirliyinə tapşırıldı. Kollektiv Nəsimi rayonundakı Hüseynqulu Sarabski adına Mədəniyyət evində özünə yeni sığınacaq yeri tapdı. Əməkdar artist, İrəvan qaçqını Vidadi Əliyev 2000-ci il iyul ayının 18-nə qədər yenə teatrın direktoru və bədii rəhbəri vəzifələrini fədakarlıqla yerinə yetirir.

İstedadlı aktyor, şair və dramaturq, bacarıqlı təşkilatçı İftixar Piriyev 2000-ci il iyulun 18-də C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına direktor təyin edilir. Teatr tarixinin yeni dövrü başlanır. Bu dövr haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün tamaşaya qoyulan əsərlərin adlarını sadəcə olaraq sadalamaq kifayət edər. 2000-ci il noyabrın 30-da Sabit Rəhmanın «Yalan», dekabrın 28-də Ağarəhim Rəhimovun «Əsgər anası», 2001-ci il mayın 1-də Hidayətin «Durnalar qayıdanda», 2002-ci il yanvarın 15-də Ramiz Abdullayevin «Olacağa çarə yoxdur», aprelin 9-da İmir Məmmədlinin «İşiq tozu», iyunun 8-də Anarın «Telefon gecələri», iyunun 22-də Kamal Abdullanın «Elə bil qorxa-qorxa», noyabrın 14-də Rüstəm İbrahimbəyovun «Qum üstündə ev», 2003-cü il fevralın 22-də Ağakərim Rəhimovun «Məhəbbət və cinayət», martın 23-də Marsel Birkiye Morinyenin «Oğru», mayın 5-də Əbülfəz Bərekətin «Tufanda yanan çiraq», mayın 22-də Məmməd Gülün «Allah bətərindən saxlasın», iyulun 20-də İlyas Əfəndiyevin «Məhv olmuş gündəlik», noyabrın 10-da Marat Haqverdiyevin «Qısqanc ürəklər», noyabrın 15-də Əli Əmirlinin «Müqəddəs Valentin günü», dekabrın 3-də Firuz Mustafanın «Adsız», 2004-cü il fevralın 19-da Marat Haqverdiyevin «Məhəbbət əzabları», aprelin 10-da Ağarəhim Rəhimovun «Pul hərisi», 11-də Culio Okarnaççi və Renço Farabuzinin «Sənətim cəmiyyətdə sinyorluqdur», mayın 15-də Marat Haqverdiyevin «Məhəbbət, şeytan və ağ ölüm», noyabrın 16-da Əziz Nesinin «Toros canavarı», 22-də

Anton Çexovun «Təklif», dekabrın 20-də İftixar Piriyevin «Gülün, gülsün dünyamız», 2005-ci il yanvarın 29-da Mərkəz Qacarı «Kömürçü oğlu», iyunun 3-də Hüseynbala Mirələmovun «Ləyaqət», iyunun 3-də Andrey Makayonokun «Tribunal», dekabrın 10-da Elçinin «Poçt şöbəsində xəyal», 2006-cı il fevralın 21-də Hidayətin «Bu dünyanın adamları», aprelin 26-da İftixarın «Dan yeri söküləndə», martın 14-də Üzeyir bəy Hacıbəyovun «O olmasın, bu olsun», dekabrın 26-da Ağakərim Rəhimovun «Əsgər anası», yubiley ili 2007-ci ildə İsi Məlikzadənin və Süleyman Ələsgərovun «Subaylarınızdan görəsiniz», Tamara Vəliyevanın «Analar neyləsin», Elçin Hüseynbəylinin «Hamının günahı» kimi günün nəbzi ilə həmahəng səslənən əllidən çox əsər tamaşaçıların zövqünü oxşamış, teatr kollektivinin peşəkarlıq səviyyəsinin, ifaçılıq məharətinin yüksək olduğunu bir daha sübut etmişdir.



«Bu dünyanın adamları». Hidayət. Səkinənin əri – Arif Quliyev.
Səkinə – Tünzalə Əliyeva. 2006-cı il.



Ana vətəndə pərvəriş tapan fədakar teatrın fədakar yaradıcı heyəti. 2008-ci il. Bakı.



*«Poçt şöbəsinə xəyal». Elçin. Ədilə – Elnarə Heydərova.
Kişi – Vüsal Mehraliyev. 2005-ci il.*



*(Soldan) şair-dramaturq İftixar Piriyeu, bəstəkar Cavanşir Quliyev,
aktrisa Dilarə Əliyeva Üzeyir bəy Hacıbəyovun «O olmasın, bu
olsun» tamaşasının premyerasında.*



*«Dan yeri sökələndə». İftixar.
Dul Ali – Yasın Qarayev, Nanı kişi – Tünzalə Əliyeva. 2006-cı il.*



Azər Şabanov və Dilarə Əliyeva «Oğru» tamaşasında.



Sazlısözlü ellerim kime qaldı?!

*Qaçqın teatrın deportasiya, diderginlik, fiziki və mənəvi soyqırımına həsr olunmuş tamaşası.
Azərbaycanın qanlı əməllərinə qarşı ciddi etiraz səsi! Elmira İsmayılova (ön planda).*

Teatrın qaçqınlıq dövründə tamaşaya qoyduğu əsərlərin adlarının belə qeyri-adi səpkidə, nizamda təqdim edilməsi əlbəttə naşılıq (diletantlıq) əlaməti deyil, həyati əhəmiyyəti olan bir həqiqəti həm sadə, həm də qabarıq şəkildə vurğulamaq məqsədindən irəli gəlib. Həqiqət isə budur ki, həmin tamaşaların hər birindən qürbətdə qalan Azərbaycan torpaqlarının ətri gəlir. O torpaqların daimi sahibi və sakini olmuş, ulularımızın ruhu duyulur; iyirmi il əvvəl öz doğma ocağından didərgin salınmış teatr yenə əvvəlki şövq, əzm və fədakarlığı ilə fəaliyyət göstərir, yaşayır, yaradır, sehirli sənəti, gözəl səhnə duyumu ilə tamaşaçı qəlbinə hakim kəsilir.

Azərbaycan xalqının mədəni və ictimai həyatında rolunu, 1988-ci ildə didərgin düşənədək indiki Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayan soydaşlarımız arasında milli mədəni-ədəbi fikir incilərimizin və mənəvi dəyərlərimizin təbliğindəki xidmətlərini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2006-cı il avqustun 30-da İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: «Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma yurdlarından xüsusi qəddarlıqla didərgin salındıqları zaman İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdır. 1988-ci ildən Bakı şəhərində məskunlaşan teatr yenə də öz dəsti xətti ilə seçilir və yaradıcılıq uğurları ilə teatr sevənlərin diqqətini daim cəlb edir» (Sərəncamın mətni 3-cü fəsildə tam verilib).

Teatrın yubileyi 2007-ci il oktyabrın 16-da Bakıda Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrında qeyd olunmuşdur. Mədəniyyət və turizm naziri Əbülfəz Qarayev bu qaçqın teatrın milli mədəniyyət tariximizdə müstəsna rolunu vurğulamış və demişdir: «Mədəni dəyərlərimiz içində müstəsna yeri ilə fərqlənən İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı qürbətdə qalan dədə-baba ərazilərimizin, bu torpaqların əsil sahibi olmuş ulularımızın yaşam tərzinin, nəcib və incə duyğularının canlı rəmzidir. 18 ildir bu sənət ocağı məcburi qaçqınlıq həyatı nəticəsində Bakıda məskunlaşsa da, fədakarlıq nümayiş etdirir, yeni-yeni səhnə əsərləri ilə tamaşaçıları sevindirir, teatr sənətini yorulmadan təbliğ edir».

Sonra nazir Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 16 oktyabr 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə fəxri adlara layiq görülmüş teatr əməkdaşlarını təbrik etmişdir. «**Azərbaycan Respublikasının xalq artisti**» fəxri adına layiq görülmüşlər:



Abdullayeva Tamella İslam qızı

1965-ci ildə Mirzəağa Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunun dram və kino aktyorluğu fakültəsini bitirib. Həyat yoldaşı Şamil Dəmirçiyevlə birlikdə 1967-ci ildən taleyini İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına bağlayıb. Əməkdar artist kimi teatrın səhnəsində göstərilən bütün sanballı tamaşalarda müxtəlif janrlarda olan rolları müstəsna məharətlə oynayıb. Sözün həqiqi mənasında səhnə sənəti fədaisidir.



İsmayılova Elmira Məhərrəm qızı

Səhnə sənəti duyumu ilə fərqlənən zəhmətkeş, istedadlı əməkdar artistidir. 1967-ci ildən İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının bərpə olduğu gündən repertuarın ən ağır yükünü öz çiyinə götürüb. Pedaqoq nəzəri ilə səhnələşdirilmiş hərəkətlərin mənəvi dəyərini müəyyənləşdirməyə çalışan sənət fədaisidir. Qaçqınlıq dövründə həyat yoldaşı Vidadi Əliyevlə birlikdə C.Cabbarlı adına İrəvan Teatrının tarix səhnəsindən silinməməsi, yaşaması, yaratması uğrunda mübarizənin fədakar iştirakçısı və təşkilatçısı olub.



Nəcəfov Süleyman Paşa oğlu

İrəvanda Xoreoqrafiya məktəbini bitirib. Ermənistan Dövlət Rəqs Ansamblında rəqqas kimi fəaliyyət göstərib. 1976-cı ildən C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının artistidir. Əsasən komik aktyor kimi şöhrət qazanıb. Müxtəlif səpkili səhnə əsərlərində yumorlu və satirik rolları özünəxas üslubda, amma çox da ustalıqla oynayıb. Bütün həyatı ilə C.Cabbarlı adına İrəvan Teatrına bağlı əməkdar artist kimi tanınırdı.

**«Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti»
fəxri adına layiq görülmüşlər**



Əliyeva Dilarə Hasil qızı

Televiziya tamaşalarında, bədii filmlərdə, teatrın səhnəsində bənzərsiz, bəlkə də əvəzsiz davranış tərzini, ifaçılıq məharətini, tələffüz özünəxaslığı ilə tamaşaçıların qəlbinə çoxdan həkim kəsilməmiş aktrisa. 1994-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin teatr kollektivinin rəhbəri fakültəsini bitirib.

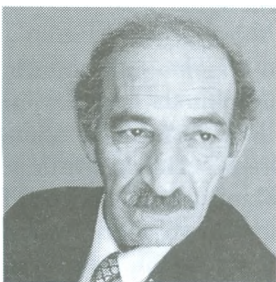
1996-cı ildən C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrında işləyir.



Əliyeva Tünzalə Məcid qızı

1994-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dram və kino aktyorluğu fakültəsini bitirib. 2003-cü ildən C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrında işləyib. Tamaşaçıları onu «Çalçağı» şou proqramının aparıcılarından biri olan

«Toppuşbacı» obrazının ifaçısı kimi tanıyır.



Kərimov Vaqif Məhəmməd oğlu

Mədəni Maarif texnikumunun bədii özfəaliyyət kollektivinin rəhbəri fakültəsini bitirib. 1974-cü ildə Mərziyə Davudova adına Dövlət Dram Teatrında aktyorluq fəaliyyətinə başlayıb. 2006-cı ildən Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrında çalışır. Mingəçevir və İrəvan teatrlarında müxtəlif rollarda çıxış etmişdir.

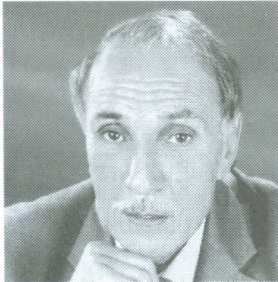
**«Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi»
fəxri adına layiq görülmüşdür**



Piriyev İftixar Fərhad oğlu

Yaradıcılıq fəaliyyətinə 1981-ci ildən Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrında başlayıb. Teatr səhnəsində, televiziya ekranında, kinofilmlərdə 30-dan artıq müxtəlif xarakterli obrazın mahir ifaçısı olub. İstedadlı şair, tanınmış dramaturq və bacarıqlı təşkilatçıdır. İlhamla qələmə aldığı şeir kitabları, pyesləri dünya xalqlarının müxtəlif dillərinə həvəslə tərcümə olunub, şeirlərinə mahnılar bəstələnib. 1998-2000-ci illərdə yenicə bərpa edilən Tiflis Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının bədii rəhbəri olub. 2000-ci il iyulun 18-dən İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının direktorudur.

**Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqının mükafatına layiq
görülmüşdür**



Əliyev Vidadi Hüseyn oğlu

Qırx il fasiləsiz, yorulmaq bilmədən, təmənənə ummadan, görüntü yaratmağa meyl etmədən, bəzi hallarda hətta özünü, canından əziz tutduğu balalarını belə unudaraq müstəsna bir vəfadarlıq və mərdi-mərdanılıqla C.Cabbarlı adına İrəvan teatrının şərəfi keşiyində dayanan aktyordu. Özünəməxsus sənət duyumu, teatr baxışı, səhnə yerləşdirməsi, psixoloji-dramatik söyləmə, yumorla yoğurulmuş deyim tərzini var, tamaşaçını düşünməyə, gülməyə, ağlamağa sövq edən isdedadı, məhərəti, mahirliyi var. Teatrın direktoru, rejissoru, bədii rəhbəri, aparıcı aktyoru, tərcüməçisi, tərtibçisi, dramaturqu, müdrik məsləhətçisi, hətta yeri düşəndə fəhləsi, inzibatçısı, geyim və dekor ustası da olub. Səhnədə, televiziya ekranlarında, kinofilmlərdə müxtəlif xarakterli 100-dən çox yadda qalan, hədsiz rəğbətlə qarşılanan obraz yaratmışdır. Teatrın qırx illik taleyi və tarixinin canlı şahididir.

İrəvan teatrının yubileyinə həsr olunmuş tədbirdə Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqının sədri Azər Paşa Neymətov bu teatrın təzadlar, təqiblər, təlatümlər və fədakarlıqla qazanılan uğurlarla dolu 125 illik fəaliyyətini «milli mədəniyyətimizin şanlı tarixinə düşən parlaq bir səhifə» adlandırmış və kollektiv üzvlərindən beş nəfərə «xüsusi diplom», iki nəfərə «Qızıl medal» təqdim etmişdir. «Qızıl medal» mükafatları xalq artisti Tamella Abdullayevaya və əməkdar artist Vidadi Əliyevə təqdim olunub.

1968-ci ildən 1984-cü ilədək C.Cabbarlı adına İrəvan teatrının direktoru olmuş tanınmış dövlət xadimi, şair və dramaturq Hidayət Orucov bu teatr sənəti məbədinin keçdiyi sərəfli, həm də çox əzablı həyat yolundan ətraflı və mənalı söhbət açaraq teatr kollektivini təbrik etmişdir.

Ümumi qənaət budur ki, Respublika Prezidenti İlham Əliyevin yubileyə bağlı sərəncamında deyildiyi kimi, milli teatr sənətimizin inkişafında mühüm yer tutan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı Qafqazın qocaman sənət ocaqlarından biridir və 1988-ci ildə öz doğma ocağından didərgin salınandan sonra Bakıda yenə də öz dəsti xətti ilə seçilir, yaradıcılıq uğurları ilə teatrsevərlərin diqqətini cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. BSE.t.3. s.437. Qurko-Kryajin. "Erməni məsələsi" Bakı, 1990, s. 11.
2. MLI Erm. Filialı, f. 85. s. 13, iş 761. v.3.
3. Korkodyan Zaven. Son yüzillikdə Sovet Ermənistanının əhalisi, 1831-1931. İrəvan, 1932, s. 184-185.
4. ÜQASAM.f. 195, s.№. iş 618, s -80-82.
5. Ermənistan SSR MDA. f. 113, siy. 64, iş 5. s.1.
6. Erm. SSR MDA, f. 122, iş 194, v..15.
7. Erm. SSR MDA, f. 4047, siy.2. iş 16.s.35.
8. Yenə orad, s. 36.
9. Yenə orada, s. 69.
- 10.Erm. SSR MDA, f. 4047, siy.2. iş 49, s.61. Moskva MDSOA, F.195.siy.3. iş 618.
- 11.Erm. SSR MDTA, f. 4047, siy.2. iş 49, v.102.
- 12.Erm. SSR MDTA, f.122, iş 292 .s.277.5.
- 13.Yenə orada, iş 68, s. 64.
- 14.Yenə orada, iş.81. s. 47-48.
- 15.Ağasi Xancyan. Məqalələr, nitqlər, İrəvan 1963.s. 364,-365-382. "Xorhrdayin Hayastan" qəzeti, № 137, 16 iyun 1933.
- 16."Xorhrdayin Hayastan" qəzeti, 29 sentyabr.1928. № 226.
- 17."Banvor" qəzeti, Leninakan, 8 iyul 1930, № 155.
- 18.Rizayev S. Göst. əsəri s. 70.
- 19."Xorhrdayin arvest" İrəvan, 1933, №. 11.s. 16.
- 20.Yenə orada, 1935, s. 5.
- 21.Məmmədov İ.S. Tariximiz, Torpağımız, Taleyimiz, Bakı, 2003, s. 211.
- 22.«Müstəqillik» qəzeti, İrəvan, 1989, s.2,7 (ermənəcə).

QARŞILIQLI YARADICILIQ ƏLAQƏLƏRİ

Milli mədəniyyət və etnik ərazi bütövlüyü. Cənubi Qafqazda dövlət quruluşları, hakim dairələr, inzibati – ərazi bölgüləri tez-tez dəyişilib. XIX yüzilliyin əvvəlində İrəvan Bakı və Təbrizdən, Şəki və Şirvandan ayrı düşüb. Buna baxmayaraq, milli mədəniyyətimizin bütövlüyü, kökə bağlılığı, səhnə sənətinin inkişafında qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri əsla pozulmayıb. Həmin əsrin son onilliklərində Firudin bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəcəf bəy Vəzirov kimi işıqlı maarifçilər İrəvanda maarif və mədəniyyəti inkişaf etdirmək, yeni məktəblər açmaq, kitab yazmaq, dünya ədəbiyyatından tərcümələr etmək, səhnə sənəti həvəskarlarını bir yerə cəmləyib, teatr truppaları təşkil etmək, tamaşa göstərmək işində yerli ziyalılara yol göstərmiş, əvəzsiz kömək etmişlər. O illərdə Mirzə Fətəli Axundzadənin «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah», «Hacı Qara», «Lənkəran xanının vəzir», «Sultan Məcid Qənizadənin «Dursunəli və ballıbadı» əsərləri İrəvanda yerli teatr həvəskarları tərəfindən böyük sevinclə tamaşaya qoyulur. Nəcəf bəy Vəzirov «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» məzhəkəsini də 1875-ci ildə İrəvanda yazmışdı.

Səhnə sənəti fədailərinin qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri XX yüzilliyin ilk onilliklərində daha geniş vüsət alır, məzmunca zənginləşir, formaca yeniləşib təkmilləşir. 1909-cu ilin yazında Hüseyn Ərəblinski, Sidqi Ruhulla, Yusif Ağayev, Cəlil Bağdadbəyov, Süleyman bəy Səlimbəyov və b. Azərbaycan aktyorları İrəvana ilk qastrol səfərinə gəlirlər (1, s. 106-107). Hacı Kərimoğlu mehmanxanası yerli artistlərlə qonaqlar arasında yaradıcılıq təcrübəsi məktəbinə çevrilir. Truppa İrəvanda yerli artistlərin iştirakı ilə Nəriman Nərimianovun «Nadir şah», Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin «Bəxtsiz cavan», Molyerin «Zorən təbib», V.Çirikovun «Yəhudilər» tamaşalarını göstərir (2, s. 90-91). Yerli artistlərin tamaşalarda çıxış etməyə dəvət olunması, rejissor işi, səhnə sənəti incelikləri ilə bağlı təcrübə mübadiləsi, nəhayət «geyim eskizlərinin, rekvizit əşyalarının və o vaxtlar üçün mətah olan qrim bağışlanması» (3, s. 17) İrəvanda teatr həvəskarları, pərəstişkarları arasında çox böyük canlanmaya səbəb olur (4, s. 114).

1911-ci ilin may ayında Sidqi Ruhulla öz dəstəsini İrəvana gətirir. Yerli artistlərin iştirakı ilə Nəcəfbəy Vəzirovun «Müsibəti Fəxrəddin» faciəsini oynayırlar (5, s.247). İyun ayında Cəlil Bağdadbəyov İrəvana gəlir. Yerli artistlərin iştirakı ilə M.F.Axundovun «Hacı Qara», Nəcəf bəy Vəzirovun «Yağışdan çıxdıq, yağmıra düşdük», «Ev tərbiyəsinin bir şəkli», Sultan Məcid Qənizadənin «Xor-xor» tamaşalarını göstərirlər. Həmin ayda Hüseynqulu

Sarabski və Göyərçin xanım da İrəvana gəlirlər. Burada yerli artistlərlə birlikdə «Leyli və Məcnun» operasını oynayırlar (6). Payızda Mirzə Ağa Əliyevlə Göyərçin xanım İrəvanın sevimli qonağı olurlar. Üzeyir bəy Hacıbəyovun «Məşədi İbad» komediyasını göstərilər. Yerli artistlər Yunis Nuri, Mehdi Kazımov, Məcid Rəcəbov və başqaları tamaşada özlərinə tapşırılan rolları peşəkarlıqla oynayırlar (7). Zülfüqar bəy Hacıbəyovun başçılığı ilə burada «Əlli yaşında cavan», «Məşədi İbad» tamaşalarının göstərilməsi şəhər əhalisi arasında böyük əks-səda qoparır (8, s. 261).

1912-ci ildə yerli həvəskar artistlər Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə teatrlarının tanınmış aktyorları ilə İrəvanda görüşür, birlikdə tamaşalar göstərilər. Rüksarə xanımın, Mirzəxan Quliyevin səhnə sənətkarlığı ilə yaxından tanışlıq, Zülfüqar bəy Hacıbəyovun başçılığı altında göstərilən «Evlilik subay», «Əlli yaşında cavan», «O olmasın, bu olsun», «Xor-xor» tamaşalarında görkəmli aktyorlarla birlikdə səhnəyə çıxmaq, sözsüz, qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrinin ən faydalı və səmərəli forması və üsulu idi. Əli Fəhmi, Mərziyə xanım, Osman bəy İrəvan artistlərini Türkiyə teatr sənətinin dəbdə olan çağdaş təcrübəsinin incə məqamları ilə tanış edirlər. Yerli artistlər Türkiyədən gəlmiş qonaqlarla birlikdə «Vətən» tamaşasında həvəslə çıxış edirlər (9, s. 292).

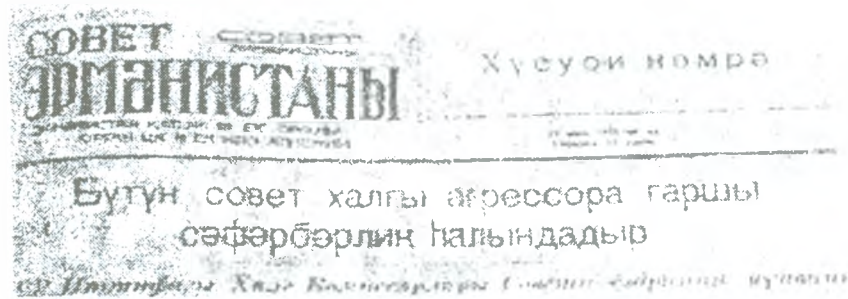
Həmin il iyulun 20-də birgə qüvvələrlə Dilicanda təşkil edilmiş tamaşa və müsəmirə sözüün həqiqi mənasında Azərbaycan ədəbiyyatı və teatri tarixində son dərəcə əlamətdar bir hadisə, milli mədəniyyətimizin bütövlüyünü, ərazilərimizin etnik baxımdan bölünməz olmasını təsdiq və sübut edən ibrətamiz fakt idi. Bu hadisənin, bu faktın əlamətdarlığı, ibrətamizliyi ondadır ki, hələ 1911-ci ildə Mirzə Ələkbər Sabirin ölümündən bir həftə sonra onun əsərlərini toplayıb nəşr etmək üçün vəsait əldə etmək haqqında qəzetlər biri-birinin ardınca müraciətlər dərc etmişdilər (13). İlin sonunadək Bakıda cəmi iyirmi manat pul toplaya bilməmişdilər. Bir il sonra, 1912-ci ilin iyul ayının 20-də Dilican şəhər klubunda birgə söylərlə göstərilən «Axşam səbri xeyir olar» və «Qırt-qırt» tamaşalarından, təşkil olunmuş müsəmirədən əldə edilmiş pul Bakıya, M.Ə.Sabirin əsərlərinin nəşri fonduna göndərilmişdir. «Hophopnamə»nin müqəddiməsində M.Mahmudbəyov çox qısaca yığcam şəkildə, amma çox də təsirli yazmışdır: «Biz də qabaqkı iyirmi manat və Dilicandan gələn 100 manat pul ilə çoxdan arzu etdiyimiz əsərlərin birinci hissəsini çap etməyə şuru etdik (14). Bu hadisənin əhəmiyyəti, əlamətdar, ibrətamiz olduğunu görkəmli alim Abbas Zamanov belə mənalandırmışdır: «Hophopnamə»nin son dərəcə maraqlı, son dərəcə ibrətamiz bir tarixi vardır. İlk nəşri ədəbiyyatımızın tarixində əlamətdar bir

hadisə olduğu kimi, bu hadisəni doğuran Dilican tamaşası haqqında da əlamətdar bir hadisə kimi danışmaq, onun təşkilatçılarının nəcib təşəbbüsünü tarixi bir xidmət kimi qiymətləndirmək lazımdır* (15).

1913-cü ildə İrəvan artistləri Batum və Tiflis teatr truppalarının təcrübəsi ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı əldə edirlər. İrəvana qastrol səfərinə gəlmiş Tərhan xanımın, Mirseyfəddin Kirmanşahlının, Məhəmməd Nurinin, Əbülfət Nurinin ifaçılıq məhərəti, səhnədə yerışı-duruşu ilə tanışlıq, onlarla birlikdə tərəf-muqabili olmaq, çıxış etmək, əlbəttə İrəvanın azərbaycanlı teatr həvəskarı olan artistləri üçün son dərəcə gərəkli və maraqlı idi. Qonaqların yerli artistlərlə birlikdə göstərdikləri «Ölülər», «Dəmirçi Gavə», «Bəxtsiz cavan», «Əsli və Kərəm» tamaşaları İrəvanda Azərbaycan səhnə sənətinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğundan xəbər verirdi.

1916-cı il İrəvan şəhəri teatr həvəskarları, tamaşaçılar üçün daha yadda qalan olub. Tiflis aktyorları Mustafa Mərdanov, Tərhan xanım, Əşrəf Yüzbaşov, Mirseyfəddin Kirmanşahlı, İbrahim İsfahanlı yerli artistlərlə birlikdə tamaşalar vermiş, qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrinin zənginləşməsi tarixinə yeni səhifə yazmışlar. Əlamətdar olan budur ki, Şəmsəddin Saminin «Dəmirçi Gavə» tamaşasında görkəmli ictimai və dövlət xadimi İrəvanlı aktyor Məmmədəğa Şaxtaxlı Zöhhak rolunda öz çıxışı ilə təkə tamaşaçıların deyil, peşəkar artistlərin də rəğbətini qazanmışdır. İrəvan səhnəsində Əliqulu Qəmküsarın, Bülbülün, Məşədi Cəmil Əmirovun bənzərsiz çıxışlarını görə bilməmişlər. Əliqulu «Dəlilər» tamaşasında Şeyx Nəsrulla rolunu, Bülbül isə «Əsli və Kərəm» və «Arşın mal alan» tamaşalarında Kərəm və Əsgər rollarını ifa edib (10, s. 32). Əlbəttə, bu, Bülbülün İrəvana son gəlişi deyildi. 1941-ci il iyun ayının 21-də İrəvan şəhərinin teatr həvəskarları dəmiryolu vağzalına toplaşmışdılar. Bakı-İrəvan qatarı Mirzə Fətəli Axundov adına Opera və Balet Teatrının kollektivini bir aylıq qastrola gətirirdi. Azərbaycan səhnəsinin ulduzları öz bənzərsiz sənət incilərini nümayiş etdirməyə, qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrini möhkəmləndirməyə gəlirdilər. Qonaqların gəlişinə həsr olunmuş izdihamlı mitinq haqqında dərc olunmuş məqalə ilə yanaşı SSRİ xalq artistləri Üzeyirbəy Hacıbəyovun, Şövkət xanım Məmmədovanın və Bülbülün şəkilləri «Sovet Ermənistanı» qəzetinin birinci səhifəsində verilmişdi. «Salam qardaşlar» başlığı altında dərc olunmuş məqalədə Bülbül yenidən İrəvana gəldiyini belə etiraf edirdi: «Budur, biz təkrar görüşürük, bu görüş bütün görüşlərimizdən fərhlisidir». Bir gün sonra 1941-1945-ci illərin dəhşətli müharibəsi başlandı. Qastrol səfəri yarımçıq qaldı. Lakin ilk tamaşa «Vətənin müdafiəsinə yardım fondu» yaratmaq təşəbbüsü kimi tarixə

* Bax: 3-cü fəsildə «Dilican tamaşası».



yazıldı. Bu təklif və təşəbbüsün müəllifi ağ at belində İrəvan Opera və Balet Teatrı səhnəsinə əli qılıncılı çıxan Bülbül idi (16, s. 56-57). Bakı artistlərinin İrəvana qastrolları 1970-ci ilin sonunadək davam etmişdir. Bu barədə III fəsilə məlumat veriləcək.

1918-1920-ci illərdə təkcə səhnə sənəti fəədailəri arasında genişlənməkdə olan qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrinə deyil, İrəvan teatrının fəaliyyətinə də son qoyulur. Həmin illərdə daşnak cəlladlarının yeritdiyi etnik təmizləmə, sözün həqiqi mənasında soyqırım siyasəti nəticəsində indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi başdan-ayağadək qan gölüne çevrilmişdi. Təkcə İrəvanda deyil, bütövlükdə respublikada azərbaycanlı qalmamışdı. İrana, Azərbaycana, Türkiyəyə pənah gətirən qaçqın azərbaycanlılar ancaq 1920-ci il dekabrın sonunda Sovet Ermənistanı respublikasına, öz ata-baba yurdlarına qayıtmağa başlayırlar. İrəvan teatrının artistləri də öz tamaşaçıları ilə birlikdə doğma şəhərə qayıdaraq, yenidən fəaliyyətə başlamaq üçün hazırlıq görür, teatr həvəskarlarını bir yerə toplamağa can atırlar. Belə çətin və gərgin şəraitdə, qarşılıqlı yaradıcılıq təcrübəsi və dəstəyinə daha çox ehtiyac duyulduğu bir vaxtda Azərbaycan artistləri Hacıməmməd Qafqazlı, Bağır

Cabbarzadə və Lalə xanım 1924-cü ildə İrəvana gəlir və yerli artistlərlə birlikdə C.Cabbarlının «Aydın», C.Məmmədquluzadənin «Ölülər», Şəmsəddin Saminin «Dəmirçi Gavə» tamaşalarını göstərirlər.

Azərbaycan Dövlət Dram teatrının kollektivi 1926-1927-ci illərdə iki dəfə İrəvana qastrol səfərinə gəlir. 1926-cı ildə teatrın yaradıcı heyəti yerli artistlərin iştirakı və dəstəyi ilə on gündə Hüseyn Cavidin «İblis», Cəfər Cabbarlının «Aydın», Şekspirin «Otello» tamaşalarını göstərir. 1927-ci il qastrolları da uğurlu olub. Bakıdan gəlmiş aktyorlar bu dəfə də yerli artistlərin iştirakı ilə Şekspirin «Hamlet» və «Otello», Qoqolun «Müfəttiş», Şillerin «Qaçaq», Mçedaşvilinin «Qaçaq Kərəm» tamaşalarını göstərirlər. Qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri İrəvanda səhnə sənətinin kamil ustalarının yetişməsinə ciddi kömək edir, təsir göstərir. Hətta qadınların səhnəyə çıxmasına zəmin yaradır. İrəvanda çıxan «Zəngi» qəzetində dərc olunmuş bir yazıda Hüseyn Cavidin «Şeyda» adlı əsərindəki Roza rolunu müstəsna məharətlə ifa etdiyinə görə Fatma xanım Əfəndiyevanı «səhnəyə çıxan ilk qadın» kimi hədsiz sevinclə təbrik etmişlər (11). 1926-cı ildə İrəvanda yerli artistlər Molyerin «Zorən təbib» komediyasını tamaşaya qoyanda Fizzə Əliyevanın səhnədə görünməsinə təkcə tamaşaçılar deyil, mətbuat da o zaman əlamətdar hadisə kimi alqışlamışdı (12).

Qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri, əməli təcrübə mübadiləsi, birlikdə tamaşalar göstərmək, əzmkarlıq və səhnə sənətinə ürəkdən vurğunluq qısa bir müddətdə öz müsbət nəticəsini biruzə vermişdir. İrəvanda Bala Əfəndiyev, Əkbər Rizayev, Abbasəli Axundov, Məşədi Rzayev, Yusif Ziya, Əşrəf Yusifzadə, Cəfər Əhmədov, Nəbi Məmmədzadə kimi güclü yeni artistlər nəslə yetişmişdir. Köhnə nəslin zəngin təcrübəsi, yeni nəslin yaradıcılıq şövqü, artistlərin ifaçılıq məharətinin püxtələşməsi, rejissorluq işinin sahmana salınması 1928-ci ildə İrəvan Azərbaycan tetarına Dövlət Teatrı statusu verilməsinə zəmin yaratdı, möhkəm təməl oldu.

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının yeni statusla fəaliyyətə başlaması ilə səhnə sənəti ustaları arasında qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri tarixində yeni məzmunlu mərhələnin əsası qoyuldu. Azərbaycanın Məmmədsadiq Nuriyev, İsmayıl Dağıstanlı, Əli Zeynalov, Qafar Həqqi, Əşrəf Quliyev, İmamverdi Bağirov, Əsgər Babayev, Məmməd Sadıqov, Həsən Mirzəyev, Ətayə Əliyeva, Tamara Paşazadə, Dilarə Babayeva, Züleyxa Babayeva, İsmət Əliyeva, İsfəndiyar Heydərov kimi aktyorları İrəvan teatr məktəbində püxtələşib Bakıya qayıtdılar.

Bu gün tələbkar Azərbaycan teatr pərəstişkarlarının dərin hörmətini qazanmış xalq artistləri Ramiz Məlik, Təriyel Qasimov, Hacı İsmayılov, Zülfüqar Abbasov, əməkdar artist Aydın Əliyev, aktyorlar Zərmişan Fətəliyeva, Tofiq Hüseynov və bir çox başqa teatr fədailəri də müxtəlif vaxtlarda bu teatrda birlikdə yaradıcılıq yollarında addımlamışlar.

Teatr sənəti ustalarının qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri tarixinin başqa özüne xas bir cəhəti də diqqəti çəkəndir. İrəvan Dövlət Azərbaycan teatrının əsas fəaliyyət məkanı Ermənistan Respublikası, onun paytaxtı olub. Bu mənada teatrın fəaliyyətində yerli şəraitin təsiri qaçılmaz fakt kimi etiraf və qəbul edilməlidir. Erməni səhnə sənəti, peşəkar və çoxdan tanınmış erməni səhnə ustaları, teatr və ədəbiyyat, incəsənət xadimləri ilə təmasda olmaq, yaradıcılıq əlaqələri mühitində fəaliyyət göstərmək, şübhəsiz, öz təsir gücünü göstərməli idi. Mkrtiç Canan, Vağarş Vağarşyan, Hraçiya Nersesyan, Vahram Papazyan kimi tanınmış aktyorlar, bir çox erməni rejissorları, rəssamları ilə bir damın altında işləmək, əlbəttə, teatr kollektivinin zəngin təcrübə əldə etməsinə geniş imkan yaratmışdır. Erməni dramaturqlarının əsərlərinin Azərbaycan dilində səhnədə səsləndirilməsi, həmin əsərlərin orijinaldan tərcümə edilməsi də bu teatrın fəaliyyətinin fərqləndirici cəhətlərindəndir.

Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 1968-1984-cü illərdəki fəaliyyəti milli özünüdərk və bəşəri inkişaf duyumu, repertuarda mövzu rəngarəngliyi və məzmun dərinliyi ilə fərqlənməklə yanaşı, qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri və təcrübə mübadiləsi baxımından da əlamətdar olmuşdur. Teatr cazibədar Azərbaycan tablosunun əksər etnik qütblərini az qala qarış-qarış ötüb keçmiş və xalqımızın milli mədəni-mənəvi dəyərlərini səhnə sənətinin anlamlı dili ilə məharətlə təbliğ etmişdir. Bu cəhətdən Bakı qastrolu teatrın tarixinə yazılan dərin mənalı bir səhifədir. 1978-ci ilin noyabr ayında (14-dən 27-dək) teatrın kollektivi burada nəzərdə tutulan 25 tamaşa əvəzinə teatr həvəskarlarının arzu və istəyi ilə 34 tamaşa vermişdir. Yüksək zövqlü paytaxt tamaşaçılarının qəlbinə rəvan yol tapdığına, ifaçılıq səhnə sənətinin inkişafında könül açan xidmətlərinə görə teatr Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 24 noyabr 1978-ci il tarixli Fəxri Fərmanı ilə təltif edilmişdir. Baş rejissor Tofiq Ağayevə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi, Tamilla Abdullayevaya, Marieta Kərimovaya və Vidadi Əliyevə əməkdar artist fəxri adları verilmişdir. Teatrın direktoru Hidayət Orucov, aktrissalar Elmira İsmayılova və Marieta Kərimova bu ali orqanın Fəxri Fərmanlarına layiq görülmüşlər.

Qaçqınlıq həyatı dövründə də teatr öz ənənəsinə sadıq qalaraq qarşılıqlı əlaqələri, qastrol tamaşalarını davam etdirmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kollektivin İran İslam Respublikasına uğurlu səfəri baxımdan teatrın tarixində əlamətdar bir səhifə olmuşdur. 1988-ci ildən Bakıda məskunlaşan bu teatr 2007-ci ilin oktyabr ayında öz şanlı və şərəfli tarixinin bayramını müstəsna təntənəli bir şərətdə qeyd etdi. Bu gün onun fədakar kollektivi öz tarixi ənənəsini davam etdirmək məqsədi ilə tamaşaçı auditoriyasının daha da genişləndirməsi haqqında düşünür, əvvəlcə Türkiyə Respublikasına, sonra da Avropa ölkələrinə qastrol səfərlərinə çıxıb. Qarşılıqlı əlaqələrin bu yöndə, bu səviyyə və səpkidə genişlənməsini də

teatrın tarixində əhəmiyyətli hadisə və əlamətdar cəhət kimi qiymətləndirmək gərəkdir. Özünəxas əlamətdarlıq ondadır ki, Azərbaycanın paralanmış etnik ərazisinin bir qütübündə puxtələşmək, dirçəlib boy atmaq üçün təcrübə əldə etmək məqsədi ilə bir vaxt ancaq kənardan təsirif gətirən sənət ustadlarının səfərlərini gözləməkdə olan teatrın indiki kollektivi öz ifaçılıq məharətini nümayiş etdirmək üçün geniş tamaşaçı auditoriyası axtarır.

Qaçqın düşmüş, digərgin salınmış İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının təzadlarla dolu, bir baxımdan qürur və iftixar hissi oyadan, digər baxımdan da təəccüb və təəssüf doğuran dünəninin tarixi, eyni zamanda onun çağdaş qaynar yaradıcılıq şövqü ilə qanadlanıb pərvazlanan bugünkü həyatı Azərbaycan milli mədəniyyəti və səhnə sənətinin bütövlüyü və bölünməzliyini, etnik hüdudların məhdudluğu ideyasının əsassız olduğunu bir daha təsdiq və subut edən tutarlı, həm də təkzibolunmaz faktdır. Bu fakt bizi tarixi irəliləyişin hər addımında dünyada baş verən hadisələrin ictimai-siyasi məzmununu və təkamül meylini qəlbimizin gözü ilə görməyə, etno-tarixi və elmi-fəlsəfi baxımdan təhlil və tədqiq etməyə, etnik ərazimizin bütün bölgələrinin saf bulaqlar kimi çağlayan yaşayış-yaratmaq əzmini-eyni məcraya tuşlamağa çağırır.

1. *Aliyeva A.Q. Arablinski. Bakı, 1981.*
2. *Məmmədli Q. Hüseyin Ərəblinski. Bakı, 1967.*
3. *Orucov H. Yerevanda Azərbaycan teatri // Qobustan 1974. № 4.*
4. *Mirbağirov Mirabbas «Tərəqqi» qəzeti, 26 may 1909, № 114.*
5. *Məmmədli Q. Göst. əsəri.*
6. *Tiflisskiy listok, 15 iyun 1911q.*
7. *Erevanskiy vestnik, 9 oktyabr 1911 q.*
8. *Məmmədli Q. Göstərilən əsəri // Molla Nəsrəddin, 20 noyabr 1911.*
9. *Məmmədli Q. Göst. əsəri.*
10. *Mərdanov Mustafa. 50 il Azərbaycan səhnəsində. Bakı, 1959.*
11. *«Zəngi» qəzeti, İrəvan, 13 mart 1926, № 13.*
12. *«Zəngi» qəzeti, 23 aprel 1926, № 18.*
13. *«Məlumət» 21 iyul 1911, № 187. «Kaspi», № 190. «Yeni irşad».*
14. *«Hophopnamə», 1-ci cərdi, Bakı, 1912.*
15. *Zamanov Abbas. «Hophopnamə»nin nəşrinə dair.*
16. *Məmmədov İsməfil. İrəvan dəftəri, Bakı, 2004.*
17. *«Sovet Ermənistanı» qəzeti, 21 iyun. 1941.*

YERLİ MÜƏLLİFLƏRİN SƏHNƏ ƏSƏRLƏRİ

Məşədi İsmayıl

«Tamahkarlıq düşmən qazanar».

Mir Məhəmməd Mir Fətullayev

«Qaradan artıq boyaq olmaz»;

«Kefçil və kefçillər»;

«Kərbəlayı Küzəməlinin övrəti».

Məmmədəli Nasir

«Bədbəxt ailə»;

«Rüşvətxor qazi»;

«İntiqam yaxud yanlış məhəbbət»;

«Millətpərəstlilikmi, şərابخorluqluqmu».

Mədətov Basak Nəzmi

«Bacı və qardaş»;

«Qırt-qırt»;

«Gözə görünməyən şal».

Mirzə Cabbar Əsgərzadə

«Çalışqan mütəllim».

Yusif Heydərzadə

«Vəfalı Şərəf»;

«Həyat və məişət»;

«Kəbinim halal, canım azaddır»;

«Həvəskarlar icması».

Nəsib Əfəndiyev

«Od içində»;

«Qısqanclıq».

Tələbə Rzayev.

«Könülsüz nigah».

Rəhim Xəlilov

«Tamahkarlıq baş yarar».

Əziz Süleymanov

«Alovlar».

Əkbər Yerevanlı

«Səadət uğrunda».

Hidayət

«Məhəbbət yaşayır hələ»;

«Bu dünyanın adamları»;

«Durnalar qayıdanda».

İnqilab Vəlizadə

«Abbasqulu bəy Şadlinski».

İRƏVANDA TƏRCÜMƏ EDİLƏRƏK TAMAŞAYA QOYULAN ƏSƏRLƏR

Tərcümə edən	Əsərin adı	Müəllifi	Tamaşaya qoyulub
Hidayət	1.Elbrus evlənir.	Georgi Xuqayev	4 may 1972
	2.Mənim səadətım hardasan	« _____ »	10 aprel 1974
	3.İki kişi, bir qız bir gecə.	Gevork Arşakyan	2 iyun 1975
	4.Sevgi tufanında	Gevork Sarkisyan	18 yanvar 1977
	5.Nənəm ərə gedir	Hüseyn Muxtarov	3 aprel 1978
	6.Son müəllim	Vardges Petrosyan	10 mart 1981
	7.Şərqli diş həkimi	Hakop Paronyan	22 fevral 1982
	8.Axırı xeyir olsun	Vilyam Şekspir	3 fevral 1986
İsrafil Məmmədov	1.Bir damın altında	Gurgen Boryan	20 aprel 1970
	2.Ana ürəyi	Artəş Babayan	18 sentyabr 1972
	3.Evləməkdən sə ölüm yaxşıdır	Gevork Sarkisyan	12 dekabr 1973
	4.Ekizlər (1 və 2-ci pərdələri)	Panço Pançev	20 fevral 1974
	5.Daha bir qurban	Qabriel Sundukyan	27 dekabr 1975
	6.Aləmlə üz-üzə	Aleksandr Gelman	29 dekabr 1981
	7.Gəlin	Hrant Matevosyan	30 iyun 1984

	şəhərə gedir 8.Qaragaclar altında 9.Ah, əsəblər əsəblər 10.Şuburumda dava-dalaş	Yucin Onil Qriqor Ter- Qriqoryan Əhmədyan Əbubək	30 dekabr 1985 30 iyun 1986 20 fevral 1987
Əkbər Yerevanlı	Hər evdə sevinc olsun	Mar Bayçiev	6 iyun 1977
Babək Məmmədov	Dünyanın mərkəzi	Artəşes Kələntəryan	10 mart, 1980
Şamil Dəmirçiyev	Ulduzdan düşən adam	Karl Vitteinger	2 aprel 1984
Hilal Həsənov	Aya səyahət	Boris Rabkin	19 aprel 1988



İRƏVAN AZƏRBAYCAN TEATRI TAMAŞALARININ QURULUŞÇU REJİSSORLARI

Məşədi İsmayıl
Firudin Köçərli
Asəfbəy Şəfibəyov
Yunis Nuri
Əkbər Rizayev
Əbdülsəməd Rzayev
Yusif Ziya
Canan *Murtez*
Vartan Əcəmyan
Baxşı Qələndərli
İsfəndiyar Hüseynov
Kazım Ziya
Yusif Yulduz
Məmmədbağır Qaraxanov
Əli Zeynalov
Vağarş Vağarşyan
Əli Şahsabahlı
Arkadi Burcalov
Nəsir Sadıqzadə
Tofiq Ağayev
Zülfüqar Abbasov
Tariyel Qasımov
Cahid Hilaloğlu
Hilal Həsənov
Vəli Babayev
Ağakəşi Kazımov
Mani Abqarov (Bolqarıstan)
Rafiq Atakəşiyev
Rafayel Crbaşyan
Ətirə Məmmədova
Niyaz Şərifov
Hüseynağa Atakəşiyev
Vaqif Şərifov
Vidadi Əliyev

Vaqif İzzət
Oqtay Əliyev
Vaqif Əsədov
Sərvər Əliyev
Azər Şabanov
Elmira Məlikova
Bəhram Osmanov
Yusif Əkbərov
Firudin Məhərrəmov
Mahumənzər Hüseynova
Mərahim Fərzəlibəyov
Həsən Əsgəri
Ələkbər Kazımovski
Gümrah Ömər

İrəvanın ən qocaman teatr xadimləri

Yaşayıb-yaratdığı müəyyən zaman və məkan çərcivəsində bütün teatrlar kimi İrəvan teatrı da mənsub olduğu, təmsil etdiyi insan toplumunun yaşam fəlsəfəsini, həyat və təfəkkür tərzini, könül tərbiyəsi, intellektual inkişaf səviyyəsi, daxili aləminin tamamlanmış mənzərəsini tarixi baxımdan yetərincə, tam dolğunluqla əks etdirə bilməsə də, qan yaddaşı adlı qalıcı dəftərə daxil edilməsi son dərəcə vacib sayılan ən önəmli heç bir hadisədən yan keçməyib. Bu teatrın ən qocaman xadimləri oçağki toplumu daha çox düşündürən fəzilət və rəzalət, sədaqət və xəyanət, ölüm və olum, xeyr və şər, müharibə və sülh, nikbin və xüdbin, tərəqqi və tənəzzül, milli varlıq və ümumbəşəri hisslər kimi mənə yükü ağır olan anlam və qovramlarına səhnə həyatı verməklə milli kultur genlərimizin qorunub saxlanması uğrunda gedən mübarizənin tarixinə dəyərli səhifələr yazmışlar. Azərbaycan xalqının tarixində ən az öyrənilmiş və tədqiq olunmuş, bəlkə də daha çox unudulmuş bu sahədəki boşluğu doldurmaq baxımından da həmin səhifələrin önəmli rolu inkar edilməzdir. Haqlı olaraq onlar teatr xadimi, həm də ən qocaman teatr xadimi adlandırılmalıdırlar. Ona görə ki, onlardan hər biri ixtisas kursu keçmədən, ali məktəb, sənət akademiyası üzünü görmədən təkcə mənalı və heyvətəməz aktyor taleyi yaşamaqla kifayətlənməyərək, mahir təşkilatçı, istedadlı sənətkar, bədahətli rejissor, fitri səhnə ustası olmuşdur. Ona görə ki, onlar milli kultur genlərimizin qoruyucusu olan mühiti yox etmək üçün aparılan amansız və dəhşətli siyasətə qarşı fədakarlıqla çarpışan mədəniyyət,

teatr fədailəri olmuşlar. Bu mənada da onların hər birinin tarixi xidməti xüsusi ehtirama layıqdır. Şəxsiz onlardan da fəxri ad alanları, almayanları var. Səma ulduzları da belədir: ad alanı var, adsız qalanı var. Nadir incilərin taleyi də belədir. Biri batıb hansısa dənizin dibində qalır. Başqa biri çoxdan üzə çıxıb gür parıltı alır. Tarix də bir mənada elə səmaya, dənizə bənzəyir, dalğalanıb durulduqca, cırpına-cırpına içindəki inciləri sahilə, aşkara çıxarır. Azərbaycan tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan teatrının tarixi də beləcə qocaman xadimlərinin hər birinə ayrıca səhifə ayırmaqla öz incilərini məmnuniyyət və dərin hörmətlə nəsilərə tanıtdırır, unudulmaz və yadda qalan edir. Bir daha qeyd edək ki, İrəvan-teatrı Azərbaycan səhnə sənəti tarixinin mərhəmə bir salnaməsi, qocaman teatr xadimlərimizin hər biri isə bu salnamənin parlaq və silinməz şrifflərlə yazılmış mötəbər səhifəsidir.



Firuddin bəy Köçərli İrəvanda çağdaş anımlı türk teatrının özülünü qoyanlardan biridir. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasını bitirəndən sonra 1885-ci ildə İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin edilib, 1895-ci ilə qədər burada ana dilindən dərs deyib. Azərbaycanın elm, təhsil, mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvanın ictimai fikir tarixi, ədəbi mühitinə dərinləndən bələd olan görkəmli ədəbiyyatşünas bu şəhər bərəsində iftixarla yazıb: İrəvan qədim şəhərlərdən birisi hesab olunur...

Bu şəhər keçmişdə Üləma, Füzəla və Şüərə (alimlər, gözəl əxlaq sahibi olan insanlar və sairələri - İ.M) mərkəzi olub.

Şəxsiz, görkəmli ədəbiyyatşünas burada hələ XIX əsrin sonunadək geniş şöhrət qazanmış, özlərini vətənləşdirən, adlarını yurdlaşdıran Hacı Molla İrəvani, Fazil İrəvani, Molla Məhəmməd İrəvani kimi ilahiyyət alimlərini, "Həkimlər günəşi" Mirzə Əlixan Ləli İrəvani, "Şirin sözlər şairi" Dilman Hacı Rza İrəvanini, Ağa Məhəmməd şah Qacarın müəllimi və vəziri olmuş Hacı Mirzə Aqasi İrəvanini, Tiflisdə, Peterburqda, İstanbulda İranın konsulu və səfiri olmuş və "Müntəxəbatı Daniş" kitabının müəllifi Daniş Mirzə Rzaxan İrəvanini; ağac üzərində bədii oyma sənətinin bənzərsiz ustası Məhəmməd Hüseyn Qədim oğlu İrəvani və onun oğlu, Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoyan Mirzə Qədim İrəvani kimi pak qəlblı istedadları nəzərdə tutmuşdur.

İrəvanda işlədiyi on ildə Firudin bəy Köçərli tədris və təlim-tərbiyə məsələləri ilə yanaşı ictimai-ədəbi firkin, mədəniyyət və səhnə sənətinin inkişafı sahəsində çox dəyərli iş görmüş, İrəvan ədəbi mühitində özünəxas, bənzərsiz xidməti olmuşdur. Yerli teatr həvəskarlarının, könüllü aktyorların səhnə sənətinə daha maraqla qədəm qoymasına, tamaşaların yüksək səviyyədə təşkilinə, repertuarın, səhnə mizanı və nizamının düzgün seçilməsinə kamil sənətsünas, rejissor, bacarıqlı təşkilatçı, bir sözlə, yetkin elm xadimi kimi başçılıq etmişdir. İrəvanda Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında, mətbuatın yayılmasında, teatr-səhnə sənətinə dair məlumatların işıqlandırılmasında, ana dilimizin zənginləşdirilməsində, rus dilindən bədii ədəbiyyatın tərcüməsinə başlamasında onun xidmətləri böyük, bənzərsiz və İrəvan teatrının tarixi ilə sıx bağlıdır.

Məmmədveli Qəmərli

İrəvan məktəbi – İslamiyyəsinin türk dili müəllimi Məmmədveli Qəmərli yerli teatr həvəskarlarının ən sevimli məsləhətçisi olmuşdur. Söz sənətinin pərəstişkarları kimi tanınmış maarifçi müəllif hələ 1899-cu ildə İrəvanda çap etdirdiyi “Atalar sözü” kitabına yazdığı ön sözdə deyir, bildirdi: “Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar və ya vərəsə yoxdur. Zira mal, mülk tələf olub gedər, amma söz qalar. Belə ki, keçmiş hükəmanın, şüarının sözləri halabaqidir və insan üçün sözdən xeyirli, mənfəətli heç bir dövlət yoxdur. Necə ki, demişlər “cəvahirin qiyməti var, amma sözün qiyməti yoxdur”. “Atalar sözü” kitabının müəllifi sələflərin sözünü xələflər üçün rəhbər və əhəmiyyətli qaynaq hesab edirdi. İrəvan teatrının tarixi də Məmmədveli Qəmərliyə görə xələflər üçün gövrək bir qaynaqdır.



Yunis Nuri

Yunis Hacı Süleyman oğlu Süleymanov 1878-ci ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində doğulub. Gənclik həvəsi ilə milli səhnə sənətimizin bu şəhərdə və bu bölgədə inkişaf etməsi işinə qoşulub. Əvvəlcə həvəskar,



sonralar peşəkar, fitri istedadlı aktyor, təşkilatçı, rejissor kimi XIX əsrin sonundan XX əsrin 49-cu ilinədək öz həyatını İrəvan teatrına həsr edib, teatr sənətinin fəal təbliğatçısı olub. 1918-1922-ci illərdə qaçqınlıq həyatı keçirən Yunis Nuri vətənə qayıdıqdan sonra teatrın dirçəlməsində, yenidən fəaliyyətə başlamasında əvəzsiz rol oynamış, onlarca tamaşaya quruluş vermiş, aktyor və rejissor kimi yaratdığı əllidən də çox səhnə obrazlarına görə daim tamaşaçıların alqışları ilə qarşılanmış və əməkdar artist fəxri adına layiq görülmüşdür. Cəfər Cabbarlının “Sevil”, “1905-ci ildə”, “Almaz”, “Od gəlini”, M.F.Axundovun “Hacı Qara”, “Lənkaran xanın vəziri”, Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”, Səməd Vurğunun “Xanlar”, Süleyman Rüstəmin “Qaçaq Nəbi”, Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Arşın mal alan”, Zülfüqar bəy Hacıbəyovun “Aşıq Qərib”, Vilyam Şekspirin “Otello”, Molyerin “Zorən təbib”, “Concur Səməd”, Şirvanzadənin “Namus”, Sundukyanın “Pepa” tamaşalarında yaratdığı və özünəxas manera da təqdim etdiyi rollar və obrazların hamısı yaddaqalan, səhnə sənəti tarixinə yazılmalı sənət nümunəsi, sənətkarlıq töhfəsi olmuşdur. “Zəngəzur”, “Anahid”, “Göyçə gölü balıqçıları”, “Dağ marşı”, “Xaspuş” kinofilmlərində çəkildiyi bütün rollar tamaşaçı və rəyçi-tənqidçilərin rəğbətini qazanmışdır. İrəvan teatrının tarixində adı unudulmayan Yunis Nuri 1950-ci ildə həyatla vidalaşandan bir il əvvəl bağlanan doğma teatrı ilə də vidalaşmalı olmuşdur.

Bala Əfəndiyev

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisinin sakini və sahibi olmuş azərbaycanlılar son iki əsrdə dəfələrlə deportasiya, fiziki və mənəvi soyqırımı təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışlar. Bu dəhşətli faciə İrəvan Azərbaycan teatrından, onun təşkilatçıları, aktyorları, tamaşaçılarının taleyindən də yan keçməmişdir. Teatr da, onun aktyorları, tamaşaçıları da İrəvana iki-üç illik qaçqınlıqdan sonra ancaq 1920-ci ilin dekabrından sonra qayıda bildilər. Şəhərdə yeni yaranan Azərbaycan mətbuatının banisi, “Rəncbər”, “Zəngi” qəzetlərinin redaktoru, azlıqda qalan millətlər şöbəsinin müdiri, sonra respublika daxili işlər komissarının müavini olmuş Bala Əfəndiyev vətəndən didərgin düşmüş həmyerlilərinin, o cümlədən teatr həvəskarları olan aktyorların məskunlaşması işləri ilə yanaşı, teatr dərnəkləri, qrupları və truppalarının



təşkili məsələlərinə də başçılıq edirdi. O, arvadı Fatma xanımla yeri gələndə səhnəyə çıxır, aktyor kimi çıxış edirdi, lazım olanda, ehtiyac duyulanda rejissorluq edir, həvəskar artistləri İrəvan teatrının bərpası uğrunda əzmkarlıq göstərməyə səfərbər edirdi. 1921-1930-cu illərdə İrəvanda və bütövlüklə respublikada Azərbaycan mədəni, ədəbi-bədii mühitin canlanması, yeni teatr truppasının dövlət teatrı statusu alması işində Bala Əfəndiyevin xidmətləri əvəzsiz və çox böyük olmuşdur. İrəvan teatrının o illərdəki dirçəliş tarixi onun adı ilə bağlıdır. "Türk klubu", "Qadınlar klubu", teatr truppası üçün nizamnamə hazırlamaq, fəaliyyət proqramı təsdiq etdirmək, repertuar seçmək, nəhayət milli mədəni-mənəvi varlıq üçün münasib mühit, əlverişli şərait düzəltmək kimi ağır bir yükü çiyində daşımaq borcunu o çox şərəflə yerinə yetirdi. Min təəssüf ki, 1937-ci il represiyaları yüzrlə azərbaycanlı ziyalı kimi Bala Əfəndiyevin də taleyindən təhlükəsiz ötüb keçmədi. İş o yerə çatdı ki, bir vaxt uzun illər redaktoru olduğu qəzetlərin səhifələrində onun da adı və şəkilinin üstündən beləcə xac çəkdilər.

Əkbər Rizayev



Nadir, parlaq istedad sahibi, yüksək intellektuallıq səviyyəsi ilə şöhrət qazanmış jurnalist, redaktor, ictimai xadim Əkbər Rizayev indiki Ermənistan Respublikasında 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan və Rus dillərində çıxan bir sıra qəzetlərin baş yazarı, sonra da, redaktoru olmuş, İrəvan şəhərində, respublikanın rayon və kəndlərində yeni maarif və mədəniyyət ocaqlarının yaradılmasında təşəbbüskar təşkilatçı, səriştəli və yorulmaz icraçı kimi iştirak etmişdir. Arvadı Firəngiz xanımla birlikdə teatr həvəskarları və könüllü artistlərin İrəvan teatrı ətrafında cəmləşməsi, yeni teatr truppaları yaradılması, repertuar seçilməsi işinin

təşkilatçıları olmuşlar. Ər-arvad aktyor kimi səhnəyə çıxmış, yeri gəldikcə ətraf kəndlərdə göstərilən tamaşalarda çıxış etmişlər. Əkbər Rizayev bir çox hallarda rejissorluq etmiş, tamaşalara quruluş vermişdir, mətbuatda səhnə sənəti ilə bağlı sanballı yazılar dərc etdirmişdir. Bir sözlə, sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində İrəvan teatrının tarixini yaradanlardan biri olmuşdur. Otuzuncu illərin sonunda tale onu Moskvaya aparmış, orada o.

“İnostrannaya literatura” nəşriyatında redaksiya müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Səhnə sənətinin vurğunu olan bu ailənin oğlu Sabir Rizayev (1924-1978) dünyada tanınan teatr və kinotənqidçisi, sənətsünaslıq doktoru, əməkdar incəsənət xadimi, zəhmətkeş tədqiqatçı, istedadlı nəzəriyyəçi, könüllü xəyan ssenarilər müəllifi idi. Ermənistan Elmlər Akademiyasında İncəsənət İnstitutu direktorunun elmi işlər üzrə müavini son vəzifəsi oldu. Müxtəlif nəşriyyatlar böyük maraqla onun iyirmi sanballı monoqrafiyasını rus və erməni dillərində çap etmişlər. Yüzlərə elmi məqalənin, İrəvan Azərbaycan teatrının tarixi haqqında Bakıda çap olunmuş kitabın müəllifi də o idi. 1955-1978-ci illərdə, mübaliqəsiz, İncəsənət İnstitutunda, respublika Teatr Cəmiyyətində, Yazıçılar və Kinemotoqrafçılar İttifaqlarında keçirilən bütün ciddi müzakirələrin əsas məruzəçisi, mübahisələrin yekun sözünü deyən də o, olardı. Sanki tale Rizayevlərin nəslini, ailəsini elmə, incəsənətə, mədəniyyətə xidmət üçün yaratmışdı. Hələ XIX əsrin sonunda tələbə Rizayev “Könülsüz niğah” adlı pyes yazmışdır. 1920-1930-cu illərdə Əkbər Rizayev arvadı Firəngiz xanımla şəhərdə, kəndə həvəslə tamaşalar vermiş, təşkilatçılıq, rejissorluq işi görmüşlər. Onların oğlu Sabir birinci olaraq İrəvan Azərbaycan teatrının tarixini yazdı. Ömür möhlət versəydi isdedadının güc parıldayan çağında, müdriklik zirvəsindən boylanıb bu zirvəyə həmahəng yazılarını da Azərbaycan teatrının görkəmli nümayəndələrinə həsr edəcəydi. Fəqət əcəl macal vermədi. Səhnə üçün yaranmış ömrün son nöqtəsi də elə, teatr haqqında məruzə edərkən səhnədə qoyuldu.

Mustafa Hüseynov

1920-1930-cu illərdə yeni İrəvan teatrının yaradılması, uğurla fəaliyyətə başlaması işlərinə fəal, yaxından və müstəsna canıyanımlıqla kömək etmiş, tamaşaların sadəcə iştirakçısı deyil, həm də ədalətli rəyçisi müdrik məsləhətçisi olmuşdur. Möhkəm iradəsi, dönməz əqidəsi, mətin mübarizliyi ilə xəbis qonşuları hiddətə gətirən türk ziyalısı kimi tanınmışdı. Bu səbəbdən də ona İrəvanda “Türk Mustafa” demişlər. Uzun müddət ana dilimizdə çıxan “Zəngi” və “Qızıl şəfəq” qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. Hər iki qəzetin səhifələrində onun tariximiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız və səhnə



sənətimizə dair çoxlu məqalələqi dərc olunmuşdur. Haq-ədalət, düzlük və paklıq uğrunda daim bərişməz mübarizə apardığından “Pantürkist”, “Panislamist”, “Xalq düşməni” adı ilə represiyaya qurban getmişdir. Hətta bir vaxt redaktoru olduğu qəzetlərin səhifələrində belə onun adını pozmuş, şəkillərinin üstündən xaç çəkmişlər. Gördüyünüz bu şəkil də “Zəngi” qəzetindən götürülmüşdür. Onu olduğu kimi təqdim edirik.

Məmmədbağır Qaraxanov



Teatr həvəskarları qaçqınlıqdan yenidən qayıtmışdılar. Onların qoyub-gətdikləri İrəvandakı mədəni həyatdan əsər-əlamət qalmamışdı. Şəhərdə “Türk klubu”, “Müsəlman qadınlar klubu” yenidən fəaliyyətə başlayırdı. Teatr həvəskarları da ilk tamaşaları bu klublarda hazırlayırdı və göstərirdilər. “Çimnaz xanım yuxudadı”, “Hacı Qara”, “Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük”, “Dağılan tifaq” və başqa tamaşalarda böyük həvəs və özünəxas dəstixətti ilə çıxış edən Məmmədbağır tamaşaçıların dərin rəğbətini qazanırdı. Tamaşaların hazırlanması

və səhnə sənətinin təbliği sahəsində əvəzsiz və təmənnəsiz böyük xidmət göstərir.

Nəhayət, teatr həvəskarları və tamaşaçılarının həyatında yeni dövr başlanır, İrəvanda Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı açılır. Molyerin “Zorən təbib” komediyasında M.Qaraxanov Səməd ağanın nökrəri rolunu məharətlə oynayırdı. 1931-1932-ci illərdə Kazım Ziyaanın “Cansur Səməd” adı ilə tamaşaya qoyduğu komediyada Səməd ağa rolunun tanınmış və dəyişməz ifaçısı oldu. C.Cabbarlının “Aydın” faciəsində Balaxan obrazı da Məmmədbağırın “İnhisarına” verildi. “Aydın” 1928-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdu. Bir az sonra dekabrın 16-da “Sevil” səhnəyə çıxdı. Babakişi rolu da M.Qaraxanovun “İnhisarında” qaldı. “Yaşar”dan da İmamyar onun həmişəlik, dəyişməz payı oldu. “Vəqif”də İbrahim xan, “Fərhad və Şirin”də Şapur obrazları, “Aşıq Qərib”də Aşıq Qərib, “Otello”da Montano rolları Ermənistan SSR əməkdar artisti Məmmədbağır Qaraxanovun adına yazıldı. Bu ad Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Teatrı tarixində beləcə qaldı.

Cəmil Əliyev (Fəxrəyil)

Cəmil İbrahim oğlu Əliyev Vedibasər mahalından təhsil almaq üçün İrəvana gəlib. 1926-cı ildə Pedaqoji Texnikomu bitirəndən bu şəhərdə qalıb. Teatra, səhnə sənətinə tükənməz həvəsi elə həmin ildən də onu İrəvan teatrına gətirib. 1928-ci ilədək dram truppasında, İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı fəaliyyətə başlayandan sonra bu teatrda ad-san qazanmış aktyor olub, klassik və müasir dramaturgiyanın bir çox qəhrəmanlarının həyatını səhnədə yaşayıb və yaşadıb. Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə”, “Yaşar”, “Sevil”, “Aydın”, Mirzə İbrahimovun “Həyat”, Mirzə Cəlilin “Ölümlər”, Mirzə Fətəli Axundovun “Lənkaran xanının vəziri”, Səməd Vurğunun “Xanlar”, Süleyman Rüstəmin “Qaçaq Nəbi”, Nəcəf bəy Vəzirovun “Hacı Qəmbər”, səhnə əsərlərində onlarca yaddaqalan rolların bənzərsiz ifaçısı olmuşdur.



Uzun illər teatrın səhnəsində dramatik qəhrəmanları öz dəsti-xətti ilə tamaşaçılara çatdıran aktyor eyni zamanda musiqili komediyalarda baş qəhrəmanların rollarını daha böyük sənətkarlıq, peşəkarlıq məharəti və zövqü ilə ifa etməklə tamaşaçıların sevimlisi olmuşdur. “Arşın mal alan”da Vəli, “O olmasın, bu olsun”da Məşədi İbad rolları İrəvan Cəfər Cabbarlı adına Dövlət Dram Teatrı səhnəsində “Cəmil Əliyev möhürü” altında fərəh və qürur hissi ilə saxlanıldı. “Buradan min atlı keçdi” kitabında Hidayət Orucov yazıb: “1970-ci illərdə (teatr yenidən açıldıqdan sonra) C.Əliyev “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasının İrəvan Azərbaycan Teatrındakı yeddinci quruluşunda da baş rolda yenidən görüldü. Bu tamaşa, üç il qabaq Ermənistan SSR əməkdar artisti fəxri adı almış aktyorun anadan olmasının 60, səhnə fəaliyyətinin 40 illiyinə gənc kollektivin hədiyyəsi idi” (səh.309).

Həmin tamaşadan sonra “Sovet Ermənistanı” qəzetində dərc olunan yazıda deyilirdi: “Cəmil Əliyev uzun illərdən bəri... “Məşədi İbad” tamaşasında baş rolda çıxış etmişdir. O, obrazın daxili aləmini gözəl açar bilir. Məşədi İbad rolunda şöhrət tapmış, incəsənət ustalarından Mirzəğa Əliyev, Ağadadaş Qurbanov, Lütfəli Abdullayev kimi sənətkarların adı ilə yanaşı Cəmilin də adı çəkilir...”. Qəzetdə dərc olunan başqa bir yazıda Cəmilin bir aktyor kimi bu obraza bütün varlığı ilə bağlanması və onun ən yaxşı ifaçısı kimi şöhrət qazanmasından söhbət açılır: “Cəmili də

şöhrətləndirən, minlərlə adamın sevimlisi edən Məşədi İbad obrazı olmuşdur. Uzun illərdir ki, Cəmilə tanıyanlar bəzən ona öz adı ilə müraciət etmir. Onu Məşədi İbad - deyə çağırırlar. Bu, artistin xoşbəxtliyidir. Deməli, o, obrazı ürəklərdə əbədi yaratmışır... Arzumuz budur ki, onu illər boyu səhnədə alqışlayaq. Qocalıq Cəmildən uzaq olsun” (3 mart 1970-ci il). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İrəvanda ermənilər də heyranlıqla Cəmil Əliyevə Məşədi İbad – deyə müraciət edirdilər. İrəvan Azərbaycan Teatrına erməni tamaşaçıları da hədsiz maraqla gözləyirdilər.

Tamaşaçıların sevimlisi, səhnə sənətinin vurğunu Cəmil Əliyev 1977-ci ildə İrəvanda dünyasını dəyişdi.



Abbasqulu Tağıyev

Abbasqulu Bağır oğlu Tağıyev 1919-cu ildə qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanda dünyaya gəlib. Səhnə sənətinə vurğunluq onu çox gənc yaşında teatra gətirib. On üç yaşı hələ tamam olmamış 1931-ci ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının səhnəsində görünüb və ilk çıxışdan da başlayaraq tamaşaçıların qəlbinə mərhəmləklə rəvan yol açıb. Cəfər Cabbarlının “Sevil” səhnə əsərində Gündüz rolu ilə sehrlə sənət aləmi - teatrdə fəaliyyətə başlayıb. Bu aləmlə o, az qala əlli il gecəli-gündüzlü ayrılmaz qalıb. Deyim və duyum tərzini, düşünülmüş səhnə hərəkəti, könül oxşayan xarici görünüş, hərəkət və niyyətlə tarazlaşdırılan səs, nəhayət salonu və tamaşaçını qəlbən görmək məharəti onu tək-cə tamaşaçıların deyil, tanınmış teatr xadimlərinin də sevimlisi etmişdi. Romantik, dərin psixoloji və komik rollarda eyni uğurla çıxış edirdi.

İsmayıl Dağıstanlı, Əli Zeynalov, Hikmət Ziya, Rza Əfqanlı, qocaman Yunis Nuri, bir sıra erməni aktyorları, sənətkarları ilə birlikdə dəfələrlə səhnəyə çıxmışdı. Tanınmış və çox tələbkər rejissorlar onun səhnə fəhmi və fərasətini, yüksək qavram məharətini hər tamaşadan sonra ayrıca qeyd edirdilər. Məlum Şekspir Festivalında 1944-cü ildə A.Tağıyev Otello rolunda oynayan Əli Zeynalovla qarşı-qarşıya Yaqo rolunda səhnəyə çıxmışdı. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı Cəfər Cabbarlı adına layiq, şekspir səviyyəli tamaşası ilə yüksək zirvəni fəth etdi. Bunda

Abbasqulu Yaqosunun da payı yox deyildi. 1949-1967-ci illərdə teatr qaçqınlıq həyatı keçirirdi. Buna baxmayaraq Abbasqulu Tağıyev öz doğma sənət ocağından ayrılmadı. 1967-ci il aprelin 28-də teatr həyatında yeni mərhələ başlandı. Qocaman aktyor yenə də ön sırada idi. Bütün həyatını səhnə sənətinə həsr edən A.Tağıyev Şekspirin "Otello"sunda Yaqo, Cabbarlının "Aydın", "Almaz", "Yaşar", "Sevil", "1905-ci ildə", "Od gəlini", "Solğun çiçəklər"ində Dövlət bəy, İbad, Əmirqulu, Əbdüləli, İmamverdi, Əbdül, Qorxmaz, Şirvanzadənin "Namus" və "Cınlı"sında Rüstəm və Daniel, Süleyman Rüstəmin "Qaçaq Nəbi"sində Nəbi, Səməd Vurğunun "Vagif", "Fərhad və Şirin" və "Xanlar"ında Eldar, Xosrov, Xanlar, Hidayətın "Məhəbbət yaşayır hələ"sində Müqəddəs əmi rollarında peşəkar aktyor və əsl teatr xadimi kimi məharətlə çıxış etmişdir. Dünya dramaturqlarının təfəkkür və təxəyyülündən bəhrələnmiş onlarca səhnə əsəri İrəvan Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşaların hamısında təcrübəli aktyorun ifa etdiyi bütün rollar yadda qalan olmuşdur. Yüksək intellektual inkişaf səviyyəsi, sənət və səhnə duyumu olan aktyorun əzmkar və fədakarlıqla dolu yaradıcı əmək yoluna da yüksək qiymət verilmiş, o, Ermənistan SSR əməkdar artisti fəxri adına layiq görülmüşdü. Teatrın qocaman xadimlərindən biri olan Abbasqulu Tağıyevin mənalı ömür yolu 1981-ci ildə, çox sevdiyi İrəvan şəhərində başa çatmışdır.

Baxış Qələndərli

Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi Baxış Qələndərli Leninqrad şəhərində ali ixtisas təhsilini başa çatdırdıqdan sonra 1934-cü ildən öz şüurlu həyatını, yaradıcılıq əzmi və sövqünü bütövlükdə milli səhnə sənətimizin intibahına həsr etmişdir. İstesadlı rejissor, bacarıqlı təşkilatçı və təcrübəli pedaqoq kimi o, sözün həqiqi mənasında əsl teatr xadimi olmuşdur. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram teatrının sənət kəhkəşanına doğru zirvə-zirvə, addım-addım irəliləyə bilməsində onun əməyi, səyi, içindən gələn səsi, təfəkkür və təxəyül, idrak səviyyəsinin rolu az olmayıb. 1944-cü ildə İrəvanda keçirilən altıncı ümumittifaq Şekspir festivalında bu teatrın baş rejissor Baxış Qələndərlinin quruluşunda təqdim etdiyi "Otello" tamaşasına münsiflər heyəti və mətbuat tərəfindən yüksək qiymət verilməsi də bunu bir daha sübut edir.



B.Qələndərlinin quruluşunda "Otello" əqlin gözü ilə dərg edilən, yüksək təfəkkür mədəniyyəti və könül qavramı ilə heyrətləndirmək üçün deyil, heyrətamiz iş görmək üçün kamil sənətkar tərəfindən araşdırılıb tapılmış Şekspir ruhlu tamaşa idi. Buna görə də münsiflər heyətinin rəhbəri professor Morozov bu tamaşadan sözün əsl mənasında həzz aldığını açıq etiraf etmişdir.

Qələndərli zəkasının, içdən gələn səsini, könül tərbiyəsinin bəhrəsi, məhsulu olan bütün tamaşalar o dövrün sənətsünaqları, rəyçiləri, tənqidçiləri, tamaşaçıları, mətbuat tərəfindən hər yerdə hədsiz maraq, aramsız alqışlarla qarşılanmış və yüksək qiymətləndirilmişdir. O, İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının fədaisi, adı əsgəri, tanınan sərkərdəsi, Cəfər Cabbarlı adı və yaradıcılığının, milli səhnə sənətimizin bənzərsiz vurğunu idi. 1949-cu ildə C.Cabbarlı adına Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı İrəvandan sürgün edildi. Respublikanın ən ucqar rayonlarından biri olan Basarkeçərdə, Göyçə gölü hövzəsində baş rejissor Qələndərli yenə də tamaşalar hazırlayıb, teatrın fəaliyyətdən düşməməsi üçün bütün imkanlardan bacarıqla, dözümlü və səbrlə istifadə edirdi. 1950-1951-ci illərdə teatrın kiçik kollektivi Basarkeçər rayonunda, 1952-1967-ci illərdə İrəvanın məhəllələrində, Zəngibasar, Hrazdan rayonlarında qaçqınlıq həyatı keçirirdi, baş rejissor da bu həyatın ruhundan, tamaşaçılarla təmasdan ayrılmadan çalışmaqda idi. Bu, çətinlik müqabilində təslim olmamaq, milli-mənəvi varlığımızı, sağlam mədəni-mənəvi mühitimizi qoruyub saxlamaq uğrunda mənəvi-intelektual inkişaf səviyyəsi yüksək olan bir insanın öz təbii-genetik meyillərinə uyğun mübarizəsi idi. Onun adı elə bu ruh, bu ovqatda da Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının salnaməsində qalacaqdır.

Əli Şahsabahlı

Ermənistan SSR əməkdar artisti Əli Şahsabahlının adı Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının tarixində ictimaiyyətlə paylaşılmalıdır. O, bu teatrın aparıcı aktyoru, bədii rəhbəri, direktoru, rejissoru olmuş, uzun illər tükənməz həvəs, hədsiz canıyanımlıqla kollektivə başçılıq etmiş, yaradıcılıq uğurları qazandıran teatr xadimi olmuşdur. 1938-ci ildən bu teatra ömrünün ən mənalı illərini bağlayan Şahsabahlını həmişə



yaxşı tamaşaların müəllifi, qabiliyyətli təşkilatçı, bacarıqlı teatr rəhbəri, istedadlı aktyor və rejissor kimi tanınışlar.

Əli Şahsabahlı səhnəyə ilk dəfə 1911-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan teatr truppasının “Dəmirçi Gavə” tamaşasında çıxmış və Pərviz rolunu oynamaqla səhnə sənətinə 15 yaşında qədəm qoymuşdur. 34 il sonra o, Şəmsəddin Saninin bu pyesini İrəvanda tamaşaya qoymuş, özü də Zohhak rolunda çox uğurla çıxış etmişdir. M.F.Axundovun “Müsyə Jordan və dərviş Məstəli şah”, M.S.Ordubadinin “Ürəkçalanlar”, J.B.Mölyerin “Vasvası xəstə”, Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Məşədi ibad”, “Arşın mal alan”, Zülfüqar bəy Hacıbəyovun “Aşıq Qərib”, “Əlli yaşında cavan”, “Evlilikən subay”, Muslim Maqomayevin “Şah İsmayıl” və başqa bir sıra səhnə əsərləri rejissor Şahsabahlının quruluşunda tamaşaya qoyulmuşdur. Dövrünün tənqidçiləri, tamaşaçıları onun tatar sənətinə gətirdiyi yenilikləri ürəkdən alqışlamış və təhriflərini ciddi tənqid etmişlər. Bununla belə Əli Şahsabahlını teatr kollektivi və tamaşaçılar səhnə sənətindəki xidmətlərinə görə yüksək qiymətləndirmiş və onu C.Cabbarlı adına teatrın rəhbəri, təşkilatçılarından biri hesab etmişlər. Əli Şahsabahlı da qaçqınlıq həyatına məruz qoyulan teatrdan ayrılmamış, gərgin və çox ağır şəraitdə bu kollektivlə birlikdə yaradıcılıq fəaliyyətini, təşkilatçılıq qabiliyyətini milli mədəniyyətin, teatr sənətimizin xidmətinə həsr etmişdir. 1949-cu ildən 1967-ci ilədək müxtəlif rayonlarda xalq teatrı statusu ilə çıxış edən Cəfər Cabbarlı adına İrəvan teatrı kənd və qəsəbələrdə yenə də öz tamaşaçıları ilə görüşür, teatr xadimləri Baxşı Qələndərlinin və Əli Şahsabahlının hazırladıkları tamaşaları göstərirdilər. Baxşı Qələndərli kimi Əli Şahsabahlının adı da bu teatrın qeyri-adi tarixində adi və unudulmaz bir səhifə olaraq qalacaqdır, çünki o, bu şərəfli teatr xadimi adına layiqdir.

Əli Məhzun

Əli Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun) zəmanəsinin tanınan və şöhrət qazanmış mollaəsrəddinçi satirik şairlərin, jurnalist və redaktorlarından biri olub. Müxtəlif qəzet və məcmuələrdə “Yetim pişik” imzası ilə çıxış edib, satirik şeirləri bu imza ilə “Molla Nəs-



rəddin”, “Leylək”, “Burhani-həqiqət”, məcmuəllərində dərc edilib. İrəvanda çıxan “Burhani-həqiqət”in redaktoru və “Molla Nəsrəddin”in buradakı müxbiri olub. Milli mədəniyyət, ədəbiyyat və teatr sənətinin yayılması, pərvazlanmasında xidməti hədsiz və əvəzsizdir. 1913-cü ildə İrəvanda islam dram şirkəti məhz onun ciddi-cəhdi, tükənmək bilməyən söyləri sayəsində mümkün olub. Martın 25-də “İrəvan islam dram şirkəti”nin fəaliyyətə başlamasına icazə verilib. Aprelin 29-dan şirkətin aktyorları biri-birinin ardınca tamaşalar verməyə başlayıblar. Çox keçmədən “Dram şirkəti” daha geniş miqyaslı fəaliyyət göstərir, tamaşaçıların dərin rəğbətini qazanır. Bacarıqlı təşkilatçı əsl teatr xadimi olan Əli Məhzun həmkarları Əsgər Axundzadə və Əsgər Cabbarzadə Aciz İrəvani ilə birlikdə şəhərdə Azərbaycan teatrının nizamla fəaliyyət göstərə bilməsi üçün yetərli şərait yaratmaqda, maraqlı repertuar seçməkdə, səhnə düzəltmək və aktyorlarla iş aparmaqda, hətta bir sıra əlavə xərcləri ödəməkdə çox önəmli xidmət göstərmiş və bununla da öz adının İrəvan teatrının tarixinə ayrıca bir səhifə kimi daxil edilməsinə haqlı olaraq layiq görülmüşdür. Əli Rəhimovun aktyorluq fəaliyyəti də diqqətə dəyər olmuşdur. Dram şirkətindəki təşkilatçılıq işləri ilə yanaşı həvəslə səhnəyə çıxan Əli Məhzun könül istəyini, daxili aləminin zənginliyini, ifa etdiyi rollar vasitəsi ilə tamaşaçıya çatdırmağa canatdığından həmişə daxilən zəngin olan obrazlara meyl göstərmişdir. Səhnə sənətinə vurğunluğu onun ədəbi-bədii yaradıcılığında və mətbuatda dərc olunmuş məqalələrində də öz əksini tapmışdır.



III FƏSİL



SƏNƏDLƏR, MƏQALƏLƏR

1948-1953-cü İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN
SSR ƏRAZİSİNDƏKİ TARİXİ-ETNİK TORPAQLARINDAN
KÜTLƏVİ SURƏTDƏ DEPORTASIYASI HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Son iki əsrdə Qafqazda Azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli fəziyə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi sürətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud represiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitində, kəskin

iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinst dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkər siyasəti ilə yanaşı, o dövrlük Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının tarixində zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ~~ötən~~ 50 il ərzində lazımcına araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq **qərara alıram**:

I. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hət tərəfli təqdim edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tərkibdə dövlət komissiyası yaradılsın:

Dövlət komissiyasının sədri:

Heydər Əliyev – Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Dövlət komissiyası sədrinin müavini:

Artur Rasizadə - Azərbaycan Respublikasının baş naziri

Dövlət komissiyasının üzvləri:

Ramiz Mehdiyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra

Aparatının rəhbəri

Vasif Talibov – Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri

İzzət Rüstəmov - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Elçin Əfəndiyev - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Həsən Həsənov - Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri

Namiq Abbasov - Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik

naziri

Ramil Usubov - Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri

Eldar Həsənov - Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru

Südəbə Həsənova - Azərbaycan Respublikasının ədliyyə nazirinin

birinci müavini

Xanlar Hacıyev - Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri

Sirus Təbrizli - Azərbaycan Respublikasının mətbuat və informasiya

naziri

Vəfa Quluzadə - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Hidayət Orucov - Azərbaycan Respublikasının Milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Fatma Abdullazadə - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İcra Aparatının humanitar siyasət şöbəsinin müdiri

Şahin Əliyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının qanunvericilik və hüquq ekspertizası məsələləri şöbəsinin müdiri

Fuad Ələsgərov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının dövlət hüquq şöbəsinin müdiri

Yusif Hübətov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri

Əli Həsənov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri

Rəfael Allahverdiyev – Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinin başçısı

Nizami Xudiyev – Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin sədri

Fərəməz Maqsudov - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti

Anar Rzayev – Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri

Cəmil Quliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi əvəzi

İqrar Əliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru

Budaq Budaqov - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun direktoru

Ataxan Paşayev - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi

Yusif Yusifov - N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin ümumi tarix kafedrasının müdiri.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 18 avqust 1997-ci il.

**TEATRIN ÖZ BİNASI,
ÖZ SƏHNƏSİ OLAR.**

Heydər Əliyev



Möhtərəm Prezident! Siz Ermənistanda çox olubsunuz. Oranı yaxşı tanıyırsınız. Ermənilərin Luiza Samvelyan adlı məşhur bir alimi var, Parisdə doğulmuş teatrşünas qadındır. Bakıda söhbət zamanı ermənilərə xas olan bir tərzdə Sizdən soruşub:

-Heydər Əliyeviç, Ermənistanda Azərbaycan teatrı var. Siz Azərbaycanda Mərkəzi Komitənin birinci katibisiniz, niyə burada erməni teatrı açmırsınız?

Bunun cavabında Siz ona deyibsiniz ki, xanım, teatrın öz binası, öz səhnəsi olar. Siz İrəvanda əvvəlcə binasını tikib, səhnəsini qurandan sonra Azərbaycan teatrını açsaydınız daha yaxşı olmazdı?! Sizdən fərqli olaraq biz əvvəlcə binasını tikmək, səhnəsini qurmaq, sonra erməni teatrını açmaq istəyirik.

Möhtərəm prezident! Sizin çox güclü yaddaşınız var. Əminəm ki, bu söhbəti xatırlayırsınız. O, vaxt həqiqətən də İrəvanda Cəfər Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı fəaliyyət göstərirdi. 1944-cü ildə bu teatr hətta Ümumittifaq miqyaslı Şekspir festivalının laureatı olub. 70-ci illərdə Sizin indiki müşaviriniz Hidayət Orucov həmin teatrın direktoru idi. Teatr kollektivi Azərbaycanda qastrolda olanda şəxsən Siz Mərkəzi Komitənin Bürosunda təklif edibsiniz ki, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı artistlərindən bir qrupuna fəxri adlar və fərmanlar verilsin. Bütün bunları xatırlatmaqdan məqsədim, istəyim, xahişim odur ki, indi qaçqın statusunda işləməkdə olan bu teatrın yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasına dair Siz öz nüfuzlu sözünüzü deyəsiniz, lütfən!

**Qaçqınların respublika
toplanişında.
«Azərbaycan» qəzeti, 2 iyul 1998.**



İRƏVAN DÖVLƏT AZƏRBAYCAN DRAM TEATRİNİN 125 İLLİK YUBİLEYİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2007-ci ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illiyi tamam olur. Milli teatr sənətimizin inkişafında mühüm yer tutan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı Qafqazın qocaman sənət ocaqlarından biridir. 1882-ci ilin əvvəllərində azərbaycanlılardan ibarət teatr truppasının göstərdiyi tamaşa ilə fəaliyyətə başlamış bu mədəni mərkəz teatr tariximizə parlaq səhifələr yazmışdır. Görkəmli ictimai xadim, ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə 1886-cı ildə dahi Mirzə Fətəli Axundovun «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» əsərinin tamaşaya qoyulması İrəvan Azərbaycan Teatrının təşəkkülünə güclü təkan vermişdir. Teatr XIX əsrin sonlarında əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvanda özünün maraq doğuran repertuarı ilə tamaşaçıların dərin rəğbətini qazanmışdır. 1928-ci ildə dövlət statusu alan, 1935-ci ildən görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının adını daşıyan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının tarixi milli mədəniyyətimizin tərəqqisində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş bir sıra görkəmli səhnə ustasının adı ilə sıx bağlıdır.

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı keşməkeşli sənət yolu keçmişdir. İosif Stalinin «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 1947-ci il 23 dekabr və «Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üzrə tədbirlər haqqında» 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları ilə azərbaycanlıların Ermənistandakı ata-baba torpaqlarından kütləvi deportasiyasında reallaşan qərəzli siyasət İrəvan teatrının da taleyindən yan keçməmişdir. Həmin illərdə bağlanan teatr fəaliyyətini yalnız 1967-ci ildə bərpa edə bilmiş və öz işini çətin şəraitdə davam etdirmişdir. Sovet dövründə Qafqazdakı sərhədlərin süni olaraq müəyyən edilməsi nəticəsində Ermənistan SSR-ə qatılmış tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan on minlərlə soydaşlarımızın Azərbaycan mədəni-ədəbi fikrinin inciləri ilə tanışlığında və milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlılıq ruhunda tərbiyəsində İrəvan Azərbaycan Teatrı qüvvəsini əsirgəməmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma yurdlarından xüsusi qəddarlıqla didərgin salındıqları zaman İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı fəaliyyətini

dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdır. 1988-ci ildən Bakı şəhərində məskunlaşan teatr yenə də öz dəsti-xətti ilə seçilir və yaradıcılıq uğurları ilə teatrsevənlərin diqqətini daim cəlb edir.

Azərbaycan xalqının mədəni və ictimai həyatında rolunu nəzərə alaraq, İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqı ilə birlikdə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 30 avqust 2006-cı il.

**İRƏVAN DÖVLƏT AZƏRBAYCAN DRAM TEATRİNİN
ƏMƏKDAŞLARINA FƏXRİ ADLARIN VERİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN**

SƏRƏNCAMI

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı xidmətlərinə görə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının aşağıdakı əməkdaşlarına Azərbaycan Respublikasının fəxri adları verilsin:

«Azərbaycan Respublikasının xalq artisti»

Abdullayeva Tamella İslam qızı;
İsmayılova Elmira Məhərrəm qızı;
Nəcəfov Süleyman Paşa oğlu.

«Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti»

Əliyeva Dilarə Hasil qızı;
Əliyeva Tünzalə Məcid qızı;
Kərimov Vaqif Məhəmməd oğlu.

«Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi»
Piriyev İvtixar Fərhad oğlu.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 16 oktyabr 2007-ci il.

**CƏFƏR CABBARLI ADINA İRƏVAN DÖVLƏT
AZƏRBAYCAN DRAM TEATRİNİN FƏALİYYƏTİNİ
YAXŞILAŞDIRMAQ TƏDBİRLƏRİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI NAZİRLƏR KABİNETİNİN 31 AVQUST 1994-CÜ
İL 320 SAYLI ƏMRİ**

«Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı başlanmış soyqırımını nəticəsində 1988-ci ildən daimi fəaliyyət yerini məcburi tərkdən Bakı şəhərində məskunlaşmış Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının yaradıcılıq-istehsalat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, kollektivə dövlət himayəsini gücləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərara alır:

1. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Teatrlarının yaradıcılıq-istehsalat fəaliyyətini tənzimləyən və müəyyən edən bütün şərtlər Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına şamil edilsin.

2. Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Mədəniyyət Nazirliyinə yeni teatrların yaradılması üçün ayrılmış vəsait hesabına ödənilsin.

3. Bakıda məskunlaşdığı müddətdə Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı Nəsimi rayonundakı Hüseynqulu Sarabski adına Mədəniyyət evinə yerləşdirilsin».

UĞURLU BİR SƏHİFƏ

Mədəni dəyərlərimiz içində müstəsna yeri ilə fərqlənən İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı qürbətdə qalan dədə-baba ərazilərimizin, bu torpaqların əsil sahibi olmuş ulularımızın yaşam tərzinin, nəcib və incə duyğularının canlı rəmzidir. Heç də sır deyil ki, əgər Çuxursəd bəylərbəyliyi, İrəvan xanlığında, İrəvan quberniyasında və nəhayət, indiki Ermənistan Respublikası ərazisində azərbaycanlılar yaşamasaydı, onların mədəni inkişaf səviyyəsi imkan yaratmasaydı, şübhəsiz ki, İrəvanda Azərbaycan Teatrı yarana və yaşaya bilməzdi. İrəvanda birinci Azərbaycan teatr tamaşası 1880-ci ildə göstərilmişdir. 1885-ci ildə İrəvana işləməyə gələn məşhur maarifpərvər ziyalı Firudin bəy Köçərli teatrın geniş təşəkkülü üçün böyük işlər görmüşdür. XIX əsrin sonlarında burada yaşayan azərbaycanlılar say çoxluğu təşkil etdiyindən ziyalılar öz repertuarı ilə maraq doğuran teatr yaratmağa nail oldular. 1928-ci ildə kollektivə Dövlət statusu, 1935-ci ildə isə C.Cabbarlının adı verildi. Yarandığı ilk günlərdən bəri Azərbaycan mədəniyyətində özünəməxsus yeri olan bir çox görkəmli sənət adamlarının adı bu teatrın salnaməsində minnətdarlıqla çəkilir. Lakin bu teatr zaman-zaman erməni təcavüzünə məruz qalmışdır. Ermənilərin özlərinin seçilən teatrları olmadığından 1949-cu ildə müəyyən qüvvələr Ermənistanda Azərbaycan teatrının bağlanması nail olurlar. Lakin 1967-ci ildə azərbaycanlıların böyük qətiyyəti və mübarizəsilə İrəvanda Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı yenidən bərpa edilir. Həmin vaxtdan başlayaraq teatr öz uğurları ilə seçilir. Bir neçə dəfə Bakıda və Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında qastrol tamaşaları ilə çıxış edən sənətçilər müxtəlif vaxtlarda respublikamızın fəxri adları ilə təltif olunurlar. Teatr 1989-cu ildə Bakıda studiya kimi öz təşəkkülünü tapır və 1994-cü ildə teatra yenidən Dövlət statusu verilir. Bu gündən İrəvan teatrları tarixiliyini, mənəvi çəkisini, dünənki şöhrətini qoruyub saxlayaraq fəaliyyətini davam etdirir. Teatrın 125 illik yubileyi milli mədəniyyətimizin şanlı tarixinə düşən uğurlu bir səhifədir.

*Əbülfəz Qarayev,
Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və
Turizm naziri, 2007-ci il*

DOĞMA TARİXİMİZƏ YAD GÖZLƏ BAXMAĞIN ACI NƏTİCƏLƏRİ VƏ YAXUD İRƏVAN TEATRİNİN NEÇƏ YAŞI VAR?

«Amerika açmaq» niyyətində deyiləm, öz vətənimin adi vətəndaşı, öz xalqımın sadəcə bir övladiyam. Narahatlığım-narazılığım və gileyim ancaq doğma tariximizə ögey münasibətimizdən, özümüzün öz keçmişimizə yad gözlə baxmağımızdan, ata-babalarımızın ruhuna, ərklə-inamla əmanət etdikləri papağa və torpağa etinasızlığımızdandı. Bilirəm, həddən ziyadə ağır mövzudur bu. Dərin köklərə əl atmadan, təfərruata varmadan bu yazıda məktəb və teatr tariximizin təzadla dolu ikicə məqamını lütfli diqqətiniz və ədalətli mühakiməyə təqdim etməklə kifayətlənməli olacağam.

Birinci məqam məktəb tariximizə aiddir. Öz Ensiklopediyamızda (ASE VII cild) biz öz əlimiz, öz iradəmizlə yazıb etiraf etmişik ki:

Nizami Gəncəvimiz (1141-1209) orta əsr elmlərini, Yaxın Şərq xalqlarının tarixi və ədəbiyyatını, hətta yunan və hind fəlsəfəsi, astronomiya və həndəsəni dərinləndirib öyrənib, mükəmməl bilib... Bənzərsiz «Xəmsə»si ilə dünyanı heyran qoyub... Parlaq zəka olduğundan dünya ədəbiyyatı korifeyləri zirvəsindəki yüksəlib və ordan qürurla boylanmaqdadır...Dövrün görkəmli mütəfəkkiri kimi Şərq renessansının ən yüksək pilləsində dayanıb... Ölməz əsərləri, ingilis, alman, fransız, italyan, ispan, rus, yapon və s. dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olub...(səh. 244-249).

Nəsirəddin Tusimiz (1201-1274) Azərbaycanın ensiklopediyaçı alimi olub... Tusi ləqəbini təhsil aldığı şəhərin adından götürüb... ilk müəllimi atası olub, sonrakı müəllimləri isə Bəhmənyar və İbn Sina məktəbinə mənsub olan alimlər... «Cəlil məscid»dəki qəbrinin üstündə həkk olunan «elmin köməkçisi, elm aləminin şahı, dövr anası belə oğul doğmayıb hələ» sözləri (səh.231-232) dibi görünməyən elm deryasının ən dərin qatlarına cəsarət və məhərətlə baş vuran ən mahir qəvvaslardan heç birinə nəsib olmayan ən yüksək şərəf və əvəzsiz ehtiram rəmzidir.

Ana dilimizdə yaranan fəlsəfi qəzəlin banisi, o dövrün elmlərini, dillərin tarixini, məntiqi, riyaziyyatı, astronomiyayı mükəmməl bilən, Yuneskonun qərarı ilə 1973-cü ildə 600 illiyi beynəlxalq miqyasda böyük məhəbbətlə qeyd edilən İmadəddin Nəsimimiz (1369-1417) ilk təhsilini Şamaxıda alıb (səh.229-203).

Məlum həqiqətləri qabartmaqla dəvə şəkli çəkib altında «Bu dəvədir» yazmaq niyyətində deyiləm. Burada heç şərhə, izahata ehtiyac

qalmayıb. Maarifimiz-məktəbimizin tarixi ilə başqa bir münasibətlə daha geniş, daha ciddi söhbət açmaq qənaətindəyəm. Hələlik bu barədə demək, vurğulamaq, istədiyim odur ki, 800 ildən də bir xeyli əvvəl Şərqi və Qərbi heyran qoyan, zəka-intellekt-təfəkkür qüdrəti ilə dünya ədəbiyyatı korifeyləri səviyyəsinədək yüksələn, o səviyyənin zirvəsindən boylanan Nizamisi, «anaların hələ doğmadığı oğlu, elm aləminin şahı» sayılan Tusisi, ilk təhsilini 700 il bundan əvvəl Şamaxıda alan barışmaz mütəfəkkir, Hələbdə dara çəkilməmiş Nəsimisi olan bir xalqın məktəb-maarif sistemi tarixini 19-cu əsrə, Cənubi Qafqaz məktəblərinin ilk nizamnaməsi (1829) ilə bağlamaq başucalıqı gətirməyən qəbahətdir.

Bir azacıq da açıq gözlə baxaq, görək qonşu xalqların məktəb tarixinə dair öz əlimizlə öz ensiklopediyamızda nələri necə yazmışıq: «5 əsrdək erməni məktəblərində təhsil Suriya və Yunan dillərində idi... monastr məktəblərində ruhanilərlə yanaşı müəllimlər də hazırlayırdılar (ASE, IV cild, səh.87). Burada idrak olunanı, anlamalısı odur ki, təhsilin başqa dillərdə aparılmasına baxmayaraq, hələ V əsrdən də xeyli əvvəllərdə erməni məktəbləri olub. Deyiləni əsaslandırmaq üçün daha bir incəlik ustalıqla vurğulanıb, kilsə, monastr məktəblərində təkcə ruhanilər deyil, həm də onlarla yanaşı müasir anlamda müəllimlər hazırlandığı da qeyd olunub. Şəxsiz, bunu ermənilərin yazdıqlarından götürmüş və öz ensiklopediyamıza olduğu kimi daxil etmişik. Deməli, qonşu xalqın tarixinə aid olan faktın gerçəkliyini tərəddüdsüz etiraf etmişik. Bəs öz tariximizə münasibətimiz niyə belə deyil?

İkinci məqam. Biz öz ensiklopediyamızın elə həmin IV cildində (səh.79) görün, öz əlimiz, bəd əməlimizlə «İrəvan» toponimini nə kökə salmışıq. «Erivan», «Erivan quberniyası», «Erivan xanlığı». Keçmişimizə, tariximizə, torpaqlarımıza yad gözlə baxmağın açıq-aşkar nəticəsi deyilmi bu?! Xəcalət çəkmədən, düşünüb-daşınmadan, yadellilərin dilində səsləndiyi kimi yazmışıq. «Ararat düzənliyi, Sevan gölü hövzəsi». O boyda Ağrı dağını, o doğmalığıda «Göycə» gölünü öz əlimizlə erməniləşdirmişik! İrəvan xanlığına dair materialdan oxuyuruq «əhalisi əsasən ermənilər və azərbaycanlılar idi». Oxuyur, ancaq nədənsə xəcalət çəkmirik. Axı, xanlığın ərazisində yaşamış əhalinin etnik tərkibi, oradakı demoqrafik vəziyyət barəsində yazan erməni tarixçilərinin bir çoxu heç bu ciddilikdə saxtakarlığa cəsarət edə bilməyib. Başqa bir qisim erməni tarixçilərinin uydurduğu köklü-dibli yalanı isə biz olduğu kimi öz ensiklopediyamıza həkk etmişik. Belə naşılıqı, öz xalqının tarixinə bu qədər ögey, səhlənkər, məsuliyyətsiz münasibəti gələcək nəsillərimiz bir yana, heç Allahımız da bizə bağışlamaz. Əhalisi əsasən erməni olan əraziyə haçan, harada xanlıq

deyiblər?! Əhalisi əsasən erməni olan ərəziyə hansı ölkədə müsəlmanı xan qoyublar?! Allahın erməni, rus bəndələri, başqa-başqa millətlərin ağı kəsənləri rəsmi qaydada etiraf etmiş, gercək faktlara əsaslanaraq, car çəkib dünyaya bildirmişlər ki, İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunanda o ərəzidə yaşayan 85 min azərbaycanlının müqabilində vur-tut 21 min erməni olub. Etnik tərkibdəki bu qədər böyük fərqi nəzərə almadan hansı ədalət, hansı haqla yazmaq olar ki, xanlığın «əhalisi əsasən ermənilər və azərbaycanlılar idi». Erməniləşdirmə meyli o qədər güc gəlib ki, heç olmasa, «azərbaycanlılar və ermənilər» də yazmayıblar.

Tarixi gercəkliyə bu qədər saymazyanalılıqla yanaşmağımız xalqımızın keçdiyi tarixi yol, etnik ərəzilərimiz, ata-baba torpaqlarımız, demoqrafik durumumuz haqqında yazılan hər söz, deyilən hər ifadə ölçülüb-biçilmədən işlədildə, çərtib əndazəsindən çıxanda nəticəsi ağırlı-acılı olur, hətta bəzən milli mücadiləyə, qanlı toqquşmalara da səbəb olur. «Qarabağ erməni torpağıdır» uydurmasını da yada salın. Adətən, belə yalanlar vaxtında təkzib olunmayanda ayaq açıb yeriyir, özünə əlverişli və geniş meydan tapır. Sonra həmin yalan bu meydanda siyasətə çevrilir. Təkzib olunmayan bu siyasət də ölümlərlə nəticələnir. Beləliklə, bütöv bir xalqın tarixi və taleyi bəzən adicə bir sözdən asılı olur. Adi həqiqətdir, ermənilərlə azərbaycanlılar yüzilliklər boyu qapıbir qonşu olublar, çəpər-çəpərə, iç-içə yaşamışdıq. Lakin tarixə münasibətdə bir-birimizə oxşamamışdıq. Baxın, görün öz əlimiz, öz aqlımız ilə öz ensiklopediyamızda erməni teatrının tarixini necə təqdim etmişik. «Erməni teatrının yaranması e.ə. 1-ci minilliyə aiddir (ASE, IV cild, səh.91). Şərh verməyəcək, fikir bildirməyəcəm. Sadəcə olaraq öz ensiklopediyamızda öz əlimizlə öz teatrlarımızdan biri haqqında yazdığımızı olduğu kimi diqqətinizə çatdıracağam: «Yerevandakı Azərbaycan teatrının tarixi F.B.Köçərlinin təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə 1886-cı ildə gimnaziyada oxuyan azərbaycanlı teatr həvəskarlarının ifa etdikləri «Müsyö Jordan və Dərviş Məstielə şah» (M.F.Axundov) komediyasının tamaşasından başladı» (V cild, səh.129). Əvvəla, təkəcə İrəvan (Yerevan yox, İrəvan) teatrı tarixinin deyil, bütövlükdə Azərbaycan teatrının başlanğıc tarixini biz böyük (dokumentalistliklə) XIX əsrin ikinci yarısına aid etmişik. «Azərbaycan teatrının salnaməsin»də oxuyuruq: «Teatrimızın tarixi bir qayda olaraq, 1873-cü il martın 10-nda Bakıda «Vəzir-i-Xani-Lənkəran» komediyasının oynanılması ilə başlayır». (səh.13). Teatr tariximizin tanınmış mütəxəssis-alimi İncilab müəllimin «Azərbaycan dram teatrı» kitabında da deyilir: «1873-cü il mart ayının 23-də Bakı şəhərində Azərbaycan dilində ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundovun

«Sərgüzəşti-Vəziri-Xani-Lənkəran» komediyası... tamaşaçılara göstərildi» (səh.7).

Bunları özümüz yazmışıq, indi gəlin, başqa millətlərin bizim teatrımız barəsində yazdıqlarına öteri də olsa bir nəzər yetirək. Fransız səyyahı Jan Şarden 1673-cü ildə ikinci dəfə İrəvanda olub. Müşayiətçi ermənilərin qərəzli məlumatlar verməsinə baxmayaraq, Şarden qərəzsiz yazıb: «İrəvan qalası 800 evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayır...salon məhəccərlənmiş çadırla örtülmüş həyəətə baxırdı. Ora daxil olanda məclisi əyləndirən güləşçilər və qladiatorları gördüm... güləş əyləncəsi bir saat davam etdi. Aktyorlara çıxıb getmək əmri verildi. Həyəti çadırla örtüldü. Yuxarı başa gözəl xalçalar saldılar. Böyük bir dəstə musiqiçilər və rəqqaslar gətirdilər. Onlar iki saatdan çox heç kimi darıxdırmadan səhnədə oldular... onlarda rəqs bir incəsənət və ya sənət kimi mövcud olub. Avropadakı teatr sənətinə oxşardı. Daha dəqiq desək, bu onların operasıdır. Onlar burada şeirləri mahnı kimi oxusalar da, nəsr qətiyyən onların mahnısına daxil olunmur...».

Şarden sanki özündən yüz il sonra 1890-cı il mayın 23-də «Novoye obozreniye» dərgisində «Türklərin... tamaşaçıları maraqlandıran, Avropada olduğu kimi dekorasiyalı, xüsusi paltar ilə dram aktyorlarının oynadıqları şəkildə teatrları yoxdur» deyən Nikolay Qulaka cavab olaraq İrəvanda türklərin göstərdikləri tamaşa haqqında yerli-yataqlı rəy yazmaq tapşırığı alıbmiş və bu tapşırığı vicdanla yerinə yetirməyə can atmış: Onların təqdim etdikləri pyeslər həmişə məhəbbət mövzusunda olur. **Səhnəni ən təzə aktrissalar** açırlar. Səhnə məhəbbətin təsviri ilə başlanır... Sonrakı epizodlarda ehtiraslar və qəzəb təlqin olunur...Bu epizodlar mümkün qədər canlı və təsirli olur...**ikinci aktda** truppə iki dəstəyə ayrılır, xor oxuyurlar... **Üçüncü akt** sevgililərin razılığa gəlməsindən ibarətdir....» (Şarden J. Səyahət. Bakı, 1994-orijinaldakı səhifələr 244-249).

Zənnimcə, fransız səyyahının «**Avropa teatr sənətinə oxşardır**», «**Daha dəqiq desək bu onların operasıdır**», «**təqdim etdikləri pyeslər**», «**yeni aktrissalar**», «**ikinci, üçüncü aktlar**» deməklə təcrübəli teatrşünas kimi səhnə mizanı, artistlərin qrimi, xına (hoppa) tozunun qarışıq bitki yağı ilə istifadə edilməsi, geydikləri paltarlar haqqında dolğun fikir söyləməsi şəxsiz, teatrdan, səhnə mədəniyyətindən, gerçək tamaşadan şahidlik verən təkzibolunmaz arqumentlərdir. Buna başqa ad vermək, həm də başqa gözlə baxmaq olmaz, İrəvan müsəlmanlarının teatr tarixi haqqında dramaturq Emin Ter-Qriqoryan «Teatr i iskusstvo» dərgisində dərc etdirdiyi məqaləsində yazır. «Geniş bir meydan. Bu

tərəfində müsəlmanlar öz dini adətləri üzrə dövrə vurub əyləşiblər. Bir dəstə də qarşı tərəfdə yarım dairə şəklində əyləşib. Ortada iri bir taxt qoyulub. Üstünə xalı salıblar. Xəlifə Yezid üçündür. Adamları, əsgər və zabitləri onun başına toplaşib. Qarşıda torpağın üstünə salınmış başqa bir xalı var. Bura İmam Hüseynin düşərgəsidir... Artistlər qonşu otaqda geyinirlər. Qadın rollarını başı çadralı kişilər ifa edir. Truba çalınır. Dəstələr dövrə vura-vura, oxuya-oxuya gəlirlər. Hər kəs öz rolunu, necə oxuyacağını, nə deyəcəyini əzbər bilir...». Teatrşünas Emin Ter-Qriqoryanın İrəvan Azərbaycan Teatr tarixinə dair başqa bir məqaləsi də 1896-cı ilin dekabrında «Nor dar» («Yeni əsr») qəzetində (223) dərc olunub. Bu məqalə iki cəhətdən diqqəti çəkəndir. Birincisi, müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai mühitinə bağlı və bələd olduğu, M.F.Axundov yaradıcılığına xüsusi maraq göstərdiyi, onun beş komediyasını rus dilində hədsiz həvəslə və diqqətlə oxuduğu vurğulanır. İkincisi də «dünən birinci dəfə idi ki, türk teatr həvəskarlarının kiçik bir dəstəsi öz ilk tamaşasını göstərdi... Dekabrın 8-ni teatr tamaşası baxımından İrəvan türklərinin həyatında dönüş hesab etmək olar. Komediya... Kapitan Mirzə Fətəli Axundovun «Musyö Jordan» adlı əsəri idi» deməklə indiyədək təkrarlanmaqda olan iki ciddi səhvə yol verib. Həmin ciddi səhvlər sonralar çap olunan bir sıra əsərlərdə, dərc olunan qəzet və jurnal məqalələrində kobud təhriflər kimi dönə-dönə təkrarlanmışdır. H.Hovakimyanın «Yunis Nuri», «Ermənistanda Azərbaycan və Kürd teatrlarının tarixi», S.Rizayevin «Ermənistanda Azərbaycan teatrının tarixi», Ə.Yerevanlı və S.Rizayevin «Yunis Nuri» kitabında bir çox qəzet və jurnal məqalələrində 8 dekabr 1896-cı il İrəvan Azərbaycan teatrının erası, yəni başlanğıc nöqtəsi kimi vurğulanmışdır. «Müsyö Jordan» komediyasını məhz İrəvanda birinci dəfə göstərildiyi qənaətini yekdilliklə təsdiqləmişlər. Halbuki bu komediya Şimali və Cənubi Azərbaycanın bir çox yerlərində, hətta Rusiyada, elə İrəvanın özündə də xeyli əvvəllər dönə-dönə tamaşaya qoyulmuşdur. İrəvan Azərbaycan teatri tarixinin başlanğıc nöqtəsi də E.Ter Qriqoryanın yazdığından çox-çox əvvəl ictimaiyyətə bəlli olub. 1882-ci il aprelin 10-da İrəvanda çıxan «Psak» («Çələng») qəzetində bu barədə irihəcmli, peşəkarlıqla yazılmış bitkin bir məqalə dərc olunub. Müəllifi qəzetin redaktoru Vasak Papacanyandır. O, yazıb: «Bu aprelin 2-də İrəvanın kasıb tələbələrinə kömək məqsədilə Azərbaycan türklərinin dilində «Tamahkarlıq düşmən qazanar» pyesi ikinci dəfə oynanıldı». Görünür, müəllif hər iki tamaşanı peşəkarlıqla seyr eləyib, artistlərin səhnə davranışına qiymət verərkən onları iki qrupa bölməsi bunu bir daha sübut

edir. Səhnəyə ilk dəfə çıxanlar və ikinci dəfə çıxış edənlərin hər biri haqqında öz fikrini bildirir. «İlk dəfə səhnəyə çıxmasına baxmayaraq Mirzə Xəlil Hacıyev öz təbii oyunu ilə hamını heyran etdi. Şahzadə rolunu yerli xanlardan biri (Rüstəmxan Abbasquluxanov) ifa edirdi. Lakin o səhnədə özünü sərbəst hiss etmirdi».

Püxtələşmiş artist ilə həvəskarları professionallıqla fərqləndirən müəllif ayrı-ayrı personajların lokal dünyasının və onların mənsub olduqları böyük dünyanın mənərəsinin təkzibolunmaz gercəkliklə səhnədə canlandırılmasını, ilk baxışdan son dərəcə sadə görünən sxematik bir ssenarinin səhnədə məharətlə canlı həyata çevrilməsini ustalılıqla təsvir etməklə sanki üzünü bizə tutub deyir ki, dövrün mahiyyətini açıqlamaq üçün qadir üslub seçməyi, xarakter axtarıb tapmağı bacaran teatra həvəskar, naşı, hələ formalaşmamış teatr demək olmaz. Tamaşada kortəbiiyyə yol verilmir, finaladək ritm pozulmur, açılmamış konflikt qalmırsa teatr adı tamaşa deyil, əyləncə deyil, sözün əsl mənasında xalqın tarixidir, onun tərcümeyi-halıdır. Tamaşa yaddaqalandırsa, tamaşaçıları düşündürə, güldürə, hətta ağlada bilirsə, deməli, teatr sənətkarlıq zirvəsinə ucalmaq üçün müəyyən məsafə qət eləyib, sənət aləminə qovuşmaq üçün bir xeyli yol keçib. İrəvan Azərbaycan Teatrına, onun ikinci tamaşasına müəllifin qiyməti belədir.

«Tamahkarlıq düşmən qazanar» barəsində yazılan bu ciddi rəy adı çəkilən qəzetdə «Fars teatri» başlığı altında dərc olunub. Bəlkə də elə buna görə də Emin Ter-Qriqoryan, Sabir Rizayev, H.Hovhakimyan, Əkbər Yerevanlı kimi təcrübəli tədqiqatçıların, Ermənistan və Azərbaycan sovet ensiklopediyaları əməkdaşlarının, digər məqalə müəlliflərinin diqqətindən kənar qalaraq, teatrın tarixi ilə bağlı bir sıra ciddi təhriflərə səbəb olmuşdur. Ermənistanda Azərbaycan mətbuatı tarixi ilə bağlı materialları araşdırarkən məqalənin birinci cümləsindəki «İrəvan türkləri» gözüme dəyməseydi yəqin ki, mən də fərqi nə varmadan onu bir kənara qoyacaq, yazılanlardan xəbərsiz qalacaqdım. Məqalə müasir anlamda deyilsə, tamaşa haqqında yazılmış bu bitkin rəy əslində teatrın tarixi ilə bağlı düşüncəyə düşmüş bəzi məsələlərə aşkarlıq gətirməyə kömək etdi. «Tamahkarlıq düşmən qazanar»ın İrəvanda qələmə alınması, İrəvan müəlliflərinin əsəri olması, ikinci dəfə belə böyük uğurla tamaşaya qoyulması faktı təxmin etməyə, bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, İrəvan Azərbaycan Teatri 1882-ci ildən də əvvəl yaranıb, həmin pyes isə bu teatrın səhnəsində birinci dəfə ancaq 1880-ci ildə oynanıb. Çünki, «səhnədə təbii oynu ilə hamını valeh etmək, hamını heyran qoymaq» məharəti, təcrübəsi, ənənəsi öz-özünə meydana gəlib hasil olmur.

Filosofların təbirincə desək, səbəbsiz nəticə olmur. Tamaşanı rəyde deyilən səviyyədə səhnəyə çıxarmaq bir-iki günün işi deyil. Pyes yazmaq, məşq etmək, obrazı açmağa qadir artist, həm də əməlli-başlı artist seçmək, yer tapmaq, səhnə düzəltmək, paltar məsələsini həll etmək, nəhayət, icazə almaq gərəkdir. Bununla da iş bitmir. Daha vacib amillər var. Yaşam fəlsəfəsi, inkişaf səviyyəsi imkan verməsə, teatr yaratmaq haqqında düşünən də olmaz. İndiki Ermənistanın aborigen sahibi və sakinləri olmuş azərbaycanlıların Avropadakına oxşar operası, teatr sənəti (Şarden) var idi. E.Ter-Qriqoryanı heyran qoyan şəbih təcrübəsi var idi. Yeni anlamda teatr, -klassik teatr haqqında təsəvvür onlarda hələ 1827-ci ilin dekabrında «Ağıldan bəla»nın Sərdar Hüseynqulu xanın sarayındakı tamaşasından yaranmışdı. N.B.Vəzirov 1875-ci ildə İrəvanda «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» məzhəkəsini yazmışdı. Məşədi İsmayıl, Rzayev, Xəlilov kimi həvəskar dramaturqlar yetişmişdi. Rəhim Xəlilovun şəbih tamaşalarına dair kitabı çıxmışdı, tələbə Rzayevin «Könülsüz nigah» pyesi tamaşaya qoyulurdu...

MƏNTİQİ NƏTİCƏ

Etnik ata-baba torpaqlarımız - Çuxursəəd bəylərbəyliyiində, İrəvan xanlığında, İrəvan quberniyasında və nəhayət, indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlı soydaşlarımız yaşamasaydı, onların mədəni inkişaf səviyyəsi imkan verməsəydi, İrəvanda Azərbaycan Teatrı yarana, yaşaya və yarada bilməzdi. Mədəni dəyərlərimiz içində müstəsna yeri və çəkisi ilə fərqlənən bu teatr indi qürbətdə qalan o ərazilərin sahibi-sakini olmuş soydaşlarımızın yaşam fəlsəfəsinin, nəcib hissləri və incə duyğularının, deyim və duyum tərzinin, düşüncə, idrak və inikas məharətinin rəmzidir. Bu teatr indi mərdi-mərdanə yaşanmış mənalı bir ömrün isti külündən boylanmaqda olan ecazkar səməndər quşuna bənzəyir. Onun bənzərsiz, ən azı 125 illik salnaməsini vərəqləmək, pərvazlanıb əvvəlki kimi uça bilməsi üçün ona möhkəm və etibarlı qanad vermək, 2005-ci ildə respublika miqyaslı yubileyini keçirmək, heç şübhəsiz, ümumdövlət, ümumxalq işi, vəzifəsi və borcu olmalıdır, çünki bu teatrın tarixi doğma xalqımızın tarixidir, ona yad gözlə baxmaq olmaz!

İsrafil Məmmədov
«İki sahil» qəzeti, 2005-ci il.

XALQLA BİRLİKDƏ, XALQ ÜÇÜN

*(C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan
Dövlət Dram teatrının 50 illiyi münasibəti ilə)*

İndiki Ermənistan Respublikasının qədim sahibi və sakinləri olan azərbaycanlılara mədəni xidmət göstərmək üçün 1922-ci ildə İrəvanda teatr həvəskarlarından ibarət yeni bir trupa təşkil olundu. Burada Azərbaycan teatrı tarixinin üçüncü mərhələsi başlandı. Trupa şəhərdə və qonşu rayonlarda maraqlı tamaşalar göstərir və tamaşaçılar tərəfindən hədsiz rəğbətlə qarşılanırdı. Ancaq bu kiçik qüvvə tamaşaçıların durmadan artmaqda olan ehtiyacını ödəyə bilməzdi.

1928-ci ildə Ermənistanda Azərbaycan Dövlət Teatrı açmağa dair qərar qəbul edildi. Dövlət teatrımızın bu statusla fəaliyyətə başlaması əslində milli mədəniyyətimizin inkişafında əhəmiyyətli və əlamətdar hadisə oldu. Aprelin 14-də teatrın pərdəsi ilk dəfə öz tamaşaçısının üzünə taybatay açıldı. Molyerin «Zorən təbib»ini tamaşaçılar hədsiz maraqla qarşıladılar.

Yeni yaranmış teatra maraq artmaqdaydı. Təkcə tamaşaçılar deyil, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimləri də teatrın fəaliyyəti ilə yaxından, ürəklə, canıyanımlılıqla maraqlanırdılar. Otuzuncu illərin əvvəlləriydi. Yegişe Çarens Vağarş Vağarşyanın görüşünə gəlmişdi. Amma son dərəcə pərişan və kədərli görünür, hətta əyləşmək belə istəmirdi. Otaq boyu var-gəl edir, danışmırdı. Nəhayət cibindən çıxardığı qəzeti hüznə oxumağa başladı: «Böyük sənətkar, saf qəlbli səmimi insan...» Cəfər Cabbarlının ölümü ilə bağlı yazılmış başsağlığı qəzetdə dərc olunmuşdu. Oxuduqca dərin həyəcan keçirirdi Çarens. Ona təsəlli vermək üçün, - İrəvan Azərbaycan Dövlət Teatrı bu günlərdə Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesini tamaşaya qoyacaq, - dedim. Çarens sanki bu xəbəri gözləyirmiş, yenidən əyləşdiyi stulu bir kənara itələyib ayağa qalxdı. Otaqboyu var-gəl edə-edə danışmağa başladı: «Çox yaxşı, çox yaxşı... elə teatra da onun adını vermək gərəkdir. Qoy Cəfər Cabbarlı adına teatr desinlər. Qoy teatr da onun kimi işıqlı olsun, onun kimi parlansın».

1935-ci ildən Ermənistan Dövlət Türk Dram Teatrı Cəfər Cabbarlı adını şərəflə daşımağa, onun kimi işıqlı olmaq, onun kimi parlamaq üçün fəaliyyətə başladı.

1944-cü ildə cəbhədən xeyli uzaq İrəvan şəhərində Ümumittifaq Şekspir festivalı başlayıb. Cəfər Cabbarlı adına İrəvan teatrı festivala «Otello» tamaşasını gətirib. Otello rolunda bu teatrın səhnəsində xalq

artisti İsmayıl Dağıstanlı hələ 1938-ci ildə oynamışdı. Lakin bu dəfə, festival tamaşasında hamını valeh edib heyran qoyan Əli Zeynalovun Otello su idi. Münsiflər heyətinin üzvləri belə bir heyranlığı cilovlaya bilməyərək ayağa qalxır, «Bravo Zeynalov» deyirlər. Görkəmli şekspirşünaslar Morozov, Vaşadze, Mikayıl Rəfili, Ermənistanın tanınmış və çox tələbkar ədəbiyyat və incəsənət xadimləri Avetik İshakyan, Hraçiya Nersisyan, Vağarş Vağarşyan və bir çox başqaları tamaşanı peşəkarlıq və kamilliyin əvəzçiz nümunəsi adlandırırlar. Teatr festivalın laureatı oldu. Əsas rollarda Əli Zeynalov, Abasqulu Tağıyev (Vaqo), Zariq Teryan (Dezdemon) çıxış edirdilər.

Azərbaycanın xalq, Ermənistanın əməkdar artisti Əli Zeynalov, yerli artistlər Əli Şahsabahlı, Yunis Nuri, Abasqulu Tağıyev, Cəmil Əliyev və bir çox başqaları o illərdə İrəvan teatrının səhnəsində öz bacarıq və istedadlarını parlaq şəkildə təcəssüm etdirirdilər.

Teatr Böyük Vətən müharibəsi illərində vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış bir sıra pyesləri (A.Korneyçukun «Platon Kreçet», Q.Mdivaninin «Vətənin şərəfi» və s.) tamaşaya qoymuşdu. Teatrın yetkinləşməsində Ermənistan və Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi Bəxşi Qələndərlinin rolu əvəzsizdir. Uzun illər o, teatrın bədii rəhbəri və baş rejissoru olmuşdur.

1967-ci ildə teatrın tarixində dördüncü mərhələ başlandı. Kollektiv yeni, istedadlı gənc aktyorlar və rejissorlarla tamamlanıb zənginləşirdi. Tofiq Ağayev teatrın baş rejissoru oldu. Yeni-yeni əsərlər tamaşaya qoyuldu. Tanınmış rejissorlar N.Sadıxadə, A.Qriqoryan, V.Babayev və b. rəngarəng tamaşalar qoydular.

C.Cabbarlı teatrı indi xalqa xidmət etmək, haqq-ədaləti, gerçəkliyi səhnədə inamla canlandırmaq, tamaşaçıları mərdlik meydanında mərdanəliklə yaşamağa çağırmaq kimi çox mühüm, çox vacib bir vəzifəni şərəflə yerinə yetirir. Kollektivin tamaşaçıları hər görüşü doğma, səmimi və təbiidir. Teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulan ideya və bədiiilik baxımından çox dəyərli əsərlər əksərən xalqımızın gündəlik, çağdaş həyatından bəhs edir. Yeni həyat qurmaqda olan insanların mənəvi siması, daxili aləmi, istək və arzuları səhnə əsərlərinin bir çoxunda öz dolğun təcəssümünü tapmaqdadır.

Teatr öz sözünü müstəsna sərrastlıqla hədəfə çatdırır, insanları yeni xarüqələr yaratmağa ruhlandırmağı bacırır. Duyumlu deyim tərzini, maraqlı ülfət forması, təsirli ifa üslubu tamaşaçını ovsunlayır, onun teatra, hər bir tamaşaya olan meyli və rəğbətini qat-qat artırır. Kollektiv səhnə ilə salon arasında qırılmaz, canlı bir vəhdət yaradır. Buna görə təkcə Ermənistanda

deyil, Gürcüstanın və Azərbaycanın şəhər və kəndlərində də onu sevir, tamaşalarına hədsiz maraq göstərirlər.

Azərbaycan teatr sənəti tarixində İrəvan teatrının özünəlayiq yeri və şərəfli adı var. Buna şəkk-şübhə etməyə heç kəsin haqqı yoxdur. Bu da şəksizdir ki, yüz yaşlı İrəvan teatrının bugünkü yerinin lap uzaqlardan apaydın görünməsində, şərəfli adının hamı tərəfindən iftixar və fərəhlə çəkilməsində kollektivin rəhbəri, teatrın direktoru istedadlı şair, publisit, tərcüməçi və dramaturq Hidayət Orucovun təşkilatçılıq qabiliyyətinin, işbilənlik və uzaqgörənlik məharətinin danılmaz rolu vardır.

Teatrın indiki kollektivi (direktoru H.Orucov, baş rejissor T.Ağayev, artistlər A.Tağıyev, Ş. Dəmirçiyev, T.Abdullayeva, M.Kərimova, E.İsmayılova, V.Əliyev, R.Qafarova və b.) səhnə sənətinin əməkdar ustaları, əvvəllər bu kollektivdə işləmiş İsmayıl Dağıstanlı, Rza Əfqanlı, Əli Zeynalov, Ətayə Əliyeva tərəfindən yaranmış ənənəni fərəhlə davam etdirir və zənginləşdirir.

C.Cabbarlı adına Azərbaycan teatrı daim erməni teatrı ilə ülfətdə olub, onun görkəmli nümayəndələri ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlayıb. Vahram Papazyan, Hraçiya Nersisyan, Hasmik, Avet Avetisyan kimi məşhur aktyorlar zaman-zaman bu teatrın səhnəsində çıxış etmişlər.

Teatrın repertuarı Şekspir, Molyer, Şiller, Ostrovski, Averyanov, Lavrentyev, Gelman kimi tanınmış dramaturqların əsərləri ilə zənginləşdirilmişdir. Q.Sundukyanın «Pepo», «Xatabala», «Daha bir qurban», A.Şirvanzadənin «Namus», H.Paronyanın «Bağdasar axber», Q.Boryanın «Bir damın altından» pyesləri və s. teatrın səhnəsində Azərbaycan dilində səslənir.

Bir sözlə, C.Cabbarlı adına teatr elə bir sənət məbədidir ki, şöləsi qəlbləri isindirir, təsirli sözü tamaşaçıya ruh və ilham verir, onu mənəli yaşayıb yaratmağa səsləyir. Teatrın öz yoluna sadıq qalacağına, daha böyük uğurlar qazanacağına şübhə etmirik.

İsrafil Məmmədov
«Qrakan tert», 7 iyul 1978-ci il.

TƏNTƏNƏLİ MƏRASİM, GÖZAYDINLIĞI

İyunun iyirmi doqquzu (1978) teatr sənəti adlı nəhəng ümmanımızın bir dalğasına ehtiram günü, mədəniyyət nəsətimizin etiraf günü yadda qalan oldu. Xalqımızın zəngin mədəniyyət xəzinəsindən bəhrələnmək yolu ilə boyatan Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının əlli illiyi həmin gün qeyd edildi.

Gülün qönçə çağı, ləçəklənib ətirsəçmə çağı olduğu kimi günün də sübhü, səhəri var. Səhər erkən İrəvanda çıxan qəzetləri aldığımız. Respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin üç fərmanı yan-yanı düzülmüşdü. Hidayət Orucova əməkdar mədəniyyət xadimi, Şamil Dəmirçiyev və Abbasqulu Tağıyevə əməkdar artist adı verilsin. Daha iki nəfər fəxri fərmanla təltif edilmişdi.

Axşam da ... Aydınlıq vurğunu olan elimizin çoxdan bəri hamıya aydın olan adəti üzrə, - Günaydın, - demək istəyənlər, gözəyadınlığı verməyə tələsənlər K.Stanislavski adına teatrın binasına doğru axışırdılar. Uzaqdan – yaxından gələn qonaqlar, teatr kollektivlərinin nümayəndələri, teatr həvəskarları, mətbuat işçiləri beynəlmiləl bir xor düzəlmişdilər. Azərbaycan, erməni, rus, kürd, yunan dillərində - Gözün aydın! Bayramın mübarək! - nidaları salonu, dəhlizi bürümüşdü.

Adətən teatr aləmində həmişə salon sehrli səhnə səltənətinin ixtiyarında olur. Bu axşam isə vəziyyət dəyişmişdi. Yadda qalan başqa bir mənərə yaranmışdı. Aktyorlar səhnəyə ifa etdikləri surətlərin daxili aləmi və xarici görünüşündə deyil, öz varlıqları ilə, yəni necə varsalar, eləcə gəlmişdilər. Tamaşa göstərməyə yox, tamaşaçı olmağa gəlmişdilər. Addım-addım ötüb keçdikləri gərginlik və mətinliklə dolu əlli illik yolun zirvəsindən boylanıb mənsub olduqları kollektivin əzmi, əməyi, zəhmətinə, sənətkarlıq məharətinə, yaradıcılıq qabiliyyətinə ədalətlə qiymət verən elin səsini dinləməyə gəlmişdilər.

Halal əməyə verilən haqlı, ədalətli qiymət əvəzsiz mənəvi dəyər, ən yüksək əxlaqi meyardır. Səhnəmizin mərdliklə bel-kürək tutan, mətanətlə mədəniyyət zəmimizə bərekət toxumu səpən rəncbərlərin ecəzkar əməyindən yadda qalan mənəvi söhbət açıldı. Mədəniyyət naziri R.Parsamyan giriş nitqi söylədi, kollektivi təbrik etdi və öz təşəkkürünü bildirdi. Sonra isə Respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri B.Sarkisov teatrın fəxri fərmanla təltif edildiyinə dair fərmanı oxudu, Ermənistan KP MK və Respublika hökuməti adından teatr kollektivini təbrik etdi və ona yeni-yeni yaradıcılıq əzmi dilədi.

Əlli illik yolun mənzərəsini baş rejissor Tofiq Ağayev müstəsna məharətlə göz önündə canlandırırdı. Mədəniyyət nazirinin birinci müavini M.Xarazyan, Respublika mədəniyyət işçiləri həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri M.Davtyan, Teatr cəmiyyətindən N.Qəhrəmanyan, Azərbaycan SSR xalq artisti M.Şeyxzmanaov, Amasiya rayon partiya komitəsinin birinci katibi C.Əliyev, Q.Sündükyan adına teatrın direktoru A.Aslamazyan, Naxçıvan MSSR mədəniyyət naziri R.Kazımbəyov, X.Abovyan adına Pedaqoji İnstitutun tələbəsi N.Vəkilova kollektivi təbrik etdilər. Uzaqdan, yaxından təbriklər axın-axın gəlirdi.

Respublika ziyalıları adından teatr kollektivinə gözəyünlüklüyü vermək də mənə tapşırılmışdı. Yadda qalan bu ecazkar axşam qulağım qəlbimdən qopan səsdə, gözüüm isə səhnədə boş qalan, sahibini gözləməkdə olan kürsüdəydi. Əcəl macal versəydi, ömür vəfa etsəydi indi, bax elə bu təntənə anında bu kürsüdə əyləşəcəkdi. Tər çiçəklərin ləçəklərində, çələnglərin sər tacında neçə dildə, neçə ovqatda, neçə üslubda yazılacaqdı: Xoş gəlmisiniz dramaturgiyamızın rəşidi rövşəni, teatr sənətimizdə zəka əzəmətinin, təfəkkür qüdrətinin, düşünüb-düşündürmək məharətinin laşaki rəmzi!».

Hər birimiz üçün adı örnəkdir onun. Güllüşü qəlbindən məcralanan şlalədir, gözyaşı könlündən sızan ırmaq, hər əsəri bir kamal məktəbi, hər fikri bir ibrət dərəsi. Mənalı irsinin heç bir yarpağı solmayıb, solmayacaq. Elimizin istəyindən doğan, axarı dayanmaq bilməyən qüdrət nəhri həmişə tərəvətli, həmişə əziz saxlayır, saxlayacaq onun adını. Sevilini, Yaşarını, Almazını, Oqtayını, İmamverdisini, Allahverdisini... Kənddə, şəhərdə, mədəniyyət evində, məktəblərdə gah erməni, gah Azərbaycan dilində səhnədə səslənib, səslənəcəkdir qəlbinin qəblərə həyan tərənəsi, dühasının zəkalarla bəyan bəhrəsi. Burada bizim Oğuz elində onun adını övliya kimi yaşadan ayrıca bir kollektiv də var: Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı! Onun hünərvər kollektivi ötən illərin alın təri ilə əlli mərtəbəli nəhəng bir sənət imarəti ucaltmış, sönməz bir mədəniyyət məşəli yandırmışdır. Elə məşəl ki, tamaşaçının qəlbine daim Cabbarlı dühasının hərərətini gətirir, elə imarət ki, tamaşaçının zəkasını daim Cabbarlı yaradıcılığından qopan idrak nəsimi ilə oxşayır. Qoy bu məşəlin şöləsi daha gur parlansın, qoy bu imarətin sənətdən doğrulan sütunları ucalsın, daha uca, daha möhkəm olsun! Sənət səhnəmizin bu eldə üzən gəmisinə, C.Cabbarlı adına bənzərsiz, əvəzsiz teatrımıza arzumuz budur ki, idarəetmə mərkəzi, qüdrət mənbəyi olan xalqımızla əlaqəsi daim möhkəm olsun, səhnə sənətimizin sultanı C.Cabbarlı adını daim səxavətlə, sədaqətlə əzizləyib uca tutsun!

* * *

Əlli illik təqviminin tək birçə anından söhbət açdığımız bu teatrın yüz illik tarixi və taleyinin tədqiqinə indi daha ciddi ehtiyac duyulur.

İsrafil Məmmədov
«Sovet Ermənistanı» qəzeti.
№ 84, 15 iyul 1978.

UZAQDAN, YAXINDAN GƏLƏN TƏBRİKLƏR

Cəfər Cabbarlı adına teatrın fədakar kollektivi və onun fədakar direktoru Hidayət Orucovun adına axın-axın təbrik teleqramları gəlirdi.

Moskvadan, SSRİ Mədəniyyət Nazirliyinin kollegiyası adından alınmış teleqramda deyilirdi: "Əziz yoldaşlar! SSRİ Mədəniyyət Nazirliyi sizin kollektivi əlamətdar yubiley – teatrınızın əsasının qoyulması münasibəti ilə ürəkdən təbrik edir. Siz öz gücünüzü respublika teatr sənətinin təbliğinə sərf edərək və SSRİ xalqlar dramaturgiyasının yaxşı nümunələrini kütləviləşdirərək zəhmətkeşlərin idea - estetik tərbiyəsi kimi xeyirxah işə böyük xidmət edirsiniz. Coşğun əməyinizi yüksək qiymətləndirərək sizə səmim-qəlbdən xoş əhval-ruhiyyə, cansağlığı, səadət, çoxmillətli sovet teatr sənətinin inkişafı naminə gələcək yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri arzulayırıq"

Bakıdan: "Azərbaycan mədəniyyət və incəsənət xadimləri adından C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının kollektivini gözəl yubiley-teatrın əsasının qoyulmasının əlli illiyi münasibətilə hərərətlə təbrik edirik. Biz onunla fəxr edirik ki, sizin teatr bütün əlli il ərzində qardaş respublikada Azərbaycan sovet teatrı mədəniyyətini layiqincə təmsil edib... sizin teatrda klassik və müasir Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri səhnə həyatı qazanmış, istedadlı aktyor və rejissor nəslə yetişmişdir.

Teatrın gözəl kollektivinə səmim-qəlbdən möhkəm can sağlığı, maraqlı tamaşalar, parlaq rollar, çoxmillətli sovet teatrının xeyirxah quruculuq işində yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayırıq.

Azərbaycan SSR Mədəniyyət
Nazirliyinin Kollegiyası.

«Əziz dostlar! Sizi yarım əsrlik yubileyiniz münasibətilə səmimiqəlbədən təbrik edirik. Uzun illər ilhamlı yaradıcı əməyinizlə siz çoxmillətli sovet incəsənətinin inkişafı naminə böyük əmək sərf edərək teatrımızın səhnəsində Ən aktual mövzulardan bəhs edən drammatik əsərləri canlandırmış, müasirlərimizin parlaq bədii surətlərini yaratmışınız. Xalqlar dostluğunun gücü əks olunmuşdur sizin unudulmaz tamaşalarınızda.

Sənət həyatınızın ikinci əllisində sizə, əziz dostlar, yeni yaradıcılıq zirvələri və möhkəm cansağlığı arzulayırıq.

İmran Qasimov, İrşad İbrahimov, Cabir Novruzov, Hüseyin Abbaszadə, Elçin Əfəndiyev, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibləri.

«Əziz dostlar! C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının şanlı əlli illiyini mən böyük sevinclə qarşılayıram. Mənə elə gəlir ki, bu bayram elə öz bayramımdır. Axı gəncliyimin iki ili bu teatırada keçmişdir! Öz köhnə dostlarımı bu gün xoş təəssüratla xatırlayıram...»

Bu günün özündə də mənim ürəyim İrəvan Azərbaycan Teatrı ilə qırılmaz bağlıdır. Şair demişkən:

*Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür...*

Dərin hörmət və məhəbbətlə,

*İsmayıl Dağıstanlı,
SSRİ xalq artisti.*

Tbilisidən: «Fəaliyyətiniz Zaqafqaziya xalqlarının qədim dostluğunun daha da möhkəmlənməsi və zənginləşməsi salnaməsini yeni səhifələrlə zənginləşdirir. Gürcüstanın şəhər və rayonlarına qastrol səfərləriniz kollektivinizin böyük istedadı və məhərəti barədə xoş təəssürat yaratmışdır. «Sovet Gürcüstanı» qəzeti bizim respublikaya unudulmaz qastrollarınız, yüksək ideya-bədii səviyyəli tamaşalarınız və g.zəl kollektiviniz haqqında dönə-dönə yazmışdır.

Arzumuz budur ki, böyük mənmuniyyətlə teatrın ikinci əlli illiyində daha tez-tez görüşək!

*«Sovet Gürcüstanı» qəzetinin
redaksiya heyəti.*

«Bu gün teatrınızın əlli illiyində sizə, əziz dostlar, öz hərərətli təbrikimi və yaxşı arzularımı göndərirəm!

Ermənistanda Azərbaycan teatrı bizim xalqlarımız arasında əsl beynəlmiləçilik ocağına dönmüşdür.

Əlli il vurğunluqla incəsənətin qulluğunda dayanan teatrınız uğurlarla, axtarışlarla, şübhələrlə müvəffəqiyyətlər və qələbələrlə dolu şərəfli bir yol keçmişdir.

Biz sizin teatrı sevir və çoxmillətli sovet teatr sənətinin inkişafında sizin əməyinizi yüksək qiymətləndiririk. İnanırıq ki, siz gələcəkdə də öz sənətinizlə, öz yaradıcılıq nailiyyətinizlə bizi sevindirəcəksiniz.

Əziz dostlar, sizə böyük uğurlar arzulayıram!

*«Qurqen Canibekyan,
SSRİ xalq artisti».*

«Əziz həmkarlarım, doğma qardaşlarım! Tamaşalarınız hər yerdə böyük rəğbətlə qarşılır. Teatrınızın repertuarındakı əsərlər sovet adamlarının əməksevərlik, vətənpərvərlik və mənəvi tərbiyyəsinə xidmət edir, yeni insanın formalaşmasına kömək göstərir. Sizin teatrda qardaş xalqların yaxşı əsərləri göstərilir.

Sizin çoxmillətli sovet teatrının inkişafına hədiyyənizi yüksək qiymətləndiririk.

Yaradıcılıq qüvvələrinizin çiçəkləndiyi bir vaxtda teatrın əlli illiyini bayram edirsiniz. Sizə yeni yaradıcılıq nailiyyətlər arzulayıram!

*«Hraçya Qaplanyan,
SSRİ xalq artisti».*

*«Cəfər Cabbarlı dahi sənətkar idi,
böyük insan, pak qəlblə parlaq, işıqlı
insan. Elə teatra da onun adını vermək
lazımdır...»*

Yeqişə Çarens.

EHTİRAM

«Çarens çox həyəcanlı, əsəbi halda gəldi. Dedim görəsən nə olub yenə. – O narahatlıq doğuran, xoşagəlməyən hadisələrə tez-tez rast gəlirdi. Əhvalı hey pozulurdu. Səbəbini öyrənmək istədim, - Yenə nə olub, - dedim. «Qrakan tert» qəzetinin yenicə çap olunmuş sayını göstərdi. Cabbarlının ölümü münasibəti ilə Bakıya göndərdiyi teleqramın mətni dərc olunmuşdu: «Cəfər Cabbarlı görkəmli şəxsiyyətdir. Onun simasında bizim təkcə Azərbaycan deyil, bütövlükdə zaqafqaziya ədəbiyyatı və teatrını ümumittifaq arenasına çıxardan bir ədibimiz vardır. O, öndər dramaturq və mütəfəkkir idi.. Bizim Ən yaxşı dostumuz və həmkarımız Cəfər Cabbarlıya eşq olsun! Onun işi və xatirəsi qarşısında baş əyirik».

Çarens iş otağında var-gəl etməyə başladı. Əsəblərini cilovlamağa çalışırdı. Amma mümkün olmurdu. Bir neçə dəfə otağı o baş - bu baş eləyəndən sonra həyəcan dolu titrək səslə dedi: «Biz böyük istedadların qədrini bilmir, vaxtında onları lazımınca qiymətləndirməyə məhəl qoymuruq. O, böyük, dahi sənətkar idi! Güzəl insan, pak insan!» Sakitləşdirmək, ona təsəlli vermək istəyirdim. Qonşularımız C.Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesini tamaşaya qoymağa hazırlayırdılar. Mən bilirdim bunu. Yerinə düşdü. Dedim:

- Tezliklə səhnədə canlanacaq! Çarens, nəyə işarə etdiyimi biləndə - Əla, çox gözəl! Bu çox yaxşı oldu. Elə teatra da onun adını vermək gərəkdir. Ən başlıcası da elə budur ki, adını daşıyacaq teatr da onun özü kimi maraqlı, səmimi, onun kimi nurlu, işıqlı və parlaq, cazibədar olsun! Yalnız belə olduqda, teatra onun adını vermək olar, - dedi. Sonra Çarens təkidlə, - Mütləq, mütləq mənə xəbər verin. Mən o tamaşaya baxmalıyam... O gözəl və bizə çox gərəkli olan tamaşaya mən mütləq baxmalıyam, - deyib getdi...».

Vağarş Vağarşyan
«Qrakan tert», 1935, №1.

ETİRAF

Mübaligəsiz, əsla tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının bəhrəsi olan həyatı səhnə əsərlərinin hamısı indiki Ermənistan Respublikası ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları bütün rayon və kəndlərdə dönə-dönə tamaşaya qoyulmuş, bu əsərlərdəki monoloq, dialoqlar, hətta adlar dillər əzbəri olmuşdu. Bu, siyasi-ərazi hüdudlarının dəyişkənliyi şəraitində milli mədəni-mənəvi dəyərlərimizin bütövlüyü və bölünməzliyini daha qabarıq şəkildə sübuta yetirən çox əhəmiyyətli və təkzibolunmaz faktdır. Anlamli, mübahisəsiz idrak olunan bu həqiqətlə yanaşı ciddi maraq doğuran, həm də son dərəcə əhəmiyyətli olan başqa bir həqiqət də var. Milli ədavətin metastaz kimi sürətlə yayılmağa başladığı 1965-ci ilədək hətta azərbaycanlılar yaşamayan erməni rayonları və kəndlərində də tamaşaçılar C.Cabbarlının səhnə əsərlərini hədsiz maraqla qarşılayır, sevir və ürəkdən alqışlayırdılar. Bunu erməni məğbuatı, erməni ziyalıları da etiraf edirlər. «Artik rayonunda əlli il idi azərbaycanlı səsi eşidilmirdi. Ancaq xalq teatri 1959-cu il aprelin 13-də burada C.Cabbarlının «Solğun çiçəklər»ini tamaşaya qoymuşdur (quruluşçu rejissoru A.Babayan, rəssamı H.Sahakyan). Bu teatr 1961-ci il mart ayının 15-də yenidən C.Cabbarlı yaradıcılığına müraciət edərək bu dəfə onun «Sevil»ini tamaşaya qoymuş, sonra da uğurlu tamaşa kimi qonşu rayonlarda qastrol səfərlərinə aparmışdır». («Ermənistan xalq teatrının salnaməsi». İrəvan, 1984, s.7,14).



ÇAĞDAŞLIQ NƏĞMƏSİ

Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı yeni mövsümə «Məhəbbət yaşayır hələ...» pyesi ilə başladı. Bu gözəl səhnə əsərinin müəllifi gənc şair, publisist və tərcüməçi Hidayət dramaturq kimi ədəbiyyata yenicə qədəm qoyub. Lakin ilk cəsarətli addımlarının könüləcan fəvqələdə uğurları həyat hadisələrinin qaranlıq qatlarına işıq saçmaqda, gözə gəlməyən əxlaqi çalqların üzə çıxarılmasında onun nadir istedadı, müstəsna kamilliyə sahib olduğundan müjdə verir. Hidayətin məharətlə yaratdığı baş qəhrəmanlar Zəfər və Xatirə ülvə məhəbbətlə bir-birinə bağlanmış, çağdaş gənclərdir. Tamaşaçını ovsunlayıb məftun eləyən gənclər! Yeni xarüqələr yaradan gənclər!

Səhnədə çağdaş həyat ritmində bəstələnmiş çağdaşlıq nəğməsi kimi səslənən «Məhəbbət yaşayır hələ...» ilk baxışdan düyün nöqtəsinin açılış məqamı hamıya bəlli pyes təsiri bağışlayır. Əslində isə müəllifin səhnə obrazı yaratmaq fəhmi və fərasətindən, rejissorun ağıllı tapıntılarından, aktyorların məharətindən qaynaqlanan bitkin tamaşa əvvəldən axırədə salonu intizarda, təlaşda, qeyri-adi bir gərginlik havasında saxlayır.

Rejissor Nəsir Sadıqzadə diqqəti cəzb edən çalarlardan istifadə edərək tamaşaçıya bitkin bir səhnə əsəri təqdim eləmiş, səhnə ilə salon vəhdətinin maraqlı həllinə nail olmuşdur. Qədim yunan teatır təcrübəsindən bəhrələnməklə «Pəri – mələklərin» səhnəyə gətirilməsi marağı xeyli artırır. Gözəl «tapıntıdır», lakin tamaşanın ikinci bölümündə mənasını itirir, məntiqə sığmır, çünki müəllifin şeirlərini səsləndirərkən «pərilər» ahəngdarlığı, nitq qaydalarını pozurlar. Mətnin dərin və dolğun mənası bəsit səslənir – «pərilərin» ifasında.

Əlbəttə, tamaşanın uğuru dramaturqun, rejissorun və bütövlükdə aktyor kollektivinin birgə əməyi və zəhmətinin bəhrəsidir. Marietta Kərimovanın yaratdığı Xatirə obrazı yadda qalanda, yüksək mənəvi keyfiyyətlər sahibi, daxili aləmi zəngin, təvazökar, mülayim, pak bir qızıdır. Zəfəri sevir, universiteti bitirdikdən sonra onunla birlikdə kəndə getmək istəyir Xatirə. Lakin atası Əlişov qızının bu istəyinə qarşı çıxır. Əlişov istəyir ki, qızı şəhərdə qalıb «yağlı yerdən» özünə nişanlı seçsin. Elə nişanlı, elə namizəd ki, şəhərin mərkəzində geniş otaqları olan şahlara layiq mənşəli, lap yuxarılarda dayısı, arxası olsun, heç olmasa, birçə ay nazir, yaxud nazir müavini vəzifəsində işləmək üçün qaynatasına kömək etsin. Xatirə isə vəfaldır, Zəfəri sevir, atasının meşşanlıq psixologiyasına məhəl qoymur. Obrazın daxili drammatizmi M.Kərimovanın ifasında inandırıcı səslənir.

Zəhmətsevər və möhkəm iradəli Zəfər rolunda Vidadi Əliyev uğurla çıxış edir. Şamil Dəmirçiyevin ifaçılıq məharəti tamaşaçını qane edir. Onun artistlik diapazonu genişdir. Hədən güllüş «qoparmaq» cəhdinə qapılmamaq onun oyununu təkmin və dərin mənə ilə zənginləşdirir. Onun ifasında Əliş Vəlişoviç vəzifə düşkünü, mənəsbəpərəst, paxıl, həm də çox hiyləgər və alçaq simadır. Vəzifə hərisliyi cəmiyyət üçün haçansa gərəklili olan bu sadə, təmiz, bacarıqlı insanı mənəvi cılızlıq səviyyəsinə endirmişdir.

Müqəddəs əmi Böyük Vətən müharibəsində bədən xəsarəti, güllə yarası alıb, pak qəbli, daxili aləmi zəngin insandır. Teatrın yaşlı nəslinin nümayəndəsi Abbasqulu Tağıyev bu rolu məharətlə ifa edir. Müqəddəs əmi xeyirxah, ağıllı, səmimi insandır. Bir sözlə, pak qəlb sahibidir, müdrik məsləhətlər verəndir. Elə bu baxımdan da, zənnimicə, onu ciddi hökmlər verən «hakim» rolunda deyil, məhz ağıllı məsləhətlər verən müdrik ağsaqqal rolunda görmək daha yaxşı olardı.

Sürücü Kərəməli obrazını artist Zeynal Paşayev müstəsna orijinallıqla tamaşaçılara təqdim edir. Kərəməli sadələvh «peyklərdən» deyil, Əliş Vəlişoviçi bilərəkdən tərifləyib göylərə qaldırmaq istəyən məddahlardandır, öz niyyətinə yetmək naminə, öz payını «qoparmaq» üçün mədhiyyəçilik edən məddahlardan.

Tamilla Abdullayevanın səhnə məharəti və mərifəti çoxşaxəlidir. Tamaşaçılar onu qadir və qabil aktirsa kimi yaxşı tanıyır və çox sevirilər. Bu tamaşada onun yaratdığı Mehriban obrazı yaddaqalandır. Tamaşanın uğurunda rəssam A.Çilingərovun və musiqi tərtibatçısı Kamil Miskərovun əməyi az olmayıb.

Zənnimicə, istedadlı şair və tərcüməçi, gənc dramaturq Hidayət Orucovun bu yeni əsərini sözün əsl mənasında çağdaşlıq nəğməsi adlandırmaq olar. Ümumiyyətlə, tamaşa yüzillik zəngin ənənələri olan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının yeni yaradıcılıq uğuru hesab edilməlidir.

«Qrakan tert» («Ədəbiyyat qəzeti»), 5 noyabr 1976-cı il.

İSTƏK GERÇƏKLIYI



İnsan oğlunun Ayda aramla ad-
dımladığını ekranda görəndə Hidayətin ilk
istəyi yadıma düşdü: Məsum körpəydi,
hələ heç məktəbə də getmir, amma zəkalı
böyüklərin çoxunun ağına gəlməyən
qeyri-adi suallar yağdırmaqdan doymaq
bilmirdi. Bir axşam Ay asimandan enib
Qərbəzayın başına qonanda qolumdan
elmalca dartdı, kəndin içindən ilan kimi
qıvrıla-qıvrıla dağın zirvəsində dırmanan
dar çığırı göstərib dedi:

-Bu yolla çatanda Qərbəzaya niyə
qalxmırlar Aya?

* * *

Tale kənddən ayırıb İrəvana calamışdı məni. İllər karvanı xeyli yol
çət etmişdi. Bir səhər dedilər təzə əməkdaş gəlir «Sovet Ermənistanı»na.
Dayısı, çox əziz bir insan Əli Sultanoğlunun yanında görməsəydim, tanıya
bilməzdim onu. Tanrı səxavətini əsirgəməmiş, yetərinə boy-buxun
vermiş, gözoşayan camal, könülaçan kamal bəxş etmişdi. Redaksiyanın
ən gənc, həm də qaranlıqlar arxasından süzülüb gəlməkdə olan şəfəqləri
hamıdan tez görmək fəhmi ilə fərqlənən qələm sahibi oldu. Yazdı...
İlhamla, həvəslə, tər nəfəslə oçerk, şeir, hekayə, məqalə yazdı. Təzə kitab,
təzə səhnə əsəri haqqında kamil sənətkar, peşəkar tənqidçi kimi yetkin-
bitkin fikir söylədi. Dərc edirdilər, Bakıda, İrəvanda, hər yanda...
Yazdıqlarının, dediklərinin hamısı haqqında söz açmaq imkana sığmayan
işdir. «Bakı-İrəvan» qatarının pəncərəsindən boylana-boylana, tikanlı-
tikanlı məftillərin duman kimi çəkilib getməsini, həsrətlə sahələ çırpınan
Arazın vusala yetməsini təsvir edən ilk yazısındakı istəyi xatırlatmaq
hələlik yetər.

... **Dekabrın otuz biriydi.** Səksən doqquzun son günü. İrəvan
lərzəyə gəlmişdi. Ali Sovetin fəvqəladə sessiyasını çağırmışdılar. Saat on

tamamda sədr iclası açmaq üçün ayağa qalxdı. Lakin qaça-qaça tribunaya qalxan Zori Balayan ona macal vermədi, nəfəsi kəsilə-kəsilə mikrafona eyildi:

- Tale kölgə kimi izləyir xalqımızı!... İclası təxirə salın... Tədbir görmək, çarə qılmaq lazımdır... İndicə xəbər verdilər... Özgə millətlərdən olan sərhədçilər gecə ikən qaçıblar... Naxçıvan ayağa qalxıb... Bir-iki saatadək türklər sərhəd-sahmanı açacaq, İran-Turanla birləşəcək və biz...

- Ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Hamı ayağa qalxmışdı. Salon təlatümdə, Zori əl-qolunu yelləməkdəydi. Mən isə xəyalımla tənhalıqda hələ iyirmi altı il əvvəl Hidayətin «Sovet Ermənistanı» üçün yazdığı ilk oçerkindəki mənzərəni seyr edirdim. Tikanlı məftillər gözlərim önündə duman kimi çəkilib gedir. Həsərlə sahilə çırpınan Araz vüsala qovuşurdu.

* * *

İşdən sonra, adətən, sağa-sola çox dolaşardıq. Gecədən bir xeyli keçəndən sonra ancaq ki, ayrılırdıq. O axşam da işdən çıxıb redaksiyanın qənsərindəki Göy məscidin tənhalıqdan gileyli minarəsinə baxa-baxa Haşimbəy məktəbinin önündən ötərək Məşədi Mustafanın mülkünə (Opera teatrına) çatanda mədəniyyət nazirinin telefon söhbəti yadıma düşdü. Dedim, - Kamo Udumyan zəng vurmuşdu, Cabbarlı teatrına direktor lazımdır, ağılnca kim bacarar? Tərəddüd etmədən, - Mən! – dedi. Dedi və 1968-ci ildən 1984-cü ilədək teatr tarixində ən gənc, ən bacarıqlı, həm də ən çox sayılıb-seçilən direktor oldu. Fədakar direktorun özünün, başçılıq etdiyi fədakar kollektivin həyatı və taleyində o illər bütöv bir mərhələyə döndü. Jurnalist, şair, nasir, publisist, tərcüməçi, dramaturq direktorun təşkilatçılıq mərifəti, yaradıcılıq məharəti sayəsində teatrın zövqlə seçilmiş repertuarı, ustalıqla biçimlənmiş tamaşaları təkcə İrəvanda, Ermənistanda deyil, Cənubi Qafqazın hər yanında «firtına qoparmağa», gurultulu alqışlarla qarşılanmağa başladı.

Şekspir, Axundov, Cabbarlı, Ostrovski, Safronov, Gelman, Onil, Paronyan, Sundukyan, Pañçev, Əfəndiyev, Anar, Nəbi, Nəriman, Əkrəm, Bayçiyev, Makayonok, Tuqayev... təfəkküründən süzülüb bəhrələnən sehrlı duyğuları teatr biri-digərindən fərqli, müxtəlif pilləli notlarda, epik və satirik tonda, səhnə sənətinin bütün təzahür formalarında müxtəlif milələtlərdən olan tamaşaçıların qəlbinə elə hakim kəsdirdi ki, hətta, güclənməkdə olan milli ədavət hissi belə salonla səhnənin bu vəhdətini poza bilmədi. Əksinə, yetmiş səkkizinci il iyulun iyirmi doqquzunda

mədəniyyət nəsimimizin, səhnə sənəti ümmanımızın bu coşğun dalğasının şəksiz və mütləq etiraf günü oldu. C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Dram Teatrının direktoruna əməkdar mədəniyyət işçisi, aktyorlardan ikisinə əməkdar artist adı, neçə-neçə nəfərə Ali Sovetin Fəxri Fərmanı verildi. Daha bir istək çin oldu. Böyük bir rekord qırıldı: Əməkdar adı ancaq və ancaq eyni sahədə ən azı iyirmi il qüsursuz və müstəsna fəallıqla işləyən şəxslərə verildiyi bir halda Hidayət hələ heç on ili tamam olmamış bu fəxri ada layiq görüldü.

Səksən dördüncü il. Bənzərsiz anların doyumsuz və pak aydınlıqlarını boğmağa tələsən duyumsuz, darıxdırıcı, sıxıntılı, bir tutqun axşam. Doğma bir təmas ocağı, işıqlı bir ülfət çırağı köçür. Dönümsüz köç özgə olur. İrəvan-Bakı qatırı bir azdan tərpənəcək. Səkidə üz-üzə, amma bambaşqa ovqatda, dinməz-söyləməz dayanmışıq. Danışan deyim dolu, duyum dolu mənəli baxışlardır. Yenə qolumdan darddı, fəqət qeyri-adi suallar yağdırmadı, «Bu yolla çatanda Qərbəzaya, oradan niyə qalxırlar Aya?» demədən aralandı, ağır-ağır addımlarla, aramla vaqona qalxdı. Çatanda ayrılıq dəmi, adətən bütöv paralanır, parçalanıb ayrılır, təsəlli-təskinlik məlhəmi vaxtında özünü yetirməsə dözməz, daha bərk göynəyər, daha gur fəryad qoparaq ürək! Kərəminə min şükür yaradanın! Bakıya əliboş getmirdi Hidayət.

Əməkdar mədəniyyət xadimi, Yazıçılar İttifaqının Azərbaycan bölməsinin rəhbəri, çağdaş ruhlu şer kitabları və səhnə əsərlərinin müəllifi, İrəvanın ictimai həyatı və ədəbi mühitində büdrəmək bilməyən yerışı, əyilmək bilməyən duruşu, vətəndaşlıq borcuna vəfadarlığı, soykökünə bağlılığı ilə şərəfli ad qazanmış, qızmar milli münasibətlər zindanında yetərinə döyülüb bərkimiş zəkali ziyalı kimi gedir və çiyində mənəli başlanğıcların, mənəvi dəyərlərin çox sanballı bir yükünü, əlində qadir və qabil qələmini, könül dəftərində ünü sabaha yetəcək hədəfi sərrast döyəcək kəsərli sözünü, bir də hələ gerçəkləşməli olan ülvi istəklərin nadir çələngini aparırdı. Onu hamıdan yaxşı tanıyır, ona hamıdan çox inanırdım. İnanırdım ki, bərk ayaqda cəhənnəm dibçəyinə rast gəlsə belə, istəyindən dönmədən içində xoş ətirli cənnət çiçəyi cücərdəcək!

28 dekabr 1999-cu il.

Bakı şəhəri.

İLK GÖRÜŞ, MƏNALI ALQIŞ, XOŞ TƏƏSSÜRAT

Ş. Qurbanov adına Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının qastrolları

Bu ilin novruzgüllər açhaaçında, baharın tər qərənfillər çələnginin sər tacında şad xəbər eşitdik. Eşitdik ki, elimizə - doğma İrəvanımıza qonaq gəlir:

-Gülüşi mənalı, sözü təsirli, nəğməsi şirin mehriban qonaq;

-Teatr sənətimizin rəşidi-rövşəni, incəsənətimizin zəka əzəməti-təfəkkür qüdrətini, idrak etmək, düşünüb-düşündürmək məharətinin laşək rəmzi;

-El istəyindən doğan, axarı dayanmaz, daim təravətli söz-musiqi nəhri;

-Bəstəkarlarımız Üzeyir Hacıbəyov, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələsgərov, Səid Rüstəmov, Cahangir Cahangirov, Zakir Bağirov, Vəlif Adıgözəlov, Emin Sabitoğlu, Ramiz Mustafayev, Nazim Əliverdibəyov qəlbini qəlblərə bəyan tərənəsi;

Dramaturqlarımızdan Sabit Rəhman, Süleyman Rüstəm, Şıxəli Qurbanov, Məcid Şamxalov, Seyfəddin Dağlı, Əliəğa Kürçaylı, Məhərrəm Əlizadə dühasının zəkalara həyan bəhrəsi;

-Gülüşi üreklərə məcralanan şələlə, göz yaşı könüllərdən süzülən irmaq, hər tamaşası bir kamal məktəbi, hər sözü ibrət dərsi olan Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı qonaq gəlir.

İyulun əvvəlində - altısında İrəvanda K.Stanislavski adına Rus Dövlət Dram Teatrının binasında Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrının ilk tamaşası göstərildi.

Salon sakit idi. Ecəzkar sənət ustalarını salamlamağa, onlara xoş gəlmişsiniz deməyə gələnlər çox-çox idi. Burada erməni də, azərbaycanlı da, rus da var idi. Respublika Mədəniyyət Nazirliyi teatr şöbəsinin rəisi Meri Sergeyevna Ohanyan qonaqları İrəvan qastrolları münasibətilə ürəkdən, hərarətlə salamladı. Teatrın direktoru, Azərbaycan SSR əməkdar mədəniyyət işçisi Bala Qasımov teatr sənəti, incəsənət, mədəniyyət aləmində Azərbaycan və erməni xalqlarının dostluğundan danışdı. Xarüqələr yaradan Bakı neftçilərinin əvəzsiz əməyinin əvəzsiz bəhrəsinin rəmzi olan neft buruqlarının maketini ermənistanlı həmkarına hədiyyə verdi. Burada qanadı bəzəkli cümlələr, dilləri qabardan təmtəraqlı sözlər eşidilmirdi. Ürək söhbəti hamını valeh etmişdi, işgüzar söhbət yeni bir mənalı görüşdən xəbər verirdi. Gələn qonaqları hərarətlə, ürəkdən alqışlayan tamaşaçılar intizarla pərdənin açılmasını gözləyirdilər. Azərbaycan musiqisi də, şeiri də Ermənistan tamaşaçısı üçün doğmadır, ürəyəyatandır, burada tərəcəmana ehtiyac qalmır. Sakit salonda hər kəs teatr tarixindəki dostluq əlaqələri haqqında düşünür,

ötüb keçən hadisələri xatırlayırdı. Belə hadisələr isə az olmamışdır... Hələ 1890-cı ildə İrəvan gimnaziyasında müəllim işləyən Firidun bəy Köçərli «Kəşkül» qəzetinə (20 aprel 1890, № 104) göndərdiyi məktubda yazırdı: «Bu aprelin 4-də darülmüəllimində elm və kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rüsxəti ilə mərhum Mirzə Fətəli Axundovun «Məstəli şah» ünvanında tərtib etdiyi komediyanı oynayıb, cümlənin diqqət və hörmətini cəlb etdilər. Komediya türk dilində oynandı. Təklif olunan icmanın bir o qədər xoşuna gəldi ki, pərdənin qalxmağını və oynayanların zühura gəlməyini əl çalib tələb edirdilər». Deməli, Azərbaycan teatrının ilk tamaşası İrəvanda ilk dəfə 1896-cı ildə deyil, ondan çox-çox əvvəl olmuşdur (bu barədə başqa bir münasibətlə). Mətləbə qayıdaq.

Bəli, iyulun 6-da Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının – Şıxəli Qurbanov adına teatrın ilk qastrol tamaşası alqışlarla, sevinclə, müvəffəqiyyətlə başlandı.

Bəşəriyyət adlı asimanda bəşər övladı adlı hər insan oğlunun öz səsi, öz nəfəsi, öz sözü, öz yeri var. İradəsi əyilməz, mətanəti bükülməz, ömrünün mənasını illərin sayında yox, yüksəldiyi zirvələrin münasibliyində, rəvanlığı-rahatlığında yox, xalqa xidmətdə görən insanın adı da, əməlləri də əbədi heykələ dönüb daim yaşayır. Şıxəli Qurbanovun bir mənada İrəvan tamaşaçıları ilə üçüncü görüşü idi bu görüş. 1967-ci il aprelin 28-də Sundukyan adına Dövlət Dram Teatrında «Sevil» tamaşası göstərilirdi. İrəvanda Azərbaycan teatrının yenidən dirçəlməsi, yenidən fəaliyyətə başlaması hamını sevindirmişdi. Biganə qalanlar az idi. Teatrın kollektivinə, yenidən cana gəlib dirçəlməsinə ürəkdən təbrik göndərənlər sırasında Şıxəli Qurbanovun da özünəməxsus sözü, istəyi, hərarəti var idi: «Qardaş Ermənistanın qədim torpağında, Böyük Oktyabrın 50 illik yubileyi ilində Azərbaycan Dram Teatrının açılması bizim qardaş xalqların çoxəsrlik dostluğu tarixinin yeni təzahürüdür. Xalq müğənniləri Sayat Novanın, Aşıq Ələsgərin, böyük yazıçı – demokratlar Axundovun, Abovyanın, ədəbiyyatlarımızın klassikləri Şirvanzadənin, Məmmədquluzadənin vəsf etdikləri bu dostluq Sovet hakimiyyəti illərində çiçəklənib daha da möhkəmlənmişdir. Cəfər Cabbarlı adına teatrın kollektivini hərarətlə təbrik edərək, sovet teatr sənətinin təbliğində, bizim qardaş xalqların mədəniyyətinin qarşılıqlı zənginləşməsində ona yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayırıq.

*Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin katibi
Şıxəli Qurbanov».*

Altmıncı illərin sonunda İrəvan tamaşaçıları Şixəli Qurbanovla ikinci dəfə görüşdülər. Onun «Sənsiz» pyesi göstərilirdi. Ömür möhlət versəydi, əcəl vəfa eləsəydi müəllifin özü də salonda iştirak edərdi. Lakin «Sənsiz» sənsiz oldu, Şixəli!

Ermənistan tamaşaçıları ilə üçüncü görüşə Ş. Qurbanov adına Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının istedadlı kollektivi gəlmişdir. Elə bir kollektiv ki, səsi də, nəfəsi də, sözü də, musiqisi, tərənəsi də ürəkləri rıqqətə gətirir, könüllərdə məskən salır.

İlk qastrol tamaşaları adı dillər əzbəri olan görkəmli bəstəkar, el ağsaqqalı Üzeyir Hacıbəyovun sədası uzaq-uzaq ellərə yayılan «Arşın mal alan» operettası ilə başlandı. Səs-səsi, nəغم-nəغمni, söz-sözü əvəz edir, ahəng-ahəngə qarışırdı. Salon gah gülür, gah susur, gah alqışlayırdı. Elə bil hamı «Arşın mal alanı» əzbər bilirdi. Təkcə azərbaycanlılar deyil, erməni tamaşaçıları da Üzeyir bəyin istedadına, könüllər həmdəmi musiqisinə çoxdan vurğundurlar. Hələ 1915-ci ildən «Arşın mal alan» erməni səhnəsində səslənməkdədir. Səhnədə, kino ekranında onu görməyən, ona valeh olmayan, ondan həzz alıb feyziyab olmayan tamaşaçı çətin ki, tapılsın.

Deyirlər, dünən yazılan dərslik sabahın baxımından köhnəlmiş olur. Axı indi hər saatin deyil, hər anın hökmü var. Bəlkə bu baxımdan «Arşın mal alan» köhnəlmişdir? Yox, köhnəlməmişdir! Tərəvətini məharətlə saxlayır, özü də Ş. Qurbanov adına Musiqili Komediya Teatrının hünərpərvər, istedadlı, bacarıqlı kollektivinin səyi, əzmi sayəsində həmişə həyatla həmahəng səslənir. Teatrın direktoru Bala Qasimov, baş rejissoru Niyaz Şərifov, baş dirijor Kamal Abbasov, quruluşçu rejissor Şəmsi Bədəlbəyli, rəssam Nüsrət Fətullayev, rejissor Mənsur Mədətov «Arşın mal alan» tərəvətinin saxlanması, ürəklərə doğma olması üçün üslub və forma vəhdətindən bacarıqla istifadə etmişlər. Pərviz Bağirov, Əzizağa Qasimov, Hacıbaba Bağirov, Sona Həsənova, Dağmara Səidzadə, Şəfiqə Qasimova, Səyavuş Aslan Üzeyir Hacıbəyov hikmətini tamaşaçıya səmimiyyətlə çatdırırlar. Kollektiv axtarışı, yenilik ruhunu, tamaşaçı ilə ünsiyyəti üstün tutur. Bu da onun böyük məziyyətidir, tamaşaçı ilə teatr arasında salınan möhkəm və mənalı körpüdür.

Xor və balet artistləri, xormeystr Arkadi Lvoviç tamaşanın yüksək səviyyədə keçməsində az əmək sərf etməmişlər. Teatr sənətdir, daha doğrusu, mədəniyyət adlı intəhasız ümmanın daim sahillərlə ünsiyyətdə olan ləpəsidir. Həyatla həmahəng səsləndikdə, forma və üslub birliyinə yiyələndikdə, axtarışlar yolu ilə irəlilədikdə o, hamını heyran qoyur, sənətin heykəllənmiş xalnaməsinə, unudulmaz nişanə xatirəsinə çevrilir.

Ş. Qurbanov adına Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının İrəvanda ilk tamaşası tamaşaçıları valeh etdi, heyran qoydu. Ona görə ki, teatr öz ənənəsinə sadıqdır, həm də bu ənənəni daim mənalandırır, zənginləşdirir,

böyük Şekspirin təbirincə desək, nə varsa hamısını sadə və təbii olaraq söyləyir, sözləri hərəkətlərinə uyğun gəlir, təbiətin doğru bir güzgüsü kimi, həm də bütün dəhşəti ilə göstərir.

İlk görüş unudulmazdır, ilk alqışlar mənalıdır, xoş təəssüratlar tükənməzdir.

Ermənistan tamaşaçısının ürəkdən gələn sözü belədir:

-Xoş gəlmişsiniz, əziz dostlar!

*«Sovet Ermənistanı» qəzeti,
8 iyul 1976.*



**YENİ HƏYAT TƏRANƏSİ
M.ƏZİZBƏYOV ADINA AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DRAM
TEATRİNİN
QASTROLLARI**

Azərbaycanın xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin «Alov» adlı epik dram əsərində yeni həyat qurucusu olan insanın yüksək əxlaqi keyfiyyətləri, zəngin daxili aləmi, ülvi istək və diləkləri müstəsna məharətlə tərənnüm edilib. Vətəne sədaqət, əməyə məhəbbət, insanlıq ləyaqətini itirənlərə qarşı barışmaz münasibət, cəmiyyət qarşısında öz vətəndaşlıq borcunu dərindən dərk etmək dramın başlıca leytmotividir.

«Alov» bizim nəslə mənsub olan, bizimlə bir sırada addımlayan insanların həyatını səhnədə canlandırır, yaşadır, çağdaş günlərimizdən, ədalət və həqiqətdən inamla və inandırıcı söhbət açır. Həqiqət, ədalət isə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində özəmlə səslənən yeni həyat təranəsidir.

Tamaşa teatr kollektivinin parlaq qələbəsi, xalq artisti, professor Mehdi Məmmədovun yaradıcılıq axtarışları və rejissorluq məharətinin son dərəcə uğurlu nəticəsidir. İstedadlı rejissor səhnə ilə salon, aktyorla tamaşaçı arasında bənzərsiz bir ülfət yaratmaq üçün son dərəcə böyük əzmkarlıqla işləmiş və qarşısına qoyduğu ülvi məqsədə şəksiz nail olmuşdur. Bu sahədə onun çəkdiyi zəhmət, tökdüyü əmək hədəf getməmiş, bənzərsiz, orijinal, məna dolu, məzmunca zəngin, diqqəti çəkən, cazibəli bir tamaşa tamaşaçının mühakiməsinə verilmişdir. Əlbəttə, bu böyük uğur təkcə rejissorun və dramaturqun deyil, həm də icraçı, ifaçı, bütün kollektivin fədakar zəhmətinin bəhrəsidir.

Tamaşada ziddiyyətlər iki istiqamətdə, istehsalatla məhəbbət arasında geniş xarakter alır. Nərimanabad ipək fabriki. Mühəndis Cəlal Qaşqayın uğurları baş mühəndis Emin Bəxtiyarovu bərk narahat edir. Baş mühəndis hər an onu izləyir, nüfuzdan salmağa can atır. Fabrik direktoru Kərim Rəhimlinin qızı, həkim Rəfiqə mühəndis Cəlali sevir. Baş mühəndis Bəxtiyarov Rəfiqə ilə evlənməyə cəhd edir. Bəxtiyarov əxlaqsız əyyaşdır. Fəhlələri aldadır. Əsmər kimi qızları yoldan çıxarıb, küçəyə atır, oğrudur, əliyəriliklə fabrikin məhsulunu satıb varlanır. 50 min manatlıq medalyon alıb Rəfiqəyə vermək istəyir. Bundan xəbər tutan Cəlal Qaşqayla Bəxtiyarov arasında barışmaz mübarizə başlayır. Bəxtiyarov öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün fabriki yandırır və Cəlal Qaşqayı həbs etdirir.

Müstəntiq Fərhad Kamalov cinayətin üstünü açır. Hadisələr səhnədə şəxələnmiş, çoxsəpkili bir mürekkəb planda cərəyan edir. Ermənistan tamaşaçılarının yaxşı tanıdıqları və istedadına çoxdan bələd olduqları Əli Zeynalov müharibə veteranı alovdan üzü yanmış, xarici görkəmi qəlbə yatmayan, daxili aləmi qibtə doğuran Cəlal Qaşqay obrazını mahir səhnə ustası kimi, son

dərəcə zəngin çalarla canlandırır, yadda qalan, təsirli, kamil və bitkin bir obraz kimi tamaşaçıya təqdim edir.

Azərbaycan respublikasının əməkdar artisti Həsənağa Salayev pyesin əsas ağırlıq yükünü çiyinə almış Bəxtiyarov obrazına qarşı tamaşaçıda dərin nifrət və qəzəb oyatdı. Onun kamil ifasında Bəxtiyarov son dərəcə hiyləgər, xəbis, təhlükəli, qəddar bir tüfeylidir. H.Salayev ölçülüb-biçilmiş hərəkəti, baxışı, deyimi, duyuyumu ilə Bəxtiyarov obrazını əsl sənətkar kimi yadda qalan obraz etmişdir.

Rəfiqə rolunda əməkdar artistlər F.Şərifova və Ə.Əliyeva çıxış edirlər. Hər ikisinin yaradıcılığına Ermənistan tamaşaçısı yaxından bələddir. Fərhad Kamalov rolunda çıxış edən əməkdar artist Şeyxzamanov salon əhlinin dərin rəğbətini qazandı. Yüksək ifa qabiliyyəti, güclü temperamenti, son dərəcə aydın, qəlboxşayan və duyumlu tələffüzü, gözoxşayan xarici görkəmi, yerışı-duruşu eczakkar bir sehlə tamaşaçıları ovsunlamışdı. Onun ifasında Kamalov təcrübəli, ağıllı, ədalətli və cəsarətli müstəntiqdir, insanları diqqətlə dinləyir, hər kəsin daxili aləmini üzündən oxuya bilir. Tamaşaçı hərərlə Şeyxzamanovu alqışlayır, onun ifasında ədalətin qələbəsini alqışlayırdı.

Zənnimizcə, tamaşada asanlıqla həll edilməsi mümkün olan kiçik qüsurlar da var. Məsələn, müstəntiq Kamalov yaralıdır. Həkim Rəfiqə xanım «xəstəyə» yaxınlaşmadan uzaqdan «Çarə yoxdur!» deyir. Sözsüz belə kiçik qüsurlar yaradıcı kollektivin son dərəcə əhəmiyyətli və diqqətəlayiq işinə kölgə sala bilməz. Teatr sənətdir. Daha dəqiq deyilsə, sənət adlı okeanın tamaşaçı ilə ülfətdə olan eczakkar dalğasıdır. O, qəlbəyatan, ürəklərə yol tapan olanda, gerçək həyatı dəqiq və boyasız əks etdirəndə insanları daha çox özünə cəlb və cəzbedici olur. Bu baxımdan «Alov» tamaşasını M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının bizə, İrəvana təşrif gətirmiş kollektivinin, rejissor Mehdi Məmmədov və dramaturq Mehdi Hüseynovun parlaq yaradıcılıq qələbəsi hesab etmək olar.

*«Sovetakan Hayastan» qəzeti,
21 iyul 1964, № 171.*



DİLİCAN TAMAŞASI

Tiflisdə, ölüm yatağındaydı. yaşamağa inamını itirmişdi. Özünü büsbütün unutsa da «Mən gedərsəm, var olsun asarım» deyər əsərlərinin həmişəyaşayan olması haqqında düşünməyi unutmamışdı. Dostu Abbas Səhhətə ünvanladığı məktubda yazırdı: «Ölürsəm, qəm etmərəm çünki bilirəm, siz mənim asarımı təb etdirəcəksiniz».

Vəfatından bir həftə keçmirdi. 1911-ci il iyulun 21-də «Məlumat» qəzetində (№187) Mirzə Ələkbər Sabirin əsərlərini toplayıb nəşr etdirməyə dair ilk müraciət dərc olundu. Qırx gündən sonra «Kaspi» qəzetində (№190) «Qafqazın müsəlmanlarına və bütün xeyirxah şəxslərinə» ünvanlanan ikinci, eyni məzmunlu, daha təsirli, daha həyəcanlı müraciət səsləndi.

Həyəcanlı çağırışlar, müraciətlər çoxalır, cavablarsa az olurdu. İlk cavab Nəcəfbəy Vəzirovun qızı Sara xanımdan gəldi. «Yeni İrşad» qəzetinə (№1, 28 avqust 1911) Sara xanım beş manat göndərüb, «Sahibi Sərvət qardaş və bacılarını da» ürək yangısı ilə bu çox nəcib və çox da gərəkli olan təşəbbüsə qoşulmağa səslədi. Vaxt ötdü, günlər keçdi, qəzetlər bir-birinin ardınca yeni-yeni, daha həyəcanlı, daha yangılı müraciətlər dərc etdilər. Lakin cavab gəlmirdi ki, gəlmirdi.

İlin sonuna, dekabrın 13-dək ancaq 15 manat toplaya bildilər (15 manatı A.Mahmudbəyov, A.Səhhət, S.S.Axundov, A.Şaiq, S.Əbdürrəhmanov, F.Ağazadə və Ə.Əfəndizadə vermişdilər). Və iyulun 21-dən dekabrın sonunadək Bakıda toplanmış ianə cəmi 20 manat oldu. Şəksiz, bu pulla Sabirin əsərlərini çap etdirmək mümkün deyildi.

«Mərhumun qoyub getdiyi cəvahiratla dolu xəzinəsinin» kiçik bir qismini Bakıda çap etdirmək ancaq Dilican şəhərindən göndərilən vəsait hesabına mümkün oldu. Ölümündən bir il keçmişdi Sabirin. 1912-ci il iyulun 20-də o zamanın tanınmış müəllimlərdən A.Sübhanverdixanovun, M.Qarayevin, M.Məmmədovun və İ.Mustafayevin təşəbbüsü ilə Dilicandakı şəhər klubunda «Axşam səbri xeyir olar» və «Qırt-qırt» pyesləri («Axşam səbri xeyir olar» Sultanməcid Qənizadə Qabriel Sündükyanın eyni adlı əsərindən tədbil etmişdi. «Qırt-qırt» Vasaq Mədətovun əsəri idi) tamaşaya qoyuldu.

Tiflisdə, Bakıda müxtəlif dillərdə çıxan qəzetlər («Məlumat» qəzeti, 21 iyul 1911. «Kaspi», 25 avqust 1919. «Yeni İrşad», 28 avqust 1911. «Nicab», 18 sentyabr 1912. «Mşək», 26 iyul 1912. «Tazə xəbər», 3 avqust 1912, «İqbal» 3 noyabr 1913...) bu tarixi və qeyri adi tamaşa haqqında məlumatlar dərc etdilər. «Mşək» və «İqbal» qəzetlərində dərc olunmuş məqalələr və məlumatlarda göstərilirdi ki, tamaşadakı rolları M.Qarayev, A.Sübhanverdixanov, Ə.Axundov ifa etmişlər. Tiflisdəki erməni teatrı artistlərinin də tamaşada çıxış etdikləri qəzetlərdə qeyd olunurdu. «Mşək» qəzetində «Qəza teatrı» başlığı altında 1912-ci il iyulun 26-da dərc olunmuş məqalədə oxuyuruq:

«Dilican, 20 iyul. Bu gün yerli klubun salonunda türk gəncləri... bir tamaşa göstərdilər. «Gecənin səbri xeyir ola» və «Qırt-qırt» oynadılar. Birincisini zəif oynadılar, ikincisi qaneediciydi...»

Türk müəllimi cənab Mahmedov öz balaca və yeniyetmə şagirdləri ilə gözəl bir müsəmirə verdi. onun özü tar çalır, şagirdlərinin bir neçəsi də kamança və qaval çalırdılar. Şagirdlər şirin bir ahənglə bayatı oxuyurdular. yığılan bütün məbləğ gözəl bir işə sərf olunacaqdır. Bizim qonşularımızın Sabir adlı bir şairləri, satirik yazıçıları var idi ki, türk qəzetlərində, başlıca olaraq da «Molla Nəsrəddin»də iştirak edər, günün eybəcərliklərini qamçılayardı. O, son dərəcə yoxsulluq içində yaşadı və keçən il vəfat etdi. Bu tamaşadan toplanan bütün pul onun əsərlərinin nəşrinə sərf ediləcəkdir» («Mşak», 26 iyul 1912 il, səh.3). Erməni müəllifinin (Avsır) erməni qəzetində dərc etdirdiyi kiçik həcmli bu məlumatdakı məzmun və mənə tutumu son dərəcə böyük olan təfərrüat Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin, Azərbaycan mətbuatı və azərbaycanlı ədibin, dəbdə olan indiki dildə deməli olsaq, o zamankı imicinin çatdığı zirvənin ucalığı – ululuğunun şəksiz etirafıdır. Mirzə Ələkbər Sabirin, «Molla Nəsrəddin»in Gürcüstan və Ermənistanda təkcə azərbaycanlılar deyil, həmçinin ermənilər tərəfindən də ehtiraf olunduğunun gerçək sübutudur.

1912-ci il avqustun 5-də «İqbal» qəzetində Dilican teatr tamaşasına dair dərc olunmuş məlumat məsələyə böyük bir aşkarlıq, anlaşıqlıq gətirib. Aydın olur ki, Dilicanda tamaşa İrəvanda tanınmış müəllim Mirzə Cabbar Məmmədovun təşkil etdiyi xorun müşayiəti ilə tamamlanmışdır. Xor bayatı deyil, Sabirin uşaqlar üçün yazdığı şerləri oxumuşdur. Tamaşanın və müsəmirənin mənəvi dəyərinin əvəzsiz olması da ondan ibarətdir ki, məhz elə bu tədbirdən hasil olan vəsait «Hophopnamə»nin ilk nəşrinə, M.Ə.Sabirin ən böyük arzusunun gerçəkləşməsinə yol açmışdır. Dilicanda azərbaycanlı ziyalıları tamaşadan və ianədən toplanan 101 manat 15 qəpiyi Bakıya, M.Ə.Sabirin əsərlərinin nəşri fonduna göndərmişlər. 1912-ci ilin avqust ayınadək bu fonda cəmi 20 manat 19 qəpik daxil olubmuş.

Qəzetlərdə dərc olunan müraciətlər artır, çoxalır, fonda yığılan məbləğ isə artmaq bilmirdi. Nəhayət, daha ianə gəlmədiyini görənlər M.Mahmudbəyov, A.Səhhət, S.Hüseyn və M.Hacınski M.Ə.Sabirin əsərlərinin kiçik bir hissəsini toplayıb 1912-ci ilin sonunda çapdan buraxdılar. «Hophopnamə» bu şərəitdə işıq üzü gördü. İlk nəşrin müqəddiməsində M.Mahmudbəyov yazırdı: «Biz də qabaqkı iyirmi manat və Dilicandan gələn 100 manat pul ilə çoxdan arzu etdiyimiz əsərlərin birinci hissəsini çap etməyə şüru etdik» («Hophopnamə»). I çapı, Bakı, 1912, səh.1-3. Bax. İsrəfil Məmmədov. İrəvan dəftəri. Bakı, 2002, s.38-42. «Dilicandan gələn 101 manat və «Hophopnamə»nin ilk nəşri».

TƏKZİB

«Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının uzun illər boyu son dərəcə dözülməz şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə və yarandığı gündən öz səhnəsi, salonu olmamasına» haqq qazandıрмаq cəhdləri mətbuat səhifələrində də özünə yer tapa bilməmişdi. İrəvanda çıxan «Kommunist» qəzetinin 24 noyabr 1989-cu il tarixli 270-ci sayında dərc olunmuş «43 faiz və digər saxta faktlar» məqaləsi məhz bu məqsədlə yazılmışdır. Müəllif coğrafiya elimləri doktoru, professor Q.Avakyanı. O, çox böyük təlaş, təəccüb və qəzəb hikkəsi ilə yazır ki, 1988-ci il iyunun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyyətinin iclasında Ermənistanın nümayəndələrindən soruşublar: «Əsrin əvvəlində İrəvanda əhalinin 43 faizini azərbaycanlılar təşkil edirmiş, bəs indii onların sayı nəqəddir?!» Təəssüf, çox təəssüf ki, respublikamızın nümayəndələri bu suala yetərincə cavab verə bilməyib və gətirilən faktı təkzib etməyiblər. Elə bu səbəbdən də həmin «43 faiz» faktı çox keçmədən Moskvada fəlsəfə elimləri doktoru V.Rimarenkonun nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında və Bakıda çıxan «Gənclik» məcmuəsində eynən təkrarlanıb...».

Ermənistan Respublikası rəhbərlərinin 1988-ci il iyunun 18-də təkzib edə bilmədiklərini, Rimarenkonun kitabında və «Gənclik» məcmuəsində yazılan həqiqətləri «təkzib» etməyə müstəsna inadkarlıqla girişən cənab Avakyan yazır: «Erməni teatrı Bakıda inqilabdan əvvəlki dövrdə də mövcud olub. Amma sonralar Bakıda ermənilərin sayının 250 min nəfərdən də çox olmasına baxmayaraq orada bu teatr bağlanıb. İrəvanda isə azərbaycanlıların sayı heç vaxt 6 min nəfərdən çox olmayıb». Bu əsassız fikrini əsaslandırmaq üçün müəllif əlavə faktlar da gətirir: «1922-ci ildə İrəvan şəhərində türklərin sayı 5,1 min, 1926-cı ilin sayımında 4,9 min, 1959-cu ildə 3,7 min, 1970-ci ildə 2,7 min, 1979-cu ildə isə 2,4 min nəfər olub». Maraq və təəccüb doğuran da elə burasıdır ki, İrəvan şəhərində azərbaycanlı əhalisinin belə sürətlə, açıq-aşkar azalması faktından biləvasitə, darhal sonra Q.Avakyan bu nəticəyə gəlir ki, «Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayan bütün millətlərin nümayəndələrinin sayı sözsüz artmışdır». Deməyə söz, şərhə ehtiyac qalmadı!

Amma məntiqi nəticə budur ki, cənab Avakyan tarixi faktların təhrif olunması üstündə başqalarını insafsızcasına tənqid etmək aludəsi ola-ola, özü həm də billə-bilə, qərəzlə, bədxahlıqla məlum faktları kobudcasına təhrif etməkdən əsla çəkinmək bilmir. Alim, tənqidçi, tədqiqatçı olmaq bir yana, ağıl başında olan kimsə heç bir əsasla deyə bilməz ki, «İrəvanda azərbaycanlıların sayı heç vaxt 6 min nəfərdən çox olmayıb». Bunun əksinə olaraq erməni alimlərinin bir çoxu, hətta rus və xarici ölkə alimləri sözsüz həm də statistik məlumatlar şəkki-şübhə olmadan sübuta yetirmiş və dönə-dönə qeyd etmişlər ki, 1828-ci ildə İrəvanda əhalinin milli tərkibi belə olub: azərbaycanlılar – 1807 ailə, 7331 nəfər, ermənilər – 567 ailə, 1379 nəfər. Məşhur İ.Şopenə görə də İrəvanın son sərdarı Hüseynqulu xan dövründə bu

şəhərdə yaşayan 12 min nəfərlik əhalinin 9 min nəfərdən çoxu azərbaycanlı olub. Əlbətdə, cənab Avakyan bu faktları dönə-dönə gözəndən keçirib. Onun başlıca məqsədi «Gənclik» məcmuəsində dərc olunmuş yazıya cavab vermək olub, çünki o yazıda deyilirdi ki, Dağlıq Qarabağın sosial-mədəni inkişaf səviyyəsinə görə Ermənistandan geridə qalmasından vay-şivən qoparan S.Kaputikyan C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Teatrının düşdüyü ağır vəziyyəti, bu teatrın ilk gündən səhnəsiz, salonsuz, binasız qaldığına niyə görmür və yaxud görmək istəmir? Məcmuənin bu iradı və gileyinə cavab olaraq cənab Avakyan qəzetin bütöv bir səhifəsini tutan məqaləsində sanki böyük «coğrafi kəşf» edibmiş kimi ciddi-cəhdlə oxucunu inandırmağa çalışır ki, guya bütün günahlar İrəvanla Bakının müxtəlif coğrafi-siyasi mövqedə yerləşməsindədir. Guya Azərbaycanda, Bakıda erməni çoxdur, amma onlara göz verib işiq vermirlər. Buna görə də ermənilər oradan axın-axın İrəvana gəlirlər. İrəvanda isə azərbaycanlıların sayı çox azdır. Məhz bu səbəbdən İrəvanda yaşayan azərbaycanlılar çox əlverişli şərtlərlə evlərini Bakı ermənilərinin evləri ilə həvəslə dəyişir, yüksək qazanc əldə edərək buradan köçüb gedirlər. Daha sadə dillə deyilsə cənab Avakyanın məntiqinə görə C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının yayğıdan kənar qalmasının bir səbəbi də azərbaycanlıların İrəvandan Bakıya, Bakı ermənilərinin də oradan İrəvana köçməsidir?!

C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının fəaliyyəti və taleyinə müəllifin başqa müstəvidən, özgə gözlə baxması haqqında söhbət yenə məqalənin hər sətri, hər cümləsindən aydın duyulur, hiss olunur. Aşkar sezilən bu bədxah cəhdlərinə baxmayaraq o, elmi baxımdan önəmli olan, yadda qalan çox mühim həqiqəti, ciddi bir məqamı da, əlbəttə, mənə yükündəki dərinliyi hiss etmədən, bəlkə də fərqi nə varmadan, oxucusunun diqqətinə çatdırmışdır. Qeyri-ixtiyarı olaraq, istəmədən, bilmədən özünü inkar və təkzib edərək yazmışdır: «Apardığımız hesablamalara görə indiki İrəvan şəhəri əhalisinin 80 faizindən çoxu son zamanlar xarici ölkələrdən və digər sovet respublikalarından gələn ermənilərdir. Heç də təsadüfi deyil ki, onlar qoyub gəldikləri yerlər və rayonların adını İrəvanın bir çox yaşayış məhəllələrinə vermişlər. (Araş, Kilikiya, Ərəbkir, Malatiya, Sebastiya və b.)». Bu çox səhih və açıq etirafdan sonra azərbaycanlıların yüzilliklər boyu İrəvanın avtoxton sahibləri olduğunu, həm də əhalinin milli tərkibində çoxluq təşkil etdiyini isbat etmək və sübuta yetirmək üçün əlavə faktlar gətirməyə gerek varmı?! Əlbəttə yox! Bu etiraf əslində, müəllifin arzusu və istəyinin əksinə olaraq C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı ilə yanaşı onun azərbaycanlı tamaşaçılarının da tarixi və taleyini, İrəvanda çoxluq təşkil etdiklərini apaydın göstərən güzgüdür.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Gecə yuxuda anam zəng vurmuşdu o dünyadan. Sağlığında «can» sözü dilindən düşməyən ilahi nəfəsli o mehriban xilqət heç bilmədim necə qiymətli, ona xas olmayan sərt bir qarğışla ağlaya-ağlaya ürəyini, ürəyimi dağlaya-dağlaya, - Ölməlisiz, bizi kimsəsiz qoyub harada gizlənirsiniz! - dedi.

İrəvan teatrının tarixi və taleyindən söz düşəndə ana-bacıların ünsüz-izsiz, ot basmış, kimsəsiz qərib məzarlarından qopan ah-naləsini eşidir, gözyaşları selində boğulan məhrəm və məlhəm nəfəsini duyuram!

O vaxtlar elmizdə hər evin ayrıca bir taxçası olardı. İslanmasın, çox da qurumasın deyər orada ayrıca bir boğçada çox əziz və ləziz bir toxum saxlanardı. Yaz gələndə bağ-bağça al-əlvan bəzənəndə o toxumdan bir qanad sünbül bitər, bir qanadda da gözəl gül açardı. Sünbül «evin qisməti, bərəkəti» deyər, gözəl gülü isə «elin ismət, məhəbbət ətri» kimi sevdirdilər.

İrəvan teatrının adı çəkiləndə elmizin bərəkət rəmzi saydığı o sünbül gəlib gözlərim önündə bitir, ana torpaqdan boylanan o gülün qəlblərə məlhəm ətrini yenidən duyuram!

Nizami dühası «Xəmsə»də cazibədar hərəkətlər və ülvi duyğuların ustalıqla səhnələşdirilmiş min bir ecazkar və şahənə tamaşasını bəxş etdi cahana. «Fərhad və Şirin»ində o dahi sənətkar külünglə dağ yarmaq iradəsini gətirdi ədəbiyyata.

İrəvan teatrının tarixindən söz düşəndə indi qərib, qürbətdə qalan o yurdumuzda səhnə sənətimizin intibahı yolunda sıldırımlaşmış qayaları qeyri-adi bir külünglə ram edən Fərhad iradəli, Fərhad vəfalı sərbazların səf bağlayıb səfa bəxş edən qüdrətli bir ordusu göz önündə dirçəlir. Məşədi İsmayıl və tələbə Rzayev, Rüstəm xan Abasquluxanov və Mirzə Xəlil Hacıyev, Bala Əfəndiyev və arvadı Fatma xanım, Əkbər Rizayev və arvadı Firəngiz xanım, Vidadi Əliyev və arvadı Elmira xanım, Şamil Dəmirçiyev və arvadı Tamella xanım, Cəmil Əliyev və bacısı Şövkət xanım, Yunis Nuri və oğlu Əziz, nəvəsi Yunis, Məmmədbağır Qaraxanov və Abbasqulu Tağıyev, Bəxşi Qələndərli və Əli Şahsabahlı, Tofiq Ağayev və Süleyman Nəcəfov, nəhayət, teatr tarixində ən gənc direktor olmuş istedadlı şair və dramaturq, tanınmış dövlət xadimi Hidayət Orucov və oğlu Xəzər...

Ayrı-ayrılıqda onların hər birinin bənzərsiz yaradıcılıq yolu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, özünəməxsus cəhətləri, peşə vurgunluğu, ifaçılıq məharəti, tamaşaçı istəyini duymaq qabiliyyəti barəsində neçə

kitab yazılsa, neçə dastan bağlansa belə yenə az olar, yetərli və bitkin olmaz, fikir tamamlanmaz.

İrəvan teatrının tarixində adları böyük məhəbbətlə qeyd olunan tanınmış sənətkarlar Rza Əfqanlı, İsmayıl Dağıstanlı, Əli Zeynalov, Ətayə Əliyeva, Mkrtyç Canan, Vahram Papazyanın xidmətləri unudulmazdır. Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Teatrı adını şərəf və ləyaqətlə yaşadan indiki teatr kollektivi də yaranmış dolğun mənalı ənənələri yeni yaradıcılıq ruhunda davam etdirir və zənginləşdirir.

Bir sözlə, bu teatr səhnə sənəti asimanında pərvazlanan səməndər quşuna bənzəyir. Onun tarixi əsində soyqırımı, deportasiya, repressiyalar, etnik təmizləmə, sözün tam mənasında qaçqınlıq, didərginlik tarixidir. Onun taleyi tamaşaçısının - indiki Ermənistan respublikası ərazisinin qədim sahibi və sakini olmuş avtohton azərbaycanlı əhalisinin acı taleyinin və tarixinin tərkib hissəsidir. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan şəhəri rus qoşunları tərəfindən zəbt edildi. 1828-ci il martın 21-də verilən məkrli fərmanla İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının azərbaycanlılara məxsus olan torpaqlarında «Erməni vilayəti» yaradıldı. Ana torpaq aralandı, Təbriz bir yanda, Bakı bir yanda, İrəvan da o biri yanda qaldı. Fransız səyyahı J.Şardenin təbirincə deyilsə, hələ 1670-ci illərdə İrəvanda avropasayağı opera tamaşaları göstərən əsilzadə azərbaycanlıların çoxu İrəvan xanlığını, İrəvan şəhərini tərk etməyə məcbur oldu. Teatrın ilk qaçqınlıq tarixi də elə buradan başladı. Doxsan il sonra 1918-1920-ci illərdə soyqırımı, fiziki cəhətdən məhv olmaq təhlükəsindən xilas olmaq üçün tamaşaçısı ilə birlikdə teatr da qaçqın düşdü. 1949-1967-ci illərdə teatr İrəvandan Basarkeçərə, oradan Nor-Areş deyilən məhəlləyə, sonra Zəngibasara qaçmalı oldu. Nəhayət, 1988-ci ildə sonuncu qaçqınlıq faciəsini yaşadı. Bakıya pənah gətirdi. Bakıda da ocaqdan - ocağa, bucaqdan bucağa yol döydü. Lakin əsl səməndər kimi yaşadı, sənət fədaisi kimi yaradıcılıq yolundan dönmədi, öz tamaşaçısından üz döndərmədi.

Bu teatrın əlli illik fəaliyyəti, hər tamaşası, qayğısının canlı şahidi, hər uğurunun pərəstişkarı olmuşam. Qaçqınlıq illərində də ondan ayrılı, ürək cırpıntlarına biganə qala bilməmişəm. Lütfgar, haqqı-ədaləti ilkin sayan ilahi nəfəsli oxucunun mühakiməsinə təqdim olunan bu balaca kitabça da məhz İrəvan teatrına, onun özəmkar və fədakar kollektivinə, təzadlarla dop-dolu qeyri-adi tarixinə dərin ehtiramın təvəzökar və səmimi etirafıdır.

Bu teatr öz tarixi boyu, hər cür zaman və məkan çərçivəsində milli qəhrəmanlığa bərabər hünər, rəşadət, səy və cəsərat göstərib. Azərbaycandan zaman-zaman qoparılaq yad tapdığında qalan

ögeyləşmiş doğma torpaqlarda türkçülük-azərbaycanlılıq ruhunu, imicini, ülfətini canlandırır, dilimizi-imanımızı sədaqətlə qoruyub-saxlayıb, soydaşlarımıza mədəni xidmət göstərərək, can qardaşlarımıza mənəvi dayaq olub, səhnə sənətimizin, ədəbiyyatımız və dramaturgiyamızın təmənnası, hərərətli, elsevər və vətənpərvər təbliğatçısı kimi çox böyük iş görüb. Bu adi təbliğatçılıq, adi xidmət deyil, təkcə Şərqi Mədəniyyətinin yox, həm də Qərbi Mədəniyyətinin çağdaş səviyyəsinə, zirvəsinə çatan Azərbaycan səhnə sənətinin sözsüz, əməli fəaliyyətlə etiraf etdirilməsinə qadir və qabil bir teatrımızın rəşadətini deməkdir! Bu, öz səhnə sənətinin qədimliyi, sanbalı, şanı-şöhrəti ilə qürrələnən, fəxr edən neçə-neçə qonşu xalqların, Sovet İttifaqı adlı ucsuz-bucaqsız bir dövlətin adlı-sanlı teatr kollektivləri sırasında qaçqınlıq tarixi ilə tanınan kiçik bir teatrın ən yüksək pilləyə qalxa bilmək məharətinin ümumittifaq müsabiqəsində böyük Şekspir sənəti zirvəsini fəth etmək şərəfinə layiq görülmək təntənəsinin təbliği deməkdir!

Bu teatr Azərbaycan Milli Mədəniyyəti adlı ecazkar bir ümmanın öz uzaq sahilləri ilə daim təmasda, ülfətdə olan coşqun dalğası, səfəverici məhrəm ləpəsi, niskil və hicran dolu qəlblərə məlhəm nəfəsi və səsidir. Onun tarixi və taleyinin daha dolğun, daha dərin, daha əhatəli araşdırılması və öyrənilməsinə yenə də ciddi ehtiyac durulmaqdadır. Məhz bu qənaətlə də mən dəbdə olan standart monoqrafik cərgivədən bir qədər kənara çıxmalı və heyrətamiz səhnə sənətimiz, İrəvan teatri tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri haqqında müxtəlif qəzetlərdə dərc etdirdiyim yazıların bir qismini bu kitabçada lütfkar tədqiqatçı və oxuculara təqdim etməli oldum.



İÇİNDƏKİLƏR

I FƏSİL.

Teatr tariximiz və biz	4
Səhnə sənətimizin ilki dövrü	4
Çağdaş anamlı İrəvan teatrı tarixində yeni dövr	10
Faktlar təhrif olunanda	13
Fars teatrı	21
Məqsədyönlü daha iki təhrif	25
İrəvanda Azərbaycan teatr tarixinin ikinci mərhələsi	28

II FƏSİL.

Zirvələrə aparan yolun tarixi	39
Üçüncü mərhələ	39
İntibah dövrü. İrəvanda Türk Dövlət Teatrının açılması	49
Tənəzül dövrü	63
Qayıdış dövrü	66
Altıncı qaçqınlıq dövrü	73
Milli-mənəvi varlığın yox edilməsi	75
Qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri	89
Yerli müəlləflərin səhnə əsərləri	96
İrəvanda tərcümə edilərək tamaşaya qoyulan əsərlər	97
İrəvan Azərbaycan teatrı tamaşalarının quruluşçu rejissorları	99
İrəvanın ən qocaman teatr xadimləri	100

III FƏSİL.

Sənədlər, məqalələr.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı	111
Teatrın öz binası öz səhnəsi olar	116
İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yüubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı	118
İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının əməkdaşlarına	

Fəxri adların verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı	120
Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Tetrinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 avqust 1994-cü il 320 sayılı əmri	121
Uğurlu bir səhifə	122
Doğma tariximizə yad gözlə baxmağın acı nəticələri və yaxud İrəvan teatrın neçə yaşı var	123
Xalqla birlikdə, xalq üçün	130
Təntənəli mərasim, gözaydınlığı	133
Ehtiram	138
Etiraf	139
Çağdaşlıq nəğməsi	140
İstək gercəkliyi	142
İlk görüş, mənalı alqış, xoş təəssurat	145
Yeni həyat təranəsi	149
Dilican tamaşası	151
Təkzib	153
Son söz əvəzi	155

İsrafil Məmmədov
İRƏVAN DƏFTƏRİ III
Teatr tariximizdən səhifələr

(Azərbaycan dilində)

Bakı-Qismət-2009

Kompyuter dizaynı: Maisə Mehdiyeva
Bədii redaktor: Xatirə Məmmədova
Korrektor: Ətirə Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: 01.06.09
Kağız formatı: 60x90 1/16 .
Şərti çap v.: 10,0.
Sifariş: 153.

“Qismət” mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

*Azərbaycan, Bakı, AZ1122, H.Zərdabi 78
Tel: (+994 12) 497 57 61, Faks: (+994 12) 497 70 23
E-mail: qismetaz@yahoo.com*